

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İSLAM'DA DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI
VE
İRAN ÖRNEĞİ

Doktora Tezi

Atay Akdevelioğlu

Ankara, 2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İSLAM'DA DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI
VE
İRAN ÖRNEĞİ

Doktora Tezi

Hazırlayan
Atay Akdevelioğlu

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Baskın Oran

Ankara, 2008

Sunuş

Yöntem ve Kaynaklar

Konunun niteliği nedeniyle, uluslararası ilişkiler disiplinde kabul görmüş kuramlardan ve bunlara ilişkin yöntemlerden hiçbirini kullanmadım. Bunun yerine, bu teze özgü bir kuramsal yaklaşımı (veya modeli/modelimsiyi: İslam'ın dış politika anlayışı) I. Bölüm'de oluşturmaya çalıştım. Bu modelimi III. Bölüm'de bir şablon olarak kullandım. Kuramsal bölümde temel kaynak olarak, İslam doktrininin temeli olan Kuran'ı kullandım.

Ayrıca tezde, İslam'ın kurumları hakkında açıklamalarda bulundum. Bunları, tezin konusunun gerektirdiği ölçüde çalışmaya dahil ettim.

Yazım Tekniği

Takı alan özel isimlerde kesme imini (') yazmayı ve okumayı kolaylaştırmak için bilinçli olarak kullanmadım. Düzeltme imini (^) ise yalnızca anlam sapmasını önlemek amacıyla kullandım. Örneğin: Babamın kız kardeşi anlamındaki “hala” ile devam ediyor anlamındaki “hâlâ.”

Gerekli gördüğüm terimleri ilk geçtiği yerde italik yazdım ve dipnotta açıkladım. Yabancı kelimeleri de italik yazdım. Sözcüklerin günlük hayattaki kullanımlarını, eski kullanımlarına tercih ettim ama Osmanlıca bazı kelimeleri değiştirmeyi konunun niteliğinden dolayı uygun bulmadım.

Ataöv'ün kitabına uygun olarak, Latince kısaltmalarla Kıta Avrupası tarzında dipnot verdim ve gerekli yerleri koyu yazmak yerine italik yazdım. Birinci çoğul şahıs kalıbı (“biz” zamiri) yerine, birinci tekil şahıs kalıbı (“ben” zamiri) kullandım.¹

Bu haliyle de metnin okunmasında ve not alınmasında herhangi bir sorun olmadığını düşündüğümünden (kağıt tasarrufunda bulunmak için) sayfanın marjlarını dört taraftan da büyüttüm ve satır aralığını daralttım.

¹ Türkkaya Ataöv, *Bilimsel Araştırma El Kitabı*, 2. baskı, Ankara, Savaş, 1989, s. 29.

İÇİNDEKİLER

Sunuş	iii
İçindekiler	iv

Giriş: Temel Yaklaşımlar ve İslam'da Devlet Anlayışı

I) Temel Yaklaşımlar ve Varsayımlar

A) Amaçlar	1
B) Varsayımlar	11

II) İslam'da Devlet Anlayışı

A) Din-Devlet İlişkisi	14
B) Siyaset Kuramı	22
1) Sünni Siyaset Kuramı	22
2) Şii Siyaset Kuramı	25

Birinci Bölüm: İslam'da Dış Politika Anlayışı

I) Klasik İslam'ın Dış Politika Anlayışı

A) Savaş	32
1) Harbîyle Savaş	34
2) Asiyle Savaş	39
B) Barış	40
1) Harbîyle Barış	41
2) Asiyle Barış	42
C) Model	43

II) Klasik Dönem Sonrası İslam'da Dış Politika Uygulamaları

A) Hârbiyle: Safevi-Hıristiyan Devletler İlişkileri	48
B) Asiyle: Safevi-Osmanlı Devleti İlişkileri	52

İkinci Bölüm: Cumhuriyet İranında İslam Faktörü

I) İnkılabın Uluslararası Politikadaki Yeri

ve Cumhuriyet'in Dinsel Temeli

A) Orta Doğu'da Genel Uluslararası Ortam 63

B) Şii Siyaset Teorisinde Refomlar ve Ulema 68

II) Cumhuriyet'in Siyasal Yapılanması ve Karar Alma Mekanizması

A) Humeyni Dönemi ve Öncesi 76

B) Humeyni Sonrası 86

Üçüncü Bölüm: İran'ın İkili İlişkileri

I) Harbî Devletlerle

A) Rusya'yla

1) SSCB Dönemi (1979-91) 89

2) SSCB Sonrası (1991-) 92

B) ABD'yle

1) Doğrudan İlişkiler Dönemi (1979-81) 100

2) Dolaylı İlişkiler Dönemi (1981-) 105

II) Asî Devletlerle

A) Suudi Arabistan'la 114

B) Afganistan'la

1) Cihat Dönemi (1979-92) 121

2) İç Savaş Dönemi (1992-) 125

C) Azerbaycan'la

1) Muttalibov Dönemi (1991-92) 133

2) Elçibey ve Alievler Dönemleri (1993-) 137

D) Irak'la

1) Savaş Dönemi (1979-88) 145

2) Ateşkes Dönemi (1988-) 152

Sonuç: Siyerin Uygulanabilirliği ve

<u>İran'ın İkili İlişkilerindeki Yeri</u>	154
Özet (Türkçe)	169
Özet (İngilizce).....	170
Kaynaklar	171

GİRİŞ:

TEMEL YAKLAŞIMLAR VE İSLAM'DA DEVLET ANLAYIŞI

I) Temel Yaklaşımlar ve Varsayımlar

A) Amaçlar

İlk amacım, İslam'da dış politika anlayışını ortaya koyabilmektir.

“Anlayış” kelimesini kuram veya benzer bir terime, “dış politika” ifadesini de uluslararası ilişkiler terimine özellikle tercih ettim. 1919 sonrasında ortaya çıkan uluslararası ilişkiler disiplindeki diğer kuramlar ile İslam'ın ortaya koyduğu sistem, hem yöntem hem de nitelik bakımından farklıdır. Bu sistem ne bir kuramdır ne de dış politikanın (hatta uluslararası hukukun) sınırları dışına çıkmaktadır. Ortada, muğlak ve genel ifadelerin derlenmesinden oluşturulan, hukuksal temelli metinlerden başka bir şey bulunmamaktadır. Dolayısıyla, bu malzemenin en azından bir dış politika anlayışının çerçevesini oluşturmakta kullanılması gerekmektedir ki benim de esas amacım budur.

Bununla birlikte, İslam'ın ortaya koyduğu anlayışın, Kaplan'ın sistem kuramında² bir alt-modeli oluşturabileceği ve dolayısıyla, modern uluslararası ilişkiler kuramları içine İslamî anlayışın da bir alt başlık olarak eklenilebileceği, diğer bir deyişle, İslam'ın bakışının, bir tür dünya sistemi çerçevesi oluşturduğu da söylenebilir ama bu bakışın

² Bakınız: Morton A. Kaplan, *System and Process in International Relations*, New York, Wiley and Sons, 1957.

tartışmaya ne kadar açık olduğu ortadadır. İslam, iki kutuplu bir dünya sistemi öngörse de bu yaklaşım, modern uluslararası sistemden çok farklıdır.

Bu nedenle, ilk amacımın temel güdüsü, disiplin dışındaki bir konuyu disipline etmenin bende yarattığı şevktir.

İlk amacımı edinmemde, bu alanın bakir sayılabilmesi de etkili oldu. Aslında, İslam ve dış politika konusunun özellikle 1980'lerden sonra uluslararası ilişkiler disiplinde popüler olduğu ve muhtemelen yüz binlerle ifade edilebilecek yayım yapıldığı dikkate alındığında, ele alınmamışlıktan bahsetmek doğru görünmemektedir ama durum bunun tam tersidir.

Her şeyden önce, İslam'ın bir uluslararası ilişkiler kuramına sahip olmadığına dair (benim de katıldığım) genel ön kabul nedeniyle bu alanda, bazı istisnalar hariç, akademik çalışmalar yapılmamıştır. Yapılan çalışmalar ise genellikle *grand theory* dışında belli bir alt-konuya ait olmuştur. Uluslararası politikaya ilişkin yayımlarda da (doğal olarak) çağdaş siyasal İslam ve onun siyaset teorisi öne çıkarılmıştır. "İslamî dış politika" benzeri başlıklı makalelerde ele alınan esas konu "İslam'ın dış politikası" değil, meşruiyetini İslam'dan aldığını iddia eden yönetimlere sahip devletlerin uyguladıkları dış politika olmuştur.

Yukarıda değindiğim bazı akademik istisnaları ise iki gruba ayırmak gerekmektedir. İlk grubu hukuksal temelli çalışmalar oluşturmaktadır ve bunlar genelde ilahiyatçılar ile oryantalistlerin ürünlerini kapsamaktadır. Daha önemli olan ikinci grupta yer alanlar, diğer bir deyişle, benim amacım ile aynı doğrultuda çalışma yapanlar arasında iki isim öne çıkmaktadır: Hamidullah³ ve Süleyman⁴. Hamidullah hukuksal temelli olsa da (ileride ele

³ Muhammed Hamidullah, *The Conduct of Islamic State*, Haydarabad, [y.y], 1942.

⁴ Abdulhamid Ahmed ebu Süleyman, *The Islamic Theory of International Relations*, Philadelphia/Pennsylvania, University of Pennsylvania, 1973.

alacağım gibi bu eşyanın doğası gereğidir), İslam'ın dış politika anlayışı konusundaki ilk büyük isimdir ve halen otoritesini devam ettirmektedir. Onu böyle bir çalışmaya iten güdünün, MC yerine kurulması düşünülen uluslararası hukuk temelli yeni bir sisteme (BM) karşı, İslam'ın bu alandaki önceliğini vurgulamak olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bir kuram veya bir çerçeve kurmak için özel çaba sarf etmemiştir. Süleyman ise 1970'lerin Batı dünyasında kendisine İslamî kimliğiyle yer edinmeye çalışan ve ülkesi Suudi Arabistan başta olmak üzere İslam ülkelerinde Batılıların sorunsuz bir biçimde yaşabilmesini sağlamayı amaçlayan bir kişi gibi görünmektedir. Bu nedenlerden dolayı İslam'ın dış politika anlayışını kullanarak, dönemindeki uluslararası sistemi İslamî bakımdan meşrulaştırmayı istemiş ve yukarıda atıf yaptığım doktora tezini bir ABD üniversitesinde hazırlamıştır. Hamidullah ve Süleyman halen, hukuk ve kuram alanlarında fazla rekabete maruz kalmadan iki zirveyi oluşturmaktadırlar. Khadduri⁵ gibi bu alanda eserler veren başka isimler ise henüz bu ikisini aşabilmiş değildir. Üstelik Khadduri, Orta Doğu kökenli olmasına rağmen, ortantalist olarak yukarıda bahsettiğim ilk gruba dahil edilebilir.

Bu zirveleri aşabilme iddiasıyla ortaya çıkmış değilim ama günümüze ilişkin sorunlara ait bir kaygı taşımadan, İslam'ın dış politika anlayışını, mümkün olduğunca *fıkıh*⁶ dışına çıkararak, sistematize etmeyi amaçlıyorum.

⁵ Majid Khadduri, *War and Peace of Islam*, Baltimore/Massachusetts, John Hopkins, 1955.

⁶ Fıkıh, İslam şeriatının (Tanrısal vahyin) yorumlanarak sistematize edilmiş biçimini ifade etmektedir. Bir diğer deyişle, "ham" haldeki şeriat "işlenerek" fıkıh halini alır. Fakihin (hukukçunun) bu çalışması bir tür kodifikasyondur. Fıkıhta kullanılan yöntem "füru usul", kaynaklara ise "esas usul" adı verilir. Esas usul dörttür: Kuran, Sünnet, icma ve kıyas. Hiyerarşideki yerleri de gene bu sırayı takip eder.

İkinci amacım ise yukarıdaki paragrafta “taşımadığım”ı belirttiğim bir kaygıyla, güncel uluslararası sorunlarla ilişkili olup, İran İslam Cumhuriyetinin retoriğinde ifade ettiği gibi,⁷ İslam’ın dış politikasına uygun bir politika izleyip izlemediğini ortaya koyabilmektir.

Fakat bu noktada, bu çalışmanın amacına benzer çalışmaların sınırlı sayıda olmasının asıl nedeni olan kronolojik bir sorun ortaya çıkmaktadır ki bunun aşılabilmesi kolay değildir. İslam’ın dış politika anlayışına ilişkin metinler, Peygamber dönemindeki uygulamalar ve Kuran esas alınarak birkaç yüzyıl içinde ortaya çıkmıştır. O dönemin uluslararası ortamı ile günümüz arasındaki derin farklılıklar da ortadadır. Bu nedenle, Peygamber döneminin şablonunu alarak, günümüz İranını bunun üstüne koymak pek rasyonel görünmemektedir. Akademik açıdan rasyonel olmasa da Tahran’daki iktidarın 1979’dan beri iddiası, bu şablona uygun bir dış politika izlediğidir. Dolayısıyla, ikinci amacımın ardındaki güdüm, İranlıların iddialarıdır.

Sünni İslam’da var olduğu öne sürülen mezhepler de aslında birer fıkıh ekolüdür; itikadi fark yoktur. Sünni İslam’da 10. Yüzyılın sonlarına doğru füru usul çalışmaları fakihlerin adıyla anılan dört ekole indirilmiş (Hanefi, Hanbeli, Maliki, Şafi) ve dondurulmuştur. Bu tarihten sonra fıkıhta yeni füru usul çalışmaları itibar görmemiştir. Buna rağmen İbn-i Teymiyye (öl. 1328) gibi saygın fakihlerin bağımsız denemeleri olmuştur (Abdülhamid Ahmed ebu Süleyman, *İslam’ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, çev. Fehmi Koru, İstanbul, [y.y.], 1985, s. 16-17; 20).

⁷ 1979 sonrasında, İranlı liderlerin sık sık dile getirdikleri ve iktidarlarının meşruiyetine atıf yaptıkları bir nokta vardır: Retoriğe göre İran, köktendinci bir devlettir (ki bunun anlamı, Peygamber dönemi İslam devletini model aldıklarıdır) ve dış politikası da sözkonusu ilk İslam devletinin dış politika ilkerine göre belirlenmektedir. Şüphesiz asıl önemsememiz gereken açıklamalar, devletin kurucusu olan Humeyni’ye ait olanlardır. Bu konuda bakınız: Ruhullah Humeyni, *İmam’dan Mesajlar*, Ankara, Endişe, 1991; Ruhullah Humeyni, *Konuşmalar*, İstanbul, Objektif, 1991; Ruhullah Humeyni, *İslam’da Devlet*, 2. basım, İstanbul, Objektif, 1991; Ruhullah Humeyni, *Sözleriyle Hatt-ı İmam*, Ankara, Endişe, 1991; Ruhullah Humeyni, *Vasiyetname*, 2. basım, İstanbul, Objektif, 1991.

Kronoloji sorununu daha iyi ortaya koyabilmek için dış politika merkezli bir incelemede İslam tarihinin üç ana döneme ayrılabilceğine değinmek gerekir: Klasik dönem (610-1258), klasik dönem sonrası (1258-1856), modern dönem (1856 ----->).

Klasik dönem, Peygamber'e vahiy gelmesi (610) ile Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal edilerek halifenin öldürülmesine (1258) kadar süren, "tek devlet"⁸ dönemidir. Bu dönemde sırasıyla Yesrib (Medine), Şam ve Bağdat'ın başkentlik görevini üstlendiği İslam devleti, tüm *Dar-ül İslam'a*⁹ (en azından hukuken) egemen olmuştur. İslam'da dış politika anlayışına ilişkin temel kuralların, teamülün ve doktrinin ortaya çıktığı klasik dönem, ortodoks İslama ilişkin yapılacak her incelemenin asıl ilgi odağıdır.

Bununla birlikte, Medine dönemi (Peygamber'in ve Dört Halife'nin iktidarını kapsamaktadır) asıl klasik İslam'ı ifade etmektedir. Sonrasındaki Şam ve Bağdat dönemleri sadece Medine döneminin birer uzantısıdır. Bu nedenle bu tezde, klasik dönem veya klasik İslam ile Medine dönemi, çoğu zaman da sadece Peygamber dönemi kastedilecektir. Bunun da temel nedeni, Peygamber'den sonraki liderlerin, İslam'ın kutsal öğretisine katkı yapmak, hatta yeniden yorumlamak hakkına bile sahip olmamalarıdır. Dolayısıyla, klasik İslam'ın inşa süreci, en azından teoride, Peygamber ile sınırlıdır ki bu da aslında Kuran'a indirgenebilir. Dar bir yorumla, klasik İslamî öğretisi, Kuran'dan ibarettir.

Klasik dönem sonrası, İslam devletinin Moğollarca parçalanarak bir kaosa girilmesinden, Osmanlıların Avrupa devletler hukukuna dahil edildiği 1856 Paris

⁸ Endülüs Emevi devleti gözardı edilirse, 610-1258 döneminde hukuken tek İslam devleti var olmuştur. Endülüs Emevi devleti de aslında kendini Bağdat'la eşit görmemiş ve Abbasi halifesinin en azından *primus inter pares* niteliği taşıdığını kabullenmiştir (S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Ankara, Rehber, 1990, s. 69; 78-79; 81-86).

⁹ İslam devletinin ülkesi. Barış Ülkesi.

Konferansına kadar geçen süreyi ifade etmektedir. Bu dönemin özelliği, klasik dönemde belirlenen dış politika anlayışını değiştirme olanağı bulamayan çok sayıdaki İslam devletinin, kendi uygulamaları ile klasik anlayışı uyumlaştırma çabalarını içermesidir. Bu çabaların bazen başarısız olması, en azından uygulamada yeni kuralların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aslında (İslam'ın hiçbir alanında) yeni kural koymak mümkün olmadığından bu durum, modern dönemde ortaya çıkan İslami *köktendinci*¹⁰ anlayışın, klasik dönem sonrası uygulamaların esas sonucunun “İslam'ı çarpıtmak ve kökünden uzaklaştırmak” olduğunu iddia etmesine neden olmuştur. Benzer iddiaları

¹⁰ Köktendinci (fundamentalist) terimi Hıristiyan kaynaklıdır. İncil'e tarihsel-eleştirel açıdan yaklaşan liberal din adamlarına karşı çıkanları, bir diğer deyişle, İncil'in Tanrısal kökenli olduğunu savunanları ifade eder. Oysa, Müslümanlar arasında Kuran'ın Tanrısal kökenini tartışan bir grup olmadığından, tüm Müslümanlar teknik olarak köktendincidir. Köktendinci denilen Müslümanların özelliği, sonradan İslam toplumlarında yer edinen Batılı normları ayıklayarak, Kuran-Sünnet-fıkıh normlarını eski yerlerine iade etmek istemeleridir (Bernard Lewis, *İslâm'ın Siyasal Dili*, çev. Fatih Taşar, İstanbul, Rey, 1992, s. 11).

Hıristiyanlık orijinal olarak dünyevi iktidara talip değildir ve bu niteliğiyle İslamiyet'ten farklılaşır. Bu nedenle, Kilise tarafından sonradan oluşturulan ve dünyevi iktidarı hedefleyen Hıristiyan öğretinin, güçlü burjuvazi aracılığıyla reforme edilmesi mümkün olabilmıştır ama İslamiyet için benzer bir gelişme beklemek, en azından öğretilerde, gerçekçi bir yaklaşım olmaz.

Bununla birlikte, Batı normlarının İslam ülkelerinde yer edinebilmesinin temel nedeni köktendincilerin benimsediği yaklaşıma uygun düşen “taklit” olmuştur. Fıkıhta taklit terimi, dört fıkıh ekolünün yorumlarının değiştirilmeden alınarak güncel olaylara uygulanmaya çalışılmasını ifade eder. Bu durum, içtihat kapısının kapanmasının teknik sonucudur ve norm eksikliğine yol açarak, “ithal” normlara ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur (Süleyman, *op. cit.*, s. 17-19).

Sünni tutumun aksine Şia'da içtihatın devam ediyor olması, uygulamada farklı bir sonuç doğurmamıştır. Çünkü, toplumun kendi dinamiklerinin dışında bir dış müdahaleyle ortaya çıkan oluşumları karşılayacak normların üretilmesi için uzun süre beklenilememiş ve özellikle Pehleviler döneminde ithal normlar İran'ın hukuk düzeninde başat rol almıştır.

modern dönem için daha vurgulu söyleyen köktendincilerin temel amacı, son iki dönemin tortularını İslam'dan temizlemek ve klasik dönemin saflığına dönebilmektir.

Modern dönem ise, Paris Kongresi sonrasını ifade etmektedir. Temel özelliği, (Hıristiyan) Batı'nın İslam ülkelerini nüfuzu altına almasıdır.¹¹ Bu nüfuz, tüm alanlarda olduğu gibi hukuksal alanda da kendini göstermiş ve İslami anlayışın Batı normları karşısında ikincil role düşmesine neden olmuştur. İran'da 1963'te başlayan İnkılap sürecinde Pehlevilere yönelik en ciddi eleştirilerden biri de İslami normların uygulama alanını daraltmış olmalarıdır.

Yukarıda bahsettiğim kronolojik sorun, her üç dönemin İslami birikimlerini temsil eden mevcut İslami anlayışın üzerine, Batı'nın dayatmasıyla kurulan "Batı'nın ulusal-devlet benzeri devletler"inin dış politikasının, ilk dönem İslam devletinin dış politikasıyla açıklanmasının zorluğundan kaynaklanmaktadır.

Üstelik, İran'da 1979 sonrasında yapıldığı iddia edildiği gibi, köktendincilerin Batı normlarını "ayıklama" çabaları durumu daha berraklaştırmış değildir. 19. Yüzyılın ilk yarısından itibaren İslam uleması ve *münevverleri*¹² arasında, İslam dünyasının Batı karşısında geri durumda olduğuna dair güçlü bir inanç belirmiştir. Bu inancın

¹¹ Bu nüfuz, sömürge, yarı-sömürge, ekonomik bağımlılık gibi farklı düzeylerde ortaya çıkmıştır ve kanımca günümüzde de farklı biçimlerde devam etmektedir. Bu nedenle, 1856 sonrasında yeni bir bölümle yapmak gereksizdir. 1960'larda bağımsız İslam devletlerinin ortaya çıkması ve çoğunun ulusal-devlet modeli örgütlenmeye sahip olması da tezin konusu bakımından bir farklılık yaratmamıştır.

¹² "Aydın" terimi yerine "münevver"i kullanmamın nedeni, Avrupa Aydınlanma Döneminin değerlerini benimsemiş olmanın ve dolayısıyla da Batıcı olmanın, aydın için temel şart olmasıdır; kelimenin terimsel anlamı bunu içerir. Oysa, İslamcı entellektüel için Batıcı olmak ve o değerleri temsil etmek bir çelişkidir. Aydın konusunda bakınız: Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği; Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, yenilenmiş ve genişletilmiş 5. basım, Ankara, Bilgi, 1999, s. 94.

yaygınlaşmasının ardından, İslam dünyasının eski üstünlüğüne nasıl kavuşabileceği konusunda tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmaların üç temel çözüm yolu üzerinde yoğunlaştığını düşünüyorum: Norm transferi, köktendincilik, İslam modernizmi.¹³

İslamî dış politika anlayışının 20. Yüzyılda yeniden gündeme gelmesi, İslam modernizmi akımının bir sonucudur. Bu kapsamda, Muhammed Hamidullah ve Mevlana Abul Ala Mavdudi başta olmak üzere Pakistanlı ve Hindistanlı Müslüman yazarlar tarafından, bu konu yeniden ele alınmıştır. Buna rağmen, günümüzde İslamî dış politika konusunun popüler olması modernistlerin değil, köktendincilerin eseridir.¹⁴

Öncelikle, İran başta olmak üzere bir düzineden fazla devlet, fıkıhı temel hukuk düzenleri olarak kabul etmişlerdir. Buna rağmen, iç hukuk açısından aşılamaz sorunlar

¹³ Norm transferini savunanlar (ör: Mustafa Kemal Atatürk) Batı modernizminin yarattığı kurumların, olduğu gibi kopya edilerek, eski kurumların yerine konması gerektiğini düşünüyordular. Bu çözüm yolu İslam'ın dışında olduğundan, az gelişmiş ülke aydınları dışında takipçi bulamadı. Buna rağmen, çok sayıda İslam ülkesinde bu aydınların silah zoruyla iktidarı ele geçirmeleriyle birlikte geniş uygulama alanı buldu. Özellikle Arap sosyalizmi deneyimi bu görüşün en yaygın uygulama biçimini oluşturdu. Ama, en (ve tek) başarılı olanı Kemalist uygulamaydı. Kemalizm için bakınız: Oran, *Ibid.*, *passim*.

Köktendinciler (ör: Ruhullah Humeyni) ise Batı modernizminin temsil ettiği tüm değerlerin reddedilerek, Peygamber dönemindeki İslam devleti anlayışına dönülmesi gerektiğini savunuyorlardı.

İslam modernizmini savunanlar (ör: Muhammed İkbâl) İslam'da bir reformasyona dayanan rönesans ve aydınlanma döneminin, İslam'ın kendi değerlerine dayanılarak üretilmesi gerektiğini düşünüyordular. Bu görüşün sahiplerine göre, dinden başlayacak reformların etkileri zamanla üretim ilişkilerinde de görülecekti. Ama dikkat edilmesi gereken nokta, Batı'nın kurumlarını taklit etmekten kaçınmak ve İslam'ın özünü (kökünü) yeniden yorumlamaktı. Sözkonusu olan, yazılı kutsal metinlerin yeniden kaleme alınması değil, İslam rönesansının (geç de olsa) yaşanmasıydı (Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, 2. basım, İstanbul, Birleşik, 1995, *passim*).

¹⁴ Malik, *op. cit.*, s. 84-85.

ortaya çıkmasa da uluslararası alanda, evrensel uluslararası hukuk ile *siyer*¹⁵ çelişmekte ve bu devletler ister istemez evrensel kurallara uymaktadırlar. Benzer durum, ulusal-devlet temelli uluslararası sistem ile İslam'ın dış politika anlayışı arasında da görülmektedir. Uygulamadaki bu duruma rağmen, en azından retorikte, köktendinci rejimler politikalarını siyerle açıklamaya çalışmakta ama kendi kamuoyları karşısında zor duruma düşmekten kurtulamamaktadırlar. Meşruiyetlerini İslam şeriatından alan bu rejimlerin siyere ne ölçüde uyabildiği ama daha önemlisi ne ölçüde bu durumu kamuoylarına anlatabildiği özellikle Ortadoğu politikasında önemlidir.

Diğer yandan, İslam ülkelerindeki rejim muhalifi köktendinci örgütler siyeri de içeren fıkıhı, meşruiyetlerinin kaynağı olarak ilan etmişlerdir ve siyere uymayan rejimlerin meşruiyetini sorgulamaktadırlar. Rejim muhalifleri iktidarda olmadıklarından ve bir dış politika izlemenin sorumluluğunu taşımadıklarından, kamuoyuna yönelik bu tür söylemi rahatça kullanabilmektedirler. Üstelik bu tutum, başta ABD olmak üzere Batı desteğiyle ayakta kalabildiği iddia edilen rejimlerle birlikte, Batı'nın bölgedeki varlığını da tehdit etmektedir.

Köktendinci hareketin en başarılı olduğu ülke hiç şüphesiz İran'dır. Caferi niteliği nedeniyle, diğer bir deyişle, atipik olması nedeniyle İslam dünyasına bir model sunması beklenmezken, Tahran'daki yeni rejim, köktendinci akımın tüm İslam dünyasında lokomotifliğini üstlenebilmiştir. Bu tezde, tüm sakıncalarına rağmen, İran'ı örnek ülke olarak seçmemin nedeni de budur.

Sözkonusu İslami rejimler veya rejim muhalifleri, klasik dönem İslamına yaptıkları bu atıflarla kendilerini "kökten" İslamın temsilcileri olarak tanımlamaktadırlar. Bu tanım, dış

¹⁵ Siyer, dış politikaya ilişkin fıkıh metinlerine verilen ortak isimdir.

politika anlayışlarında, iki kutuplu ve birbiriyle daimi mücadele içinde olan bir uluslararası sistemi kabul ettiklerini de ifade etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, klasik dönemle kendilerini özdeşleştiren bu anlayışın, 1258 sonrasının deneyimlerini de reddettiğidir. Oysa, başta Osmanlı (1299-1922) ve Safevi (1501-1727) uygulamaları olmak üzere, bu dönem İslam devletlerinin dış politika uygulamaları, özellikle 16. ve 17. Yüzyıllarda biçimlenmeye başlayan Avrupa devletler hukuku ile siyer arasında nasıl bir bağ kurulabileceğini göstermesi açısından yararlı bir esin kaynağı olabilir.¹⁶ Zaten, dış politika alanında günümüz siyasal İslamının cevaplamaı gereken temel soru, siyerin evrensel uluslararası hukuku nasıl ikame edebileceğı değil, siyer ile evrensel uluslararası hukuk arasında nasıl bir bağ kurulabileceğidir.

Siyer ile evrensel uluslararası hukuk arasındaki ilişki veya ilişkisizlik, İslam'ın dış politika anlayışı ile çağdaş uluslararası kuramlar arasındaki mesafenin de kaynağı olduğundan daha ayrıntılı ele almak gerektiğini düşündüğüm bu konuyu I. Bölüm'ün Siyer kısmında ele alacağım.

Amaçlarım doğrultusunda, bunlara paralel biçimde iki varsayım kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

¹⁶ 18. Yüzyılla birlikte İslam ülkelerinde ağırlığını hissettiren Avrupalılar, önceki iki büyük yabancı katkıdan daha fazla etki yapmışlardır. Söz konusu ilk katkı Sasani (Fars) ve Roma (Rum) kökenli bürokrasinin İslam devletine katılmasıdır. İkinci katkı ise Türk-Moğol kökenli aşiretlerin iktidara gelmesidir. Her iki grup da ihtida etmiş ve İslam kültürünün bir parçası olmayı arzulamışlardır ama modern dönemde Avrupalıların ne Müslüman olmaya niyetleri, ne de İslam kültürüne yönelik saygıları (veya kompleksleri) vardır. Onların amacı kendilerini dönüştürmek değil, kurallarını bu ülkelere dayatmak olmuştur (Lewis, *op. cit.*, s. 18-19).

B) Varsayımlar

Yukarıda İslam ülkelerinin geri kalmışlıklarından kurtulmaları için önerilen ve benim üçe ayırdığım çözüm yollarından hangisi benimsenirse benimsensin, Batı'nın üstünlüğü kabul edilsin veya edilmesin, 19. Yüzyıldan itibaren İslam devletlerinin dış politikalarını açıklamakta siyere dayalı dış politika anlayışının işe yaramayacağı bu tezin ilk varsayımıdır.

Siyer kökenli dış politika analizi, 19. Yüzyıla kadar geçen bin yıldan daha uzun bir süre boyunca İslam devletlerinin dış politikasını açıklayabilir. Fakat, sözkonusu yüzyılın başından itibaren, Gayrimüslim Batının geliştirdiği ulus-devlet modelinin sonuçları sadece *Dar-ül Harp*¹⁷ içinde değil; Dar-ül Harp ile Dar-ül Sulh arasındaki ilişkilerde de uyulması gereken kurallar bütününe ifade etmeye başlamıştır. *Harbî devletler*¹⁸ kendi dış politika teorilerine dayanan “uluslararası ilişkiler” kavramını ve bu kavramın doğurduğu ilişki biçimini, Dar-ül Sulh'a da empoze etmişlerdir.¹⁹

Günümüzde, birbirinin meşruiyetini tanıyan çok sayıda İslam devleti, ulusal-devlet modeline göre örgütlenmiş ve dış politikada da “ulusal çıkar”ı temel almıştır. Üstelik İran İslam Cumhuriyeti gibi köktendinci bir devlet bile bu çerçevenin dışına çıkarak, İslam'ın dış politika anlayışını hayata geçirme becerisini gösteremiyor gibi görünmektedir. Küreselleşmenin daha ileri bir düzeye ulaşması beklenen 21. Yüzyılda ise, bu yönde bir çabanın hayata geçirilebilmesi daha da zor olsa gerektir.²⁰

¹⁷ İslam devleti dışında kalan tüm dünya; Gayrimüslim yöneticilerin idaresindeki devletlerin ülkeleri. Müslümanların güvende olmadıkları ülke. Savaş Ülkesi.

¹⁸ Dar-ül Harp devletleri.

¹⁹ P. J. Vatikiotis, *İslam ve Ulus Devlet*, çev. Enis Arslanoğlu, İstanbul, Pınar, 1998, *passim*.

²⁰ İhsan Dağı, *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*, İstanbul, Boyut, 1998, s. 43-59, 73-74.

Dolayısıyla, günümüzde uluslararası alanda İslami bir uyanıştan bahsedilse ve akademik uluslararası ilişkiler çalışmalarında İslam konusu “popüler” olsa da, İslami *tutunum ideolojisi*²¹ ve onun dış politika anlayışı, siyasal tarihe ilişkin bir model olarak güncel uluslararası ilişkiler disiplininin ilgi alanı dışına çıkalı uzun süre geçmiştir.

Bu varsayıma ilişkin yukarıda yapılan tespit, bu tezin konusunun da uluslararası ilişkiler disiplinin dışında olduğu kanısını uyandırabilir ama ikinci varsayıma ilişkin açıklamalar bu kanıyı ortadan kaldıracaktır. Uluslararası politikanın (İran gibi) bazı önemli aktörleri, bu tezin ilk varsayımına katılmamakta ve siyerin de tüm dinsel kurallar gibi insanlığın sonuna (kıyamete) kadar geçerli olabileceğini ve kendilerinin de buna uygun bir tutum içinde bulduklarını, en azından iddia etmektedirler. Bu iddianın varlığı bile bu tezin konusunun uluslararası ilişkiler disiplini içinde olduğunu göstermektedir.

İslam’ın, bir *tutunum ideolojisi* olarak tarihsel misyonunu tamamladığını ve yerini ulusal-devletin ideolojisine bıraktığını teoride düşünsük de pratikte İslam toplumları henüz “bunun farkına varmamış” görünmektedirler. İslam toplumları bu vakıayı fark etsin veya etmesinler, İslam’ın dünyevi iktidarı ele geçirme konusundaki öğretisi hâlâ uluslararası ilişkiler disiplininin bir alt-konusudur. Üstelik anakronik biçimde, küreselleşmenin güç kazanmasıyla doğru orantılı olarak önem kazandığı görülmektedir.

Tezin bölümleri, evrensel uluslararası hukuk-siyer çatışmasının getirdiği yaklaşım çerçevesinde ele alınacaktır. Bunun da ötesinde, tezin ikinci varsayımı da bu çatışmanın sınanmasını gerektirmektedir: Köktendinci Ortadoğu rejimlerinin, özelde de İran’ın, retorikte siyeri takip etseler de uygulamada Batı normlarına uydukları, tezin ikinci varsayımıdır. Bu varsayımın bir alt-varsayımı da bu çelişkili durumun köktendinci rejimlerin

²¹ Tutunum ideolojisi için bakınız: Baskın Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, gözden geçirilmiş 3. basım, Bilgi, Ankara, 1997.

meşruiyetine zarar verdiğidir. Bu zararın ne tür sonuçlar doğurabileceği, İran örneğinde tartışılacaktır. Bu konuda kısaca şu yargıda bulunulabilir: İster meşru kabul edilen bir rejimi ayakta tutmak için, isterse meşru olmaktan çıkmış bir rejimi tasfiye etmek için olsun, Dar-ül İslam'da girişilecek bir siyasal hareketin en etkili semboller sistemini hâlâ İslam vermektedir.²²

²² Bazı Ortadoğu ülkelerinde milliyetçi ideoloji, dinsel ideolojinin yerini almış gibi görünse de kriz anlarında altta yatan asıl sadakat unsuru olan İslam daima öne çıkmaktadır (Lewis, *op. cit.*, s. 14). Bunun altında yatan temel neden ise Ortadoğu ülkelerinin üretim ilişkileri kaynaklı sosyal yapılarının hâlâ kapitalist yapıya tam dönüşmemiş olması ve buna bağlı olarak kentleşme oranının düşüklüğü veya niteliğinin yetersizliğidir. Diğer bir deyişle, burjuva sınıfının hâlâ embriyo halinde olması nedeniyle, dinsel ideolojinin başatlığı devam etmektedir. Burjuvazinin zayıflığı, İslam toplumlarında seküler yapının da zayıf olmasına ve dolayısıyla, politik söylemde İslamî motiflerin başat biçimde kullanılmasını doğurmaktadır. İslam ülkelerinde, İslamî söylemin karşısında laik söylem (genelde ordu destekli) iktidarlar tarafından dayatılmaktadır ki bu durum da sekülerleşmenin eksikliğinin bir kanıtıdır.

Sekülerlik ile laiklik arasındaki fark için bakınız: Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, güncellenmiş ve genişletilmiş 4. basım, İmaj, Ankara, 2001.

II) İslam'da Devlet Anlayışı

Sadece, insanların ölüm sonrasında başlayacak olan sonsuz hayatlarını değil, bu sonsuzluğun yanında çok kısa ama sonsuz hayatın niteliğini belirlemesi bakımından çok önemli olan dünyadaki toplumsal kuralları da belirlemek dinlerin üstlendiği kaçınılmaz bir görev olmuştur. Bu durum, Yahudilik ve İslamiyet için özellikle geçerlidir. Dinlerin koyduğu toplumsal kurallara uygun bir dünyasal sistem kurulabilmesi için öncelikle, siyasal yapının (devletin) dinsel nitelikli olması veya din ile çelişmemesi gerekmektedir. Bu nedenle, siyaset teorisi daima dinsel öğretinin en gelişmiş kısımlarından biri olmuştur. Yönetici elitin egemenliğinin kaynağının ne olduğu, diğer bir deyişle iktidarın meşruiyeti konusu, siyaset teorisinin merkezinde yer almıştır. Egemenliğin kaynağı, devletin niteliğini belirleyen temel faktördür.

A) Din-Devlet İlişkisi

İslam'da din-devlet ilişkisinden bahsetmek aslında doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü, İslami öğretilerde din ve devlet kurumları birbirinden ayrılabilen, farklılıkları olan yapılar değildir: Din devlettir ve devlet de dindir. Bu iki terimi birbirini ikame edecek biçimde kullanmak mümkündür ama dinin devleti de aşan yönlerinin bulunduğunu, dolayısıyla dinin devleti kapsadığını söylemek daha doğru olur. Devlet, dinin yaşatılması için kullanılan bir aygıt olarak görülmüştür.²³

İslam'ın kökten öğretilerine getirilebilecek doktriner yorumların esnekliğinin daima sınırları olagelmıştır. Bu sınırları Kuran ve Sünnet oluşturur. Kuran'ın "dünyada da

²³ Adeed Dawisha, "Islam in Foreign Policy: Some Methodological Issues", *Islam in Foreign Policy*, ed. Adeed Dawisha, Cambridge, Cambridge University, 1983, s. 3; Şahruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, İstanbul, Yöneliş, 1990, s. 24.

iktidarın sahibinin sadece Allah olduğu” yolundaki açıklamalarının yanında, özellikle Sünnet’in dünyevi iktidarda dinin tekeli konusundaki tavizsiz tutumu, bu sınırların katılaşmasında belirleyici olmuştur.

Muhammed peygamberliğini ilan ettiğinde birbirinden ayrılmaz biçimde devlet başkanlığını da ilan etmiştir. Aslında Muhammed’in devlet başkanlığına ilişkin çok nadiren vurgu yaptığı görülmüştür. Bunun nedeni, devlet başkanlığının sarih olmaması değildir. Tam tersine, peygamber olmasından ötürü devlet başkanı olmasının dile getirilmeye gerek olmayacak kadar doğal kabul edilmesidir. Hıristiyanlık’la zıt biçimde (Hıristiyanlık Roma İmparatorluğunun içinde doğmuşken, İslamiyet görece daha gevşek bir otoritenin içinde doğmuştur), peygamberin devlet başkanı olmamasının düşünülememesinin temel nedeni de devleti kuranın din olmasıdır. İslam öncesi olmayan bir kurum (devlet), İslam tarafından yaratılmıştır.

Muhammed’den sonra din-devlet birlikteliği Dört Halife döneminde (632-61) de devam etmiştir. Bununla birlikte, Halife Ömer’in Doğu Roma İmparatorluğunun bazı eyaletlerini ele geçirmesi ama bundan da önemlisi, Sasani İmparatorluğunu tümüyle fethetmesi, din-devlet birlikteliğini “devletin lehine” bozacak unsurları İslam İmparatorluğu bünyesine katmıştır. Fakihlerin büyük kısmının *mevali*²⁴ olması da (örneğin İmam Ebu Hanife Fars’tır) Sasani etkisinin artmasını güçlendirmiştir.²⁵

Emeviler döneminde (661-750) söz konusu unsurlar, devletin dinle özdeş olmaktan çıkıp, dini kontrol eder bir niteliğe bürünmesi sürecini hızlandırmıştır. Abbasiler döneminin (750-1258) ilk yarısında da aynı hızla devam eden bu süreç, dönemin ikinci

²⁴ Arap olmayan Müslümanlar.

²⁵ Dominique Sourdel, *Medieval Islam*, trans. Montgomery Watt, London, Routledge, 1986, p. 24; Hamidullah, *op. cit.*, s. 31.

yarısında sonuca varmış ve devlet-din özdeşliği ortadan kalktığı gibi, devlet dini kontrol eden ve kullanan bir yapıya dönüşmüştür. Böylece din ile devlet arasında (devlet lehine) hiyerarşi oluşmuştur.²⁶

Bu sonucu hazırlayan söz konusu unsurlar, başta bürokrasi olmak üzere, devletin ilk dönemlere göre daha karmaşık ve geniş bir örgütlenmeye ihtiyaç duymaya başlamasıdır. Diğer bir deyişle, “çevre”de yer alan İslam devleti, Sasani ve kısmen de Bizans mirasına el koyarak kendini “merkez”e taşımıştır.²⁷ Merkezdeki bir devletin ihtiyaçları ise Muhammed’in kurduğu devletten daha fazla ve karmaşıktır. Özellikle kamu maliyesi ve idare hukuku konularında daha yoğun bir bürokratik örgütlenme zorunlu hale geldikçe, hükümler kurumun (hilafetin) gücü de giderek artmıştır. Bu gelişmeyi açıkça yansıtan, devlet başkanının konumu ve dinle ilişkisi olmuştur: Peygamber dinin başı ve bu nedenle tartışmasız devlet başkanıdır. Onu takip eden dört halife esas itibarıyla dinin başı olsalar da Peygamber gibi vahiy alma veya dinsel kaide koyma yetkileri olmayan birer devlet başkanlarıdır. Üstelik, bir seçimle iktidara getirilmişlerdir. Emeviler ise dinin başı olma niteliklerini kağıt üzerinde sürdürmüşler ama fiilen dinsel işleri ulemaya devretmişlerdir. Devlet başkanı olma niteliklerini ise “kıskançlıkla” sürdürmüşlerdir. Hanedan kurarak, bu niteliklerini kurumsallaştırmışlardır.

²⁶ Ahavi, *op. cit.*, s. 29.

²⁷ Bürokrasinin özellikle uzmanlık isteyen alanlarında Sasani ve Bizans devletlerinin eski memurlarının istihdam edilmek zorunda kalınması, din ile devlet arasındaki ayrılmayı güçlendiren bir başka etken olmuştur. İslam dışı kültürlerin bu temsilcileri her ne kadar ihtida etmişlerse de beraberlerinde getirdikleri Farsça ve Yunanca felsefe-hukuk-politika eserlerini/anlayışını devlet mekanizmasına eklemişlerdir (Lewis, *op. cit.*, s. 15-16). Bunun sonucunda devlet daha çok bir post-Sasani görünüm alırken, İslam’ın devleti olma niteliği aşmıştır.

Abbasiler de Emeviler benzeri bir uygulamayı izlemişlerdir.²⁸ Böylece, temelde eşitlikçi bir ideoloji olan İslam, giderek baskıcı niteliği belirginleşen bir devlet mekanizmasıyla korunup yayılmaya çalışılmıştır. Bu durum bir paradokstur ve din-devlet ayrılığını güçlendirmiştir.²⁹

Birden fazla Müslüman hükümdarın halife sıfatını kullanması, İslam devletinin kağıt üzerinde de parçalanmışlığını göstermekten ziyade, fiili parçalanmışlığa rağmen kağıt üzerinde bir birlik olduğunun kanıtıdır. Çünkü, liderler tüm İslam ülkesi için halifelik makamına taliptirler, kendi ülkelerinde zaten egemendirler. Hilafete karşı olan *Hariciler*³⁰ bile tek bir devlet idealini terk etmemişlerdir.³¹

Yukarıdaki süreçte asıl kırılma Abbasilerin hilafetinin ikinci yarısında yaşanmıştır. Bu dönemde Türk aşiretler yoğun biçimde İslam devletinin hizmetine (özellikle de askerî alanda) girmeye başlamışlardır. Bir noktadan sonra ise fiili iktidar Abbasilerden Türk

²⁸ Emeviler döneminde hilafetin gücü arttıkça, daha otokratik bir nitelik de kazanmıştır ama bu otokrasi içinde Emevi halifesinin asıl rolünün devlet başkanlığı olduğu ve din işlerini daha çok ulemaya bıraktığı unutulmamalıdır. Bu sürecin otokrasi lehine gelişmesinin nedeni Emevilerin tercihinde yatmaktadır: Daha önce Kureyş'in baskın olduğu bir aşiretler konfederasyonu görünümündeki devlet, bu gelişme sayesinde hanedan merkezli merkezî bir yapıya dönüşebilmiştir. (Lewis, *op. cit.*, s. 27-28). İlk dönemlerin aşiretler konfederasyonu biçimindeki örgütlenmesine, gene Kureyş'in liderliğinde Irak-Suriye-Yemen gibi gelişmiş bölgelerin tüccar oligarşilerini de eklemek gerekir. Ayrıca, Emevilerin iktidarının çok güçlü bir merkezî yapı izlenimi vermesi de biraz sanaldır. Çünkü aşiret örgütlenmesinin üzerinde hiçbir yapının olmadığı ülkede, hanedanın iktidarına rakip olabilecek ve baskı unsuru oluşturabilecek bir kurum yoktur. (Ahavi, *op. cit.*, s. 27-29). Unutulmamalıdır ki, aşiretler içişlerinde bağımsızlık dışında ülke düzeyinde bir iktidar paylaşımı veya baskı grubu olma çabası içinde olmazlar. Bu nedenle, Emevilerle birlikte başlayan dönemin niteliklerini "göreceli" değerlendirmek gerekir.

²⁹ Ahavi, *op. cit.*, s. 29.

³⁰ *Supra*, s. 24.

³¹ Hamidullah, *op. cit.*, s. 39.

emirlere geçmiştir. 10. Yüzyılın son çeyreğinde belirginleşen bu durum, halifenin, hilafetin dinsel niteliklerine daha çok önem vermesine yol açmıştır. Böylece, kağıt üstünde devlet başkanı olsa da aslında sadece ulemanın başkanı olan Abbasi halifesi ile görünüşte halifeye bağlı olsa da aslında halifeyi kontrolü altında tutan ve devleti fiilen yöneten Türk emirler biçiminde iki başlı yapı netleşmiştir. Din ile devletin temsilcilerinin farklı kişiler olmasında somutlaşan din-devlet ayrılığı, 1258'de Gayrimüslim Moğolların, Abbasilerin başkenti Bağdat'ı ele geçirmesi ve halifeyi öldürmesiyle doruğa çıkmıştır.³²

Bundan sonra hilafet kurumu hiçbir zaman eski saygınlığına kavuşamayarak, ulemanın başı olma özelliğinden öte bir değer taşımamıştır. Halifeyi herhangi bir İslam aliminden (müçtehiten) ayıran biricik özellik, iktidarlarının kutsanmasını isteyen sultanların halifeden “meşruiyet” fetvası alma çabaları olmuştur. Bunun doğal sonucu ise, her siyasal iktidarın denetiminde bir halifenin ortaya çıkması ve hilafetin İslam dünyasındaki manevi birleştiricilik özelliğinin de aşınmasıdır.

Osmanlıların 1517'de hilafeti kendi üzerlerine alması yukarıdaki sürece ters bir etkide bulunmamıştır. Tam tersine, hilafetin prestijinin aşınmasını daha da hızlandırmıştır. Ulemanın başı olan şeyh-ül İslam, Abbasi halifeleri gibi sultanın denetiminde dinsel işlerle ilgilenirken; halife sıfatına da sahip olan sultan dünyevi işlerle ilgilenmiştir.³³

³² Üstelik, Müslüman da olsalar Türk-Moğol hanedanları Orta Asya'dan getirdikleri iktidara ilişkin gelenekleri İslam devletinin/devletlerinin bünyesine katmışlardır. Böylece, Fars-Yunan etkisinin ardından Türk-Moğol etkisi, devlet-din ayrılığına bu yönüyle de katkıda bulunmuştur (Lewis, *op. cit.*, s. 18-19).

³³ Dönemin teokratik devletlerinde dinî ve dünyevi ayrımı yapılırken, günümüz anlamlarını yüklememeye dikkat edilmelidir. Şüphesiz, Ortaçağ devletlerinde dünyevi olan herşeyde biraz

Şia'da da din-devlet ayrılığı Sünni uygulamaya paralellik göstermiştir. 1501'de iktidarlarını ilan eden Safeviler, hem şeyh hem de şah olma nitelikleriyle dört halife veya Emeviler dönemini anımsatsalar da yüz yıl sonra (17. Yüzyılda) Safevilere bakıldığında ulemanın din işlerini üzerine alarak dünveyi otoriteden ayrıldığı ve şahın da sadece dünyevi işlerle ilgilendiği görülmektedir. Bu durum, Sünni uygulamada olduğu gibi devletin dini kontrol ettiği anlamına gelmese de din-devlet ayrılığı esastır.

21. Yüzyılın uygulamalarına bakıldığında, yukarıda anlatılan durumun daha da belirginleşmiş olduğu söylenebilir. Suudi Arabistan, Afganistan, İran, Sudan gibi İslami nitelikli rejimlerde bile din ile devlet kurumları birbirinden ayrılmıştır. Hangi kurumun hiyerarşide daha üstte olduğu ise tartışmasıdır.

İslam'ın din-devlet birlikteliğini daha geniş biçimde ele almadan önce Hıristiyanlık'la yapılacak bir kıyaslama, bir başka ifadeyle, insanlığın en görkemli siyasal-hukuksal eserlerinden biri olan Roma İmparatorluğunun altın çağında ve gelişmiş bölgelerinden birinde (merkezde) yaşayan İsa'nın öğretisi ile aşiret örgütlenmesinin üzerine fazla çıkamamış ve azgelişmiş bir bölgede (çevrede) yaşayan Muhammed'in öğretisi arasındaki karşılaştırma, durumu daha çarpıcı biçimde ortaya koyacaktır. Üstelik bu kıyaslama, laiklik konusunda İslam'ın pozisyonunu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.³⁴

dinsel nitelik de vardır. Dolayısıyla, o dönem için "dünyevi iktidar" denilen yapı, günümüz ölçülerinde teokratiktir.

³⁴ İslam'da dış politika konusu daha ilk andan itibaren fıkıhın bir parçası olarak, "hukuksal" temel üzerine inşa edilmiştir. Oysa, Hıristiyanlığın bu türden bir yaklaşımı olmamıştır. Bunun sonucu ise, günümüz evrensel uluslararası hukukunun ortaya çıkmasına kadar (19. Yüzyıla kadar), Hıristiyan Avrupa'nın dış politikasının ayrıntıları belirlenmiş bir hukuksal temele sahip olamamasıdır (Özel, *op. cit.*, s. 3). Buna rağmen, Roma hukukunun varlığı ve Ortaçağ boyunca bu hukukun Hıristiyan

İsa'nın yukarıda betimlenen siyasal yapı içinde dünya devletine ilişkin bir iddiayla ortaya çıkması mümkün olmamış; Tanrı'nın hakkı ile Sezar'ın hakkı arasında bir ayrıma gitmeye mecbur olmuştur.³⁵ İncil'de İsa'nın dünyevi iktidarı reddettiğine ilişkin çok sayıda örnek söz vardır: "Sezar'ın hakkını Sezar'a; Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya ver", "kılıcını kınında tut, zira kılıç kullananlar kılıçla mahvolacaklardır", "benim mülküm bu dünyada değildir".³⁶

Öğretisinin ilk döneminde din ile devleti birbirinden ayıran Hıristiyanlık, Roma İmparatorunun Hıristiyan olmasından sonra siyaset teorisini yeniden biçimlendirmiştir. Bunun da ötesinde, dünyevi düzenlemelere ilişkin asıl hükümler Roma'nın (devletin) dağılmasından sonra yaşanan kaotik dönemde ortaya çıkmıştır. Aslında, kaos döneminde devletten geriye kalan tek işler kurumun Kilise olması, kaçınılmaz olarak devleti yeniden inşa etme çabasını Kilise'ye yüklemiştir. Kilise'nin öncülüğünde yeniden oluşturulan siyasal düzen sayesinde Hıristiyan öğretisi dünyevi alana egemen olabilmıştır. 17. Yüzyılda bu düzen yıkıldığında Kilise eski sınırlarına çekilmiş ve dünyevi alanı tekrar "devlet"e terk etmiştir.

Yukarıda özetlenen Hıristiyan din-devlet ilişkisinde dikkat edilmesi gereken birbiriyle bağlantılı iki nokta vardır.

öğretisine adapte edildiği gerçeği gözardı edilmemelidir. Zaten, sözkonusu evrensel hukukun kökeni de bu gelişmede yatmaktadır.

³⁵ Lewis, *op. cit.*, s. 9.

³⁶ Hamidullah, *op. cit.*, s. 53-54.

Birincisi, İsa'nın hiçbir zaman (sinagoglar dışında) bir tapınağının olmadığıdır.³⁷ Dolayısıyla, Kilise kurumu Hıristiyan öğretiden değil, sonraki yüzyılların siyasal ihtiyaçlarında kaynaklanmıştır. İkinci nokta ise, dünyevi iktidarı ele geçiren ve zor karşısında onu geri veren kurumun Hıristiyanlık değil, Kilise olduğudur. Kökten anlamıyla Hıristiyanlık temelde dünyevi iktidara zaten talip olmayan bir dindir. Kilise'nin iktidarının doruğunda olduğu bir dönemde yaşamış olan Aquino'lu Aziz Tommaso (1225-74) bile, Aziz Augustinus ile Aristo'nun fikirlerini birleştirdiği *Summa Theologiae* isimli eserinde, Tanrı'nın uzantısı olan Kilise ile insanların ürünü olan devleti ayırmıştır.³⁸

İslam ise Kilise benzeri bir kuruma sahip olmamıştır ve Şii ulema örgütlenmesi de bu duruma bir istisna oluşturmamaktadır. Bu nedenle, İslam adına dünyevi iktidardan vazgeçebilecek bir kurum bulunmamaktadır. İslam'ın kökten öğretisi temelde dünyevi iktidara talip olduğundan, bu durumu değiştirmek mümkün değildir. İslam'da sekülerleşme, İslamî öğretinin gözardı edilmesini gerektirir.

³⁷ *Kitab-ı Mukaddes, passim.*

İsa'nın sadece tapınağı değil, kutsal kitabı da yoktur. Bu özelliğiyle İsa en "iddiasız" peygamberlerden biridir. Aslında, Yahudileri tekrar iyi ahlaka davet etme dışında bir misyona sahip olduğuna ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Buna karşılık, Muhammed'in en "iddialı" peygamberlerden biri olduğu söylenebilir. Hayattayken hem tapınağı, hem kutsal kitabı, hem de devleti olmuştur. Yeni bir dine davet yapmaya Allah tarafından görevlendirildiğini ve bu yönde vahiy aldığını açıklamıştır.

³⁸ Gerçi Aziz Tommaso Kilise'yi devletin üstünde bir konuma oturtmuştur ama bu da din-devlet ayrılığının esas olduğu gerçeğini değiştirmemektedir (Arıboğan, *op. cit.*, s. 69-70).

B) Siyaset Kuramı

1) Sünni Siyaset Kuramı

İster Sünni ister Şii olsun İslam'da siyaset teorisinin temel kaynağı Nisa Suresinin 59. ayetidir: “İman edenler Allah’a itaat edin, Peygamberine itaat edin, sizden olan emir sahiplerine itaat edin”. Ayette sözü geçen emir sahiplerinin kim olduğu ve nasıl belirleneceğine ilişkin yorumlar, İslam devletinin rejiminin ne olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Buna rağmen, Sünni teorinin gelişimi bu durumun tam tersi biçiminde olmuş; önce rejim belirlenmiş ve ardından da teori bunu destekler biçimde oluşturulmuştur.

Sünni teori, devlet başkanın seçilmesi-meşruiyeti üzerine odaklanmıştır ve esası *icma* ile *biattir*.³⁹ Peygamber “ümmetim doğrudan birleşir” demiştir. Bunu yorumlayan fakaha (fakihler), toplumun kendisi için en iyi olan yöneticiyi seçebilme yeterliliğinde olduğunu iddia etmişlerdir. Bu görüş, seçim yoluyla halifenin belirlenmesi usulünü ortaya çıkarmıştır. Şüphesiz seçmenler son derece sınırlıdır ve seçmen olabilmenin evrensel kriterleri yoktur. Halife seçimi gündeme geldiğinde, “ileri gelenler” toplanmakta ve toplantı sonunda halife ilan edilmektedir. Uygulamaya bakıldığında ileri gelenlerin genellikle Mekke aşiretler konfederasyonunun liderlerinden oluştuğu görülmektedir.⁴⁰

Bununla birlikte, icma yoluyla seçilen halifenin meşruiyet kazanması için yeterli biatın da yapılması zorunludur. Halifeyi seçen küçük grubun dışında tüm ülke çapında ileri gelen kişilerin yeni halifeye biat ederek bu seçime katıldıklarını bildirmeleri gereklidir. Aksi halde, ya iç savaş çıkar veya başka bir halife seçimi için yeni bir toplantı

³⁹ İcma, *consensus* veya oydaşmadır. Biat ise tâbî olmaktır veya buradaki anlamıyla, icmayı onaylamaktır.

⁴⁰ Hamidullah, *op. cit.*, s. 20.

yapılır. Peygamber bile, iktidarını doğrudan Allah'tan almış olsa da kendisine biat edilmesini istemiştir.⁴¹

Bu seçim sistemini, günümüz temsili demokrasilerinin iki türlü seçim sistemlerinin tersi olarak düşünebiliriz: Önce bir salon dolusu birinci seçmenler devlet başkanını belirlemekte, ardından da tüm ülkeye yayılan ikinci seçmen kitlesi karşılıklarına getirilen tek adayı oylamaktadır.

Her ne kadar halifeler ömür boyu kaydıyla seçilmişlerse de seçilmiş olmanın getirdiği doğal sonuç, yeterliliklerini kaybettiklerinde görevden alınabilmeleridir. İktidara karşı ayaklanma veya sivil itaatsizlik hareketinin meşru olabilmesi için karşı çıkılan iktidarın açıkça dinden çıkmış olması şarttır. Halife İslam'ı terk etmedikçe, ona biat edenlerin de onu terk etmesi mümkün değildir. Çünkü Sünni doktrinde, “adil olmayan yönetimin, anarşiden daha hayırlı olduğu” kabul edilir. Mevcut yönetimin dinden çıkıp çıkmadığı konusunda en azından hukuken söz söyleme hakkı, dini en iyi bilenlere ait olacağından, ulema bu noktada çok stratejik bir konum kazanmıştır.

İsyanla ortaya çıkacak anarşik ortam, Sünni teorisyenlerin kabusudur. Devlet otoritesi ve onun sağlayacağı asayişin kendi çıkarlarına daha uygun olduğunu gören ulemanın bu yönde bir teoriyi geliştirmesi doğaldır. Bu tutumun bir uzantısı olarak, ulemanın meşru bulmadığı bir isyan başarıya ulaştığında ve yönetim el değiştirdiğinde, önceki yönetimin dinden çıkmış olduğu yolunda fetva verilmiş ve yeni otorite meşrulaştırılmıştır.⁴²

Sünni ulemanın daima devlet otoritesinden yana tavır alması ve her yeni iktidarı meşrulaştırması, statükocu yaklaşımı, devlet-ulema birlikteliğini doğurmuştur. Ulema

⁴¹ *ibid.*, s. 63.

⁴² Özellikle Abbasiler'in son döneminde ve sonrasında bu durum çok sık görülmüştür.

kısa sürede bürokrasinin bir parçası haline gelmiş ve devletle eklemlenmiştir. Başka bir bakışla, statükonun her ne olursa olsun devamında çıkarını gören ulema Sünni olarak nitelendirilmiş, statüko karşıtlarıysa başka isimler almıştır.

Sünni teorisyenlerin adil olmayan yönetimi bile desteklemesi karşısında, İslam siyaset teorisinde ilk ayrılıklar Halife Osman'ın öldürülmesinin ardından ortaya çıkmıştır. Bir Emevi olan Osman, iktidarı süresince kendi aşiretine çıkar sağlamış ve aşiret mensuplarını devletin önemli kademelerinde görevlendirmiştir. Bu durum diğer aşiretlerde hoşnutsuzluk yaratmışken, Osman'ın kırk gün süren bir kuşatmanın ardından öldürülmesi ve bir oldubittiyle Ali'nin halife ilan edilmesi, hoşnutsuzluğu derin kampaşmalara çevirmiştir. Üstelik, Ali'nin Osman'ın katillerine yönelik bir yaptırım uygulamaktan çekinmesi, toplumsal huzursuzluğu anarşik bir yapıya dönüştürmeye başlamıştır. Bu sırada, Osman'ın kuzeni olan Şam Valisi Muaviye'nin isyan etmesi, tüm siyasal yapıyı bozmuştur. 661'de Ali'nin öldürülmesinin ardından Muaviye'nin halife olmasıyla birlikte devlet otoritesi yeniden sağlanabilmiştir. Yıllar süren kaotik ortamın ardından gelen bu asayiş döneminin başlangıcı, tarihte Cemaat Yılı (661) olarak adlandırılır. Çünkü, Ali'nin büyük oğlu Hasan bile Muaviye'ye biat etmiştir.⁴³

Yukarıda değinildiği gibi Ali'nin hilafetiyle birlikte siyaset teorisindeki ilk ayrılık ortaya çıkmıştır: Hariciler. Devletin niteliği konusunda Sünnilerle hemfikir olan Hariciler, devlet başkanının meşruiyeti ve niteliği konusunda farklı bir teori geliştirmişlerdir. Harici görüş, Sünni doktrine benzemekle birlikte, eşitlikçi bir siyasal ahlaka sahiptir. Halifenin bir hanedana ait olması veya Kureyş'in tekelinde bulunması gibi görüşlerin karşısındadır. Hükümdarlara itaatin halkın görevi olduğunu kabul etmişler ama halife

⁴³ İhsan Süreyya Sırma, *İslamî Tebliğin Medine Dönemi ve Cihat*, İstanbul, Beyan, 1996, s. 121-23.

İslam şeriatından ayrılır ve adil olmayan bir yönetim kurarsa, görevden alınması ve hatta katledilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Harici öğretinin keskinliği, günümüze kadar önemli miktarda takipçisinin gelebilmesine engel olmuştur. Günümüzde sadece İbadi adındaki daha muhafazakar bir kolu yaşamaktadır.⁴⁴

2) Şii Siyaset Kuramı⁴⁵

Şia'nın⁴⁶ üç önemli alt mezhebi bulunmaktadır: Zeydilik, İsmaililik ve İmamiye.⁴⁷

Zeydilik ve İsmaililik marjinal olduğundan, Şia ile İmamiye terimleri birbirini ikame edecek biçimde kullanılmaktadır. Sünnilerle aralarındaki temel fark imamet konusunda olduğundan, İmamiye adını alan bu mezhebe, on iki imam inancından dolayı On İkiçilik

⁴⁴ Muhibül Hasan Han, "Ortaçağ İslam Siyasetinde Devlete Karşı Ayaklanma Teorileri", *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, çev. Kazım Güleçyüz, İstanbul, İnsan, 1995, s. 160-161. Bununla birlikte Halife Ali'nin öldürülmesi dışında Haricilerin önemli bir etkinliği olamamış ve daima marjinal bir grup olarak kaldıklarından, hilafetin tehdit algılamasında da belirgin bir yer edinemedişlerdir (Ahavi, *op. cit.*, s. 26).

⁴⁵ Daha geniş açıklama için bakınız: Atay Akdevelioğlu, *İran'da Dış Politikanın Etnik-Dinsel Temelleri*, [basılmamış yüksek lisans tezi], Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 28-31; 33-39.

⁴⁶ Şia, Arapça'da taraftar anlamına gelir. Kuran'da parti, taraftar anlamında kullanılmıştır. Şia, Ali bin Ebu Talib'in Muhammed'den sonra nass (vahiy) ve tayinle (hadis) imam olduğuna inanan ve imametın kıyamete kadar onun soyundan (ehl-i beyt) ayrılmayacağını ileri süren, bu imamların masum (tüm günahlardan mutlak biçimde arınmış) olduklarını iddia eden toplulukların ortak adıdır. Şii terimi ise Şia'ya ait olmayı ifade eder (Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 146).

⁴⁷ Zeydilik ve İsmaililik, 8. Yüzyılda İmamiye'den kopmuşlardır. Şia'nın temel ayracı olan imamet, üç alt-mezhebin de ayracıdır. İmamların yarı tanrı olarak kabul edildiği İsmaililik ile imamların neredeyse halifeler kadar kutsiyetten uzak kabul edildiği Zeydilik arasında, bir orta yol biçiminde, İmamiye mezhebi yer alır (Ethem Ruhi Fıglalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 8. basım, Ankara, Selçuk, 1996, s. 123, 130-133, 180).

(İsna Aşeriyye) ve altıncı imam Cafer es-Sadık'a verdikleri önemden dolayı Caferilik adları da verilir.⁴⁸

Kerbela Olayının intikamını alma amacı güden Basra merkezli hareketinin Şia kelimesine terimsel bir anlam kazandırmasından itibaren Şia'dan ve Şii fikirlerden bahsetmek mümkündür. Bu da 8. Yüzyıldan daha önce değildir. Hakim Arap aristokrasisinin mevali kitleye layık gördüğü aşağı durum, onları kurulu düzenin meşruiyetini sorgulamaya açık hale getirmiştir. Dindar Araplar ise, halifelerin dünyevi hırslarından rahatsızdırlar. Kendilerini baskı altında hisseden söz konusu iki kitle, mevcut düzenin haksızlıklarına son verebileceğine inandıkları ehl-i beytin olası bir iktidarını desteklemişlerdir. Kerbela'da ailesiyle birlikte Hüseyin'in, halifenin ordusunca katledilmesi de Şia'da acı ve şiddet duygularının yer etmesinde katalizör rolü oynamış, Şiiliğin gelişmesinde en önemli aşama olmuştur. Böylece, Emevi muhalefetine ilişkin siyasi bir nitelik taşıyan hareket değişmiş ve itikadi ayrım başlamıştır.⁴⁹

Emevi ve Abbasi yönetimlerinin baskısı nedeniyle takiyyenin Şii doktrininin esaslarından biri olması ve birarada organize biçimde yaşayan bir Şii toplumun (en azından imamlar hayattayken) bulunmamasının en önemli sonucu, Şii anlayışına uygun devlet kurumlarının bu dönemde var olamamasıdır. Dolayısıyla, Şii doktrininde devlet kurumlarına ilişkin somut fikirler bu dönemde oluşmamış ve Şii siyaset teorisi, *gaybet-i*

⁴⁸ On iki imam sırasıyla şunlardır: Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynelabidin, Muhammed el-Bakır, Cafer es-Sadık, Musa el-Kazım, Ali er-Rıza, Muhammed et-Taki, Ali en-Naki, Hasan el-Askeri, Muhammed el-Mehdi. (Mustafa Öz, *İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1995, s. 11).

⁴⁹ Andrea M. Farsakh, "Sünni Halifelikle Şii İmamlığın Mukayesesi", *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, çev. Kazım Güleçyüz, İstanbul, İnsan, 1995, s. 106.

kübrayla belirmeye başlamıştır.⁵⁰ Oysa, bu dönemde Şia'nın ne imamı ne de devleti vardır. Bu nedenle, Sünnilerin tersine Şia'ın siyaset teorisi, uygulanabilirlikten çok uzak bir nitelik kazanmıştır.⁵¹ Bunun bir diğer nedeni de dinsel anlamda Emevilerin giderek laikleşen karakterine karşı, Şii ulemanın daha dinî bir muhalefet geliştirme zorunluluğunu hissetmesidir.⁵²

Sünni teoriden temel farkı halifenin niteliği ve kimliği konusunda olan Şii teori, diğer konularda Sünni anlayışa paralellik göstermektedir.

Şii doktrinde devlet başkanının sıfatı halife değil, "imam"dır. İmam terimi, halifeden daha kapsayıcıdır, dinî-dünyevi görevleri (Peygamber gibi) birbiri içine

⁵⁰ Osman'ın öldürülmesi olayında ve Ali-Muaviye çatışmasında önemli rol oynayan İbni Sebe'nin, doktriner Şiiliğin kurucusu olduğu iddiası yaygındır. Ancak, bu kişiye atfedilen fikirler, bir yüzyıl sonrasına aittir. Ali'nin oğlu Hasan'ın, Muaviye'ye biat ettiği 661'e Cemaat yılı denmesi de henüz Şiiliğin doktriner bir nitelik kazanmadığının göstergesidir.

Şia'nın doktrini esas itibariyle, gaybet-i suğra (kısa gizlilik) döneminden sonra başlayan gaybet-i kübrayla (uzun gizlilik) kesinlik kazanmıştır. Hasan el-Askeri 873'de ölünce, oğlu Muhammed el-Mehdi gizlenmiş ve gaybet-i suğra dönemi başlamıştır. Bu dönemde, sırayla dört kişi (dört naib) Mehdi ile Şia arasında yazılı irtibatı sağlamışlardır. 940'da son naib de ölünce, Mehdi yerine yeni bir imam tayin etmeden gaybet-i kübra dönemine girmiştir. Dünyevi meşru iktidarın yeniden kurulabilmesi için Mehdi'nin geri dönmesinin şart olduğunu iddia eden ulema, bin yıldan uzun süren gizlenmenin nedenini açıklamada çaresiz kalmakta ve bunun insanlarca idrak edilemeyen ilahi bir nedeninin olduğunu söylemektedir. (Fığlalı, *op. cit.*, s. 140; Öz, *op. cit.*, s. 17, 30, 59-61, 73, 88-89).

⁵¹ İranlı bir Şii hanedanı olan Büveyhiler, 946'da Bağdat'ı ele geçirdiklerinde, son imam Mehdi gizleneli yetmiş yıldan fazla bir süre geçmişti. İktidara getirecek bir imam olmadığını fark eden Büveyhiler, başka Şii ailelerin rekabetinden kurtulmak için Sünni Abbasi halifesini tanıdılar ve himayelerine aldılar. Ayrıca Büveyhiler, kitleleri ayaklandırmaktan çekindikleri için Şiileştirme kampanyasına girişmediler. Bu durum, sözkonusu dönemde, uygulanabilir bir Şii devlet teorisinin olmadığını da göstermektedir. (Ahavi, *op. cit.*, s. 29-30; Farsakh, *op. cit.*, s. 139).

⁵² Farsakh, *op. cit.*, s. 106.

girmiştir ve kutsiyet içerir. Sünni halife, Şii imama göre laik sayılabilir. Sünni öğretilerdeki icmanın aksine, Şii öğretilerde masum olan cemaat değil imamlardır.⁵³ Sünnilerin (ve Zeydilerin) fiilen icraat yapan, görülebilen bir kişinin halife olmasını istemelerine karşın, Şii imam gizlendiği yerden dünya üzerindeki etkinliğini sürdürebilir. Gaybet süresince Şia'nın yönetimini, gaib imamın nüfuzu altında bulunan ulema üstlenmiştir. Mehdi'nin dönüşüne kadar ulema, halka İslam'ı yorumlayacak, dünyevi idarecilere tavsiyelerde bulunacak, bazı yetkileri emaneten kullanacaktır.⁵⁴

Şii ulema, dinsel metinler ile İslam kurallarını anlayabilecek ve yorumlayabilecek kadar bilgilenmiş kimselerdir.⁵⁵ Bu durum, diğer insanların bunu asla yapamayacağı anlamını da içerir. Şii ulema arasında, Katolik hiyerarşisi gibi kutsal ve katı bir hiyerarşi yoksa da gayri resmî bir hiyerarşi oluşmuştur. Ama bu hiyerarşi Safeviler döneminde

⁵³ Şii inancının şekillenmesinde, imamların öğretilerinden ziyade, imamların görüşlerini yayan ve "dai" adı verilen bir tür derviş ağının önemi vardır. Dailer, gittikleri bölgenin yerel inançları ile imamın öğretisi arasında bir orta yol gözeterek, hem Şii inancını yaymışlar hem de bunu değişime uğratmışlardır. (Ahavi, *op. cit.*, s. 26-27; Farsakh, *op. cit.*, s. 126-127).

⁵⁴ Farsakh, *op. cit.*, s. 132-134.

⁵⁵ İlk İslam toplumunda ulemanın statüsü, halife seçimindeki etkinliğinden ve şeriatı yorumlama ve kitaplaştırma çalışmalarından kaynaklanmış ama ulemanın hükmi şahsiyet (profesyonel bir kategori) kazanması için yüzyıl geçmesi gerekmiştir. Ulemanın bir toplumsal kategori haline gelmesi, Sünni İslam'ı tedirgin eden Mutezile (akılcılık), Şuubiye ve Zerdüştilik'le mücadelenin doktriner bazdaki kısmının ulemanın üstlenmesi ile gerçekleşti. Bu gelişmenin daha da önemli sonucu ise sözkonu ideolojilerin Sünni ulema tarafından yenilgiye uğratılmasının ardından hilafetin kadrolarının bu inançlara eğilim duyanlardan temizlenmesi ve yerlerini ulemaya bırakması oldu. Ulema özellikle eğitimi tekeline aldı ve organizasyonunu tamamladı. (Ahavi, *op. cit.*, s. 32-33).

bugünkü biçimini alabilmiştir. Bundan önce zamana ve mekana göre değişen bir Şii ulema organizasyonu görülmektedir.⁵⁶

Şii hükümdar imamın nihai egemenliğini tanıdığı takdirde, onun mevkisini gasbetmemiş olur ama imam ortaya çıktığında yönetimi ona devretmeye hazır olmalıdır.⁵⁷ Şii ulemaya göre, ümmetin liderliği tesadüfe (icmaya) bırakılamayacak kadar önemlidir. Böyle önemli sorunlarda ilahî müdahaleye ihtiyaç vardır.

Mehdi son gönderdiği yazılı bildiride, “yeni ortaya çıkan olaylarda hadislerimizi size bildirenlere (ulema) başvurun. Çünkü onlar sizin üzerinizde benim hüccetimdir (varlığımın delilidir). Ben de onlara Allah’ın hüccetiyim. Bilmediğiniz şeylerin üstüne düşmeyin” diyerek, ulemanın toplumsal otoritesine zemin hazırlamıştır.⁵⁸

Şii siyaset teorisinde çağımızda temel ayırım, Gaib İmam Mehdi henüz ortaya çıkmadığı için yukarıda anlatılan doktrin gereği, ulemanın nasıl bir rol üstleneceğidir. Bir grup fukahaya göre, ulema doğrudan yönetime el koymalıdır. Diğer grup ise, ulemanın sadece denetici olarak sistemde yer alması gerektiğini ileri sürer. Bu görüş ayrılığı, İran’da 1979 sonrasında velayet-i fakihçiler ile vesayet-i fakihçiler biçiminde somutlaşmıştır.⁵⁹

⁵⁶ Şah İsmail, yeterli sayıda İranlı ulema bulamadığı için Basra ve Lübnan’dan başta, Lübnanlı Ayetullah Ali bin Abdullah el-Amili olmak üzere, Arap ulemayı ülkesine davet etti. Böylece, hiyerarşik Şii ulema sınıfı ortaya çıktı. Ali Şeriatî, Safeviler dönemindeki bu dramatik dönüşümü özellikle vurgular ve Şia’nın özünde (Alevi Şiası) hiyerarşik ulema sınıfının olmadığını, bunun Safevi Şiası’na özgü olduğunu söyler (Chehabi, *op. cit.*, s. 15).

⁵⁷ Madelung, *op. cit.*, s. 151-153.

⁵⁸ Fırlalı, *op. cit.*, s. 146.

⁵⁹ *Bakınız: II. Bölüm: Cumhuriyet İran’ında İslam Faktörü.*

BİRİNCİ BÖLÜM: İSLAM'DA DIŞ POLİTİKA ANLAYIŞI

I) Klasik İslam'ın Dış Politika Anlayışı

Siyer fıkıh içinde sistemli bir yer edinmek için iki yüzyıldan fazla bir süre beklemek zorunda kalmıştır. İslam'ın ilk döneminde siyerin böylesine geri planda kalmasının temel nedeni, orta vadede tüm dünyanın İslam devleti çatısı altında birleşeceğine dair samimi inançtır. Bu dönemin gelişmelerine bakıldığında, her neslin bir öncekinden çok daha geniş sınırlara sahip bir devlet içinde yer almasının verdiği iyimser hava hemen farkedilir. Üstelik, sadece zayıf otoriteler değil, Sasani ve Bizans gibi dönemin “süper devletleri” de bu ilerlemeyi durduramamaktadır. Bu nedenle, dış politika konusu, “geçici” bir alan olarak görülmüştür. Bir süre sonra ilişki kuracak yabancı devlet kalmayacağına göre bu tutum normal sayılmalıdır.⁶⁰

9. Yüzyılla birlikte, Müslümanlar tüm dünyayı kapsayan İslam devletinin gerçekleşmesinin tahmin ettiklerinden daha fazla zaman alacağını farkettilerinde⁶¹, siyere ilişkin konuların önemi kendiliğinden artmıştır⁶². Buna rağmen, ilk dönemlerin kutsal metinlerinde bu konunun ayrı bir başlık altında ele alınmamış olmasının getirdiği (ayrıntılarla ilgili) sorunlar devam edegelmiştir.⁶³

Siyerin temel anlayışı dünyanın üç bloğa ayrıldığıdır: Dar-ül İslam, dar-ül harb, dar-ül sulh (dar-ül ahd). İlk iki blok arasında, birinci ikinciyi yok edene kadar daimi bir

⁶⁰ Süleyman Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri*, İstanbul, Dergah, 1998, s. 115-17; 211-13.

⁶¹ Hatta, bunun gerçekleşmesi için Mehdi'ye gereksinim duyulacağına ilişkin inançlar da bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır.

⁶² Lewis, *op. cit.*, s. 118.

⁶³ Siyere ilişkin sünnetin erken dönemlerde fıkıh konusu yapılmaması, fıkıh ekollerinin yorum sınırını aşan çelişkili yargılara varmalarına neden olmuştur. Özellikle Hanefi ve Şafi ekollerin siyer anlayışı belirgin çelişkiler içermektedir.

mücadele vardır. Üçüncü blok ise, yöneticisi ve tebâsı gayrimüslim (*kafir*⁶⁴) olmakla birlikte, İslam devletinin hegemonyasını ve hatta egemenliğini kabul eden özerk birimlerdir.⁶⁵

Yukarıda açıklanan dünya siyasal sistemi algılamasının sonucunda İslam devletinin dış politikasına muhatap olabilecek dört grup belirlenmiştir: Harbiler (ehl-i harb, dar-ül harbe mensup kişiler), ahdiler (ahl-i ahd, dar-ül ahde mensup olanlar ile zimmi veya müstemin statüsünde dar-ül İslam'da bulunan gayrimüslimler), asiler (ehl-i bağy, dar-ül İslam'ın bir kısmını fiilen yöneten Müslümanlar), mürtedler (İslam inancını terk edenler)⁶⁶. Bu dört grupla kurulacak ilişki, savaş ve barış esasına göre ikiye ayrılır.

⁶⁴ Aslında, İslam'da kafir ve gayrimüslim ayrımı vardır. Birincisi Tanrı tanımaz anlamına gelirken, diğeri ehl-i Kitab olup da Müslüman olmayanları ifade eder. Ama, her ikisi yerine de kafir terimi sık kullanılmıştır. Bu tezde de söz konusu ikili ayrım dikkate alınmayarak, kavramlar birbirini ikame edecek biçimde kullanılacaktır.

⁶⁵ *Ibid.*, s. 115.

A) Savaş

Savaş dört gruba karşı ilan edilebilir: Harbiler, asiler, mürtedler⁶⁷, Müslüman haydutlar.⁶⁸ (Zimmi ve müsteminler de dahil olmak üzere) Ahdilerle savaşılmamasının nedeni, onların İslam devletinin üstünlüğünü tanıyan bir tür “teslim” olmuş kişiler olmalarıdır. Şüphesiz, bu kişiler sahip oldukları ayrıcalıklı statülerine rağmen İslam devletinin otoritesine isyan edecek olurlarsa, silahla karşılık görecektir ama böyle bir durumda bile ahdilerle savaştan bahsedilemez. Çünkü, bu kişiler isyan ettikleri andan itibaren harbi ve savaş da harbilerle yapılmış kabul edilir.⁶⁹

İslam devletinin hasmane ilişkilere yönelmesinin temel nedeni, İslam'ın tebliğinin engellenmesidir. Bu engellemeler üç düzeyde olabilir⁷⁰:

- İslam devletinin mevcudiyetine yönelik bir saldırı.
- İslam'a davet eden tebligatçıların engellemesi.

⁶⁶ Yaman, *op. cit.*, s. 16.

⁶⁷ Dinden dönenler (mürtedler) görüldükleri yerde öldürülmelidir. Ama, idam edilmeden önce dine geri dönmeleri için son bir fırsat verilir. Bu iki seçenektен başka (köle alınması gibi) bir yol yoktur. Buna rağmen, mürtedlerin bile elçisine zeval olmaz. İlk kez mürtedlere karşı savaş, Peygamberin ölümüyle birlikte, onunla yaptıkları anlaşmanın da sona erdiğini düşünerek İslam'dan çıkan aşiretlere karşı düzenlenmiştir. Ebubekir dönemindeki bu savaşlara Reddit Savaşları adı verilir. Reddit savaşları tarihte görülen en büyük mürted savaşlarıdır. Çünkü İslam'dan kitlesel dönme olayları istisna bile oluşturmayacak kadar enderdir. Bu nedenle tarihte mürted bir devlet olmadığından, mürtedlere karşı savaş (aslında derhal öldürme zorunluluğu) siyerde değil, iç politika teorisinde düzenlenmiştir. Bu nedenle, bu savaşın İslam'ın dış politika anlayışıyla ilgisi yoktur. Bununla birlikte, sonraki bölümde ele alınacak olan İran'daki Bahailer ve İran İslam Cumhuriyetinin Bahailere yönelik politikası çerçevesinde mürtedlik konusu daha geniş olarak ele alınacaktır.

⁶⁸ Müslüman haydutlara karşı yürütülen mücadeleye savaş yerine, asayiş sağlama çabası diyebiliriz. Bu çabanın İslam'ın dış politika anlayışıyla ilgisi yoktur.

⁶⁹ A. Reşid Turnağil, *İslamiyet ve Milleler Hukuku*, İstanbul, Sebil, 1993, s. 65-70.

⁷⁰ Yaman, *op. cit.*, s. 25.

- İslam'ı kabul edenlerin, yeni inançlarının gereği olan ibadetlerini yapmalarının ve kurumlarını oluşturmalarının engellenmesi.

Yukarıda sayılan nedenlerin gerçekleşmesi halinde uygulanabilecek hasmane ilişkiler yedi aşamadan oluşmaktadır⁷¹:

- Misilleme: Dişe diş, göze göz ilkesini temel alan bir ceza hukuku anlayışına sahip olan İslam'da ilk uygulanması gereken yöntemdir.⁷²

- Abluka: İslam devleti denizlere egemen olamadığından tarihte örnekleri (karada da) fazla görülmemiştir.

- Ambargo: Mekke'yi besleyen Yemen tahılının ihracının engellenmesi en bilinen örnektir. Ambargoda dikkat edilmesi gereken nokta, sivil halkın ölümüne yol açacak derecede tavizsiz uygulanmamasıdır.

- Diplomatik İlişkileri Kesme: Daimi elçilik zaten İslam uygulamasında yoktur. Sözkonusu olan, *ad hoc* misyonlara girilmemesidir. Mekke'ye karşı son dört ayda bu tutum izlenmiştir.

- Anlaşmaları Yenilememe: *Pacta sunt servanda* ilkesinin esas olduğu İslam'da bağitlanmış bir belgeyi karşı taraf bozmadıkça bozmak mümkün değildir. Bu nedenle, anlaşmaların daimi kaydıyla yapılması yasaklanmıştır. Konulacak süre sınırlamasının da on yılı geçmemesi gerekir. Böylece, belli bir süre sonra kendiliğinden sona eren anlaşmayı yenilememe imkanı doğmaktadır.

⁷¹ *Ibid.*, s. 26-48.

⁷² Buna rağmen, misillemenin İslam'ın insani değerlerinin dışında olmaması gereklidir. Maide/8'de karşı tarafın zulmüne zulümle karşılık verilmemesi emredilmiştir. Abdullah bin Amir bir patriğin kesik başını zafer sembolü olarak Halife Ebubekir'e getirdiğinde, Ebubekir bunu hoş karşılamamıştır. Amir ise yaptığıının misilleme çerçevesinde olduğunu, düşmanların da Müslümanlara aynı biçimde davarandığını söylediğinde, Ebubekir "Acemlerle Bizanslıları mı örnek alalım?" cevabını vererek, misillemenin sınırlarının varlığına işaret etmiştir (Özel, *op. cit.*, s. 4, 61).

- Sınırboyu Çatışmalara Girme: Sınırları tam belirlenemese de sağr (serhat) bölgesinin İslam'ın ülke sınıflandırmasının dışında kaldığı kabul edilir. Bu nedenle, sınırın iki tarafında ne dar-ül İslam'a ne de dar-ül harb'e ait olan bölgede girişilecek eylemler, devleti bağlamayacaktır. Bu anlayış, İslam devletinin hareket alanını genişleten en önemli unsurlardan biridir. Bu önem nedeniyle, ribat (sınır güvenliği) cidattan daha fazla sevap kazandırmaktadır.⁷³

- Savaş: Diğer araçlar tüketildikten sonra başvurulması gerekir. Savaşın Mekke döneminde yasak olması ve Medine döneminde de kademeli olarak savaş izninin/zorunluluğunun verilmesi, İslam'ın savaşı son tercih olarak gördüğü biçimindeki yoruma kanıt oluşturabilir. Bir hadis de bu yorumu desteklemektedir: “Ey insanlar, düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin, Allah'tan afiyet dileyin. Fakat düşmanla karşılaşınca da sabredin ve bilin ki cennet kılıçların gölgesi altındadır” (Buhari, Cihad/22).⁷⁴

1) Harbîyle Savaş

Siyer oluşturulurken, dar-ül harb'de daimi Müslüman yerleşimi olamayacağı düşünüülerek, harbîlerin (dar-ül harb'te ikamet edenlerin) tümünün kafir olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla, kafir yerine harbî terimi kullanılmıştır. Bu kullanımın asıl nedeni, dar-ül İslam'da veya dar-ül sulh'ta yaşayan kafirler ile harbî kafirlerin farkını vurgulamaktır. Çünkü, cihad sadece kafirlere karşı yapılabilir ama “eman dilediği” kabul edilen dar-ül İslam'da veya dar-ül sulh'ta yaşayan veya geçici süre konaklayan kafirlere karşı kılıç kaldırılamaz (ama diğer yollardan cihada devam edilmelidir). Oysa, harbîlerle daimi bir savaş hali mevcuttur.

⁷³ Çünkü, ribatın amacı Müslümanları korumakken, cihadın amacı yeni Müslümanlar kazanmaktır.

İslam savaşı, insan tabiatının ayrılmaz bir parçası ve dış politika araçlarından biri olarak tanımlanmıştır.⁷⁵ Dünyada düzenin sağlanabilmesi, kötülüklerin engellenebilmesi için savaş kaçınılmazdır. Bu çerçevede İslam'ın amacı kaçınılmaz olan savaşın insanlara mümkün olduğunca az zarar vermesini sağlayabilmek için hem nicel hem de nitel olarak savaşı sınırlayabilmektir.⁷⁶ Savaşın asıl amacı insanlara zarar vermek, toprak kazanmak veya ganimet elde etmek değildir; bunlar savaşın kaçınılmaz birer sonucudur. Asıl amaç zulmü ortadan kaldırmaktır.⁷⁷ İslam'da tüm savaşlar için geçerli olan iki temel savaş kuralı vardır: Silah tutmayan kadın ve çocuklar öldürülemez, elçiye zeval olmaz.⁷⁸

İslam'da savaşın yukarıda anlatılan insani yanı ağır basan biçimde değerlendirilmesi, fıkıh hükümlerine dayanılarak varılacak bir sonuçtur. Buna rağmen uygulamanın daima bu yönde olduğu söylenemez. Uygulamadaki aksaklıklar nedeniyle oryantalistlerin İslam'da savaş anlayışını farklı değerlendirdikleri görülmektedir. Bu değerlendirmelerde suçlayıcı ve alaycı tarz kimi zaman öne çıkmaktadır.⁷⁹

Savaşın niteliği konusundaki bu farklı yaklaşımdan daha önemli olan görüş ayrılığı, savaşın meşruiyeti konusunda görülmektedir. Diğer bir deyişle, İslam devletinin

⁷⁴ Yaman, *op. cit.*, s. 54-55.

⁷⁵ Bakara/30, 205, 251; Kasas/83.

⁷⁶ Özel, *op. cit.*, s. 11-12.

⁷⁷ Kadisiye Savaşı öncesi İslam ordusu komutanı Rabi bin Amr, Sasani ordusu komutanı Rüstem'e şöyle der: "Biz sizin üstünüze dünyevi istekler nedeniyle gelmedik. Andolsunki, sizin Müslüman olmanız bizce ganimetlerinize kavuşmaktan daha sevimlidir." (Yaman, *op. cit.*, s. 55).

⁷⁸ Ali Rıza Temel, *Harp mi, Sulh mu?; İslam'da dış politika ve diplomasi*, İstanbul, Seha, 1988, s. 27-29; 260-63.

⁷⁹ 632'de Ebu Bekir'in ordularına verdiği talimat şöyledir: "Ey insanlar, size uymanız gereken on kural emrediyorum, bunları iyi öğrenin... Başlarının tacını (tepesini) traş ederek, başlarının etrafında bir saç şeridi bırakanlara rastlayacaksınız. O kafaları kılıçlarınızla vurun..." Öyle görünüyor ki Ebu Bekir'in keşişlere karşı bir tavrı yoktu. Fakat onların başlarının tepesini traş etmelerinden hoşlanmıyordu (Lewis, *op. cit.*, s. 119).

cihad amaçlı savaş ilan etme gerekçesinin ne olduğu konusu, İslam'da dış politika anlayışının savaş ile barıştan hangisi üzerine inşa edildiğini göstereceğinden; savaşın niteliğine göre daha önemli bir tartışma ortaya çıkarmıştır.⁸⁰

Oryantalist kökenli görüşe göre, tüm dünya Müslüman oluncaya ve/veya İslam devletinin egemenliğini tanıyuncaya kadar cihad amaçlı ("kutsal") savaşın devam edeceğidir⁸¹ ki Şafi görüşle benzerlik gösterir.

İnanç hürriyetini sağlamak İslam devletinin esas gayesi olduğuna göre, bir dar-ül harb devletinde inanç hürriyetinin olmadığı tesbit edilmesi, cihad amaçlı savaş ilanı için (Tevbe/123'e dayanılarak) yeterli bir neden olarak yorumlanabilir.⁸² Bu gerekçenin savaşın meşruluğunu sağlayacağını kabul etmek, İslam'da içişlerine karışmama ilkesinin bulunmadığı sonucuna bizi götürmektedir ki durum böyledir. Bu ilkenin siyerde yer edinmemesinin temel nedeni, harbi devletlerin geçici kabul edilmesidir. Dolayısıyla siyer, ileride görüleceği gibi kalıcı bir barış anlaşması imzalamaya uygun (layık) olmadığı nitelemesini yaptığı bir örgütlenmenin (harbi devletin) egemenlik haklarını geniş yorumlamamış ve içişlerine müdahale edebilme hakkını İslam devletine tanımıştır.

Fakihlere göre ise, savaşın nedeninin Müslümanlara yönelik hasmane tutumlar olduğu genel kabul görmüştür. Dolayısıyla, savaşı başlatan tarafın İslam devleti olması mümkün değildir. "İslam'ın benimsediği savaş, hukuki ve adil bir gerekçeye sahip olmalı, ilk aşamada savunma ağırlıklı, idare bakımından nezih, sonuç itibarıyla barışçı, savaş mağdurlarına karşı insani olmak zorundadır".⁸³

⁸⁰ Turnagil, *op. cit.*, s. 114-17.

⁸¹ Lewis, *op. cit.*, s. 119.

⁸² Yaman, *op. cit.*, s. 55-56.

⁸³ *Ibid.*, s. 56-57'den, Marcel A. Boisard, "The Conduct of Hostilities and the Protection of the Victims of Armed Conflicts in Islam", *Hamdard Islamicus*, Vol. I, No:2 (1978), s. 3-17.

Sadece Şafi ekol⁸⁴, savaşın nedeninin küfrün varlığı olduğunu öne sürerek⁸⁵, Müslümanlara yönelik hasmane bir tutum olmadan da savaşılacağını, bu nedenle İslam devletinin hareket özgürlüğü olduğunu iddia etmiştir.⁸⁶

Aslında siyer alanında böyle temel bir konuda bile görüş birliği olmamasının nedeni, Kuran ve sünnetin (en hafif deyişle) farklı yoruma müsait olmasındandır. Mekke döneminine ilişkin ayetlerde (Bakara/109 ve Maide/13), kafirlerle savaş açıkça yasaklanmıştır. Çünkü, Müslümanlar aleyhine büyük bir güç dengesizliği vardır. Medine döneminde hicretin ilk yılında, müşriklerin saldırması halinde Müslümanlara savaşma izni (Hac/39'la) verilmiş ve bir süre sonra da barışı bozanlarla savaşılması (Bakara/190 ve Tevbe/13'le) farz kılınmıştır. Ayetlerdeki bu gelişme, Müslümanların görece güçlenmesiyle doğru orantılıdır. Nihayet, Hendek Savaşının ardından ise (Tevbe/4-5, 12, 36 ve Bakara/191'le) müşriklere karşı topyekün bir savaş farz olmuştur. En sonunda da (Tevbe/29, 39'la) ehl-i Kitap mensupları da savaşılması farz olan düşman statüsüne sokulmuştur⁸⁷. Zaman içinde aynı konuda farklı ayetlerin ve bunları tamamlayan sünnetin ortaya çıkması, tarihsel süreç ile kutsal metinler arasındaki ilişki gözönüne alınarak fıkıhın oluşturulmasını gerektirmiş ve icmayı zedelemiştir.

⁸⁴ Şafi ekol, (Caferilik dahil) diğer fıkıh ekollerine göre siyer alanında (sertlik yönünde) belirgin bir farklılık gösterdiğinden ve İran örneğinin teorik altyapısında yer almadığından, bundan sonra dikkate alınmayacaktır. Aksi halde, “meşru savaş” konusunda olduğu gibi, tezin kapsamının gereksiz yere genişlemesine neden olabilir.

⁸⁵ Bu konuda Kuran'da Tevbe/36 ve Bakara/190'a dayanan Şafiler, sünnette de “İnsanlarla Allah'tan başka ilah yoktur demelerine kadar savaşmakla emrolundum” (Buhari, İman/18) hadisine atıf yapmaktadırlar. Oysa, hadiste bahsedilen “insanlar”la sadece Arap müşriklerin (putperestlerin) kastedildiği yolunda diğer fıkıhçıların genel görüş birliği vardır. Ayrıca Tevbe/36 ve Bakara/190, 193'e dayanan Hanefi fıkıhçılar, İslam'ın gayrimüslimlerin (en azından zimmi statüsünde) yaşam hakkını tanıdığı düşünülürse, tek başına küfrün varlığının savaşmak için yeterli bir neden olmadığına ortaya çıkacağını öne sürerler (Özel, *op. cit.*, s. 18-21).

⁸⁶ *Ibid.*, s. 15.

⁸⁷ Özel, *op. cit.*, s. 12-15; Yaman, *op. cit.*, s. 54.

İslam'da savaş kelimesi "cihad"ı çağrıştırır. Oysa, cihad kelimesinin anlamı "gayret etmek, mücadele etmek"tir. Kuran'da da genelde "Allah'ın yolunda cihad" biçiminde kullanılmıştır⁸⁸. Ama, sadece kılıçla savaşmayı değil; siyasi, ahlaki, ekonomik, kültürel vs. yolları kullanarak İslam'ı yaymaya uğraşmayı ifade eder.⁸⁹ Cihad farzdır, çünkü İslam evrenseldir ve bunu yaymak her Müslüman'ın görevidir.⁹⁰ Tüm dünya, İslam devletinin sınırlarına dahil olana kadar, hatta son gayrimüslim de Müslüman olana kadar cihada devam etmek zorunludur. Dolayısıyla, sadece kafirlere karşı cihad yapılabilir.⁹¹

Oryantalistlerin cihadı "kutsal savaş" olarak algıladıkları görülmektedir. Bu algılamanın kaynağında fıkıhtan ziyade, Ortaçağ İslam-Hıristiyan savaşlarının kronik biçimi ve Haçlı seferleri bulunmaktadır. Kendi savaşlarını kutsayan Haçlıların karşılarındakilerin de aynı biçimde düşündüğünü varsaymaları doğaldır.⁹²

Cihad amacıyla girişilen bir savaşa, savaşı ilan etme yetkisine sahip olan kişinin (halifenin) liderlik etmesi daha uygundur. Sözkonusu yetki ve sorumluluk, İslam devletini yöneten ama sıfatı halife yerine sultan veya emir olanlar için de geçerlidir. Halifenin çağrısını alan tüm silah tutabilen erkek Müslümanlar canı ve malıyla bu sefere katılmak zorundadır. Yöneticinin cihad ilan etmesi, her türlü rejim sorunlarının ertelenerek uyulması gereken bir çağrıdır. Dolayısıyla, normalde itaat etmeme eğiliminde olan tebanın (cemaatin), bu çağrı sonrasında tutumunu değiştirmesi ve fiili silahlı destek

⁸⁸ Abdurrahman Dilipak, *Savaş, Barış, İktidar*, üçüncü basım, İstanbul, İşaret ve Ferhat, 1991, s. 43-46.

⁸⁹ İhsan Süreyya Sırma, *op.cit.*, s.19-28.

⁹⁰ Özel, *op.cit.*, s. 2; 11-13.

⁹¹ Dawood, Elhami, *The Doctrine of Jihad in Islam*, trans. Sayyid Saeed Arjmand, Tehran, Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi, 1991s, 20-24.

⁹² Yaman, *op.cit.*, s. 61.

vermesi zorunludur. Aksi halde dinden çıkmakla suçlanması gündeme gelebilir.⁹³ Köle ve ganimet sadece cihad amacıyla yapılan savaşların sonunda alınabilir. Bu da savaşa katılım için önemli bir teşviktir. Bu nedenle tarihte liderlerin, tüm savaşları mümkün olduğunca cihad olarak göstermeye gayret ettiği görülmüştür.⁹⁴

Savaş sırasındaki tek ilişki elçiler aracılığıyla kurulur. Ama, sefir teriminin ifade ettiği daimi ve profesyonel elçilik kurumu, İslam'da yoktur. Sadece zorunlu olarak, bir mesajı karşı tarafa ulaştırmak için *ad hoc* görevle bir kişi elçiliğe atanır.⁹⁵

2) Asiyle Savaş

Halifenin cihad çağrısında zorunlu olarak canı ve maliyla orduya katılma zorunluluğu, asilere karşı yapılan savaşta yoktur. Çünkü bu savaş, kaçınılmaz olsa da, cihad amaçlı bir savaş değildir ve Halifenin ordusuna katılmak isteğe bağlıdır. Üstelik, bu savaşın “ekonomik çekiciliği” cihaddan çok düşüktür.⁹⁶

Cihadın özelliklerinin tersine, bu savaşta ne köle alınabilir, ne de ele geçirilen bölge halkından ganimet toplanabilir. Fidyeye için esir alınamaz, hatta hiçbir biçimde uzun süreli hapis uygulanamaz⁹⁷. Ele geçirilen bölgede asi devlet tarafından atanmış olan kadıların kararları geçerli olur; belli bir dönem için toplanan vergiler, o dönemde bir daha toplanamaz; asi devletin vermiş olduğu idari kararların geçerliliği bazı durumlarda

⁹³ Bu zorunluluğun varlığı, 10. Yüzyıl sonrasının siyasal yapılanmasının meşrulaştırılması çabalarına çok uygun düşmektedir. Zaten, bu zorunluluğa esas oluşturan hadisin sahilliği şüphelidir: “Cihad, emiriniz dindar veya günahkar olsa ve hatta büyük günahlar işlese de sizin için bir zorunluluktur”. Buna rağmen cihad çağrısı ve buna uymanın kayıtsız-şartsız zorunluluğu, günümüz iktidarlarının da sık başvurdukları bir yol olagelmıştır (Lewis, *op. cit.*, s. 115).

⁹⁴ Lewis, *op.cit.*, s. 114-15.

⁹⁵ Temel, *op.cit.*, s. 238-46.

⁹⁶ Lewis, *op.cit.*, s. 128-29.

⁹⁷ Demircan, *op.cit.*, s.366-67.

devam eder. Buna karşılık, asi devletin malları ganimet olarak alınabilir ve asiler sadece savaş alanında öldürülebilir.⁹⁸

Yukarıda anlatılan sınırlamaların temel amacı, dar-ül İslam içinde tahribata ve anarşiye mümkün olduğunca engel olabilmektir. Aslında İslam'ın kutsal metinlerinde, asiyle savaşa veya barışa dair açık bir kural yoktur. Türk emirlerinin, Abbasi İslam İmparatorluğunu fiilen parçalayarak farklı hanedanların yönetimine soktukları 10. Yüzyıla kadar, "tek devlet - tek cemaat - tek lider" formülü geçerli olduğundan⁹⁹, bu döneme kadar İslam siyaset teorisinde bu soruna cevap aranmamıştır. Dolayısıyla bu konu fazla ayrıntılı olarak düzenlenememiştir.

Asiyle yapılan savaş da olmaması gereken ve geçici kabul edilen İslam devletinin parçalanmışlığını sona erdirmek için yapılan bir tür "idari işlem"dir. Bu nedenle, söz konusu savaş ve savaşın etkileri, savaş alanıyla sınırlandırılmak istenmiştir.

B) Barış

İslam devletinin daimi barış içinde yaşamasına izin verdiği kafirler, zimmilerdir. Müsteminler de bu çerçevede değerlendirilebilir. Dar-ül İslam'da yaşayan kafirlere zimmi adı verilir ve zimmilerden cizye-haraç vergileri alınır. Bunun karşılığında zimmiye can ve mal dokunulmazlığı bahşedilir. Dar-ül İslam'a geçici bir süre için girmesine izin verilen harbîlere ise mustâzil (veya müstemin) denir ve karşılıksız olarak eman verilir

⁹⁸ Lewis, *op.cit.*, s. 127-28.

⁹⁹ Bu durumun tek istisnası Endülüs Emevi devletidir. Ama, arada kara sınırı olmadığından, bu ikilik görmezden gelinmiştir.

(can ve mal güvenliği garanti edilir)¹⁰⁰. Bununla birlikte zımmin ve müsteminler, İslam devletinin içişleriyle ilgili bir konu olarak görülmüş ve siyer içinde incelenmemiştir.¹⁰¹

1) Harbîyle Barış

Dar-ül İslam ile dar-ül harb arasındaki savaş bir barışla bitmez, sadece İslam'ın kesin zaferiyle bitebilir. Dolayısıyla, barışın değil, savaş içindeki ilişkilerin düzenlenmesinden bahsetmek daha doğru olur.

Yukarıda açıklanan nedenle, harbîlerle barış (selam) yapılmaz¹⁰², ateşkes (sulh) yapılır¹⁰³. Bu ateşkes süresince bir kafir devletin daimi elçisi kabul edilebilir. Bu elçiye ve maiyetine rehin gözüyle bakılır. Kafir devlet ateşkesi bozarsa (ki uygulamada ateşkesi bozanın hep kafir devlet olduğu iddia edilmiştir), o devletin elçisi hapsedilir ve yeni bir ateşkes yapılana kadar da orada kalır¹⁰⁴ ve ateşkesle birlikte eski konağına geri getirilir.¹⁰⁵

Zamanla söz konusu ateşkesin süresi uzamış ve bu sayede de harbî tüccarların kalıcı ticari ilişkiler kurması sağlanmıştır. Çok sayıda Venedikli kafir, eman kazanarak mustâzil sıfatıyla Osmanlı limanlarında ticaret yapabilmıştır.

Ayrıca, dar-ül sulh statüsü verilen devletleri (örneğin: Osmanlılardaki Baserabya veya Voyvodina), sadece İslam devletinin egemenliğini kabul eden ve ona yıllık vergi

¹⁰⁰ Lewis, *op.cit.*, s. 121-22.

¹⁰¹ Sonraki bölümde İran İslam Cumhuriyetindeki zımmin ve müsteminler ele alınırken, bu konu geniş biçimde incelenecektir.

¹⁰² Özel, *op.cit.*, s. 8-9.

¹⁰³ Gündelik hayatta bile, selam terimi sadece Müslüman'a karşı kullanılabilir. Bir Müslüman (asi bile olsa) selamlanırken "barış üzerinize olsun" (Selam-u âleykum) denir. Bir kafir (zımmin bile olsa) selamlanacakken "barış Allah'ın yolunu izleyenlerin üzerine olsun" (Tâhâ/47) denerek, kafirlerle asla daimi barış yapılamayacağı vurgulanır.

¹⁰⁴ Osmanlılar Yedi Kule zindanlarını, özellikle bu amaç için kullanmışlardır.

¹⁰⁵ Temel, *op.cit.*, s. 252-56; 260-68.

veren özerk bölgeler olarak düşünmemek gerekir. Dar-ül sulh, uzun vadeli ateşkes yapılan dar-ül harb olarak da değerlendirilmelidir.

Dikkat edilmesi gereken nokta, ateşkes dışında hiçbir şekilde İslam devletiyle kafir devletler arasında “karşılıklı” bir ilişkinin kurulamayacağıdır. Buna en iyi örnek kapitülasyonlardır. Kapitülasyonlar, İslam devleti ile kafir devletin karşılıklı oturarak imzaladıkları bir anlaşmaya dayanmaz. Sultan tarafından, belli nitelikteki mustâzillere tek taraflı bir irade bildiriyle verilen bir lütuftur. Bu tür uygulamalar sayesinde Sultan, hem ticareti geliştirmekte, hem de mustezillerin tebâsı (veya yurttaş) olduğu devleti küçümsemektedir. Ama, kafir devletler bu tür lütufları, eşit şartlarda karşılıklı yapılan bir anlaşma olarak algılamıştır.¹⁰⁶ Oysa, İslam devletinin kalıcı barış anlaşması bile imzalayamadığı bir devletle, ticaret anlaşması imzalaması fıkıha aykırıdır.

Üstelik, İslam devletinin (karşı taraf kafir de olsa) *pacta sunt servanda* ilkesine uyması İslam’da zorunlu kılınmıştır.¹⁰⁷ Dolayısıyla, karşılıklı yapılacak bir anlaşmayı bozmak, tek taraflı bir irade beyanını bozmaktan daha zor olacaktır. Bu nedenle uygulamada, İslam devletinin tek karşılıklı imzaladığı metin olan ateşkeslerin bozulmasında geçerli nedenlerin arandığı ve ateşkesi bozanın daima karşı taraf olduğunun iddia edildiği görülmüştür.¹⁰⁸

2) Asiyle Barış

Cihad amaçlı savaş ve ateşkes sadece kafir devletlerle kurulan ilişkileri tanımlamakta kullanılır. Çünkü İslam devleti muhatap olarak bir kafir devleti (veya

¹⁰⁶ Lewis, *op.cit.*, s. 130-31.

¹⁰⁷ Temel, *op.cit.*, s. 30-33.

¹⁰⁸ Özel, *op.cit.*, s. 14-15.

devletleri) alabilir. Oysa, hukuken tek İslam devleti olduğundan, muhatap alınacak başka bir İslam devleti de yoktur.¹⁰⁹

Her Müslüman devlet ve lider, komşusunu en fazla “örgütlü asiler” olarak kabul eder.¹¹⁰ Onları geçici bir süre için belli bir bölgenin denetimini eline geçiren asiler olarak görür.¹¹¹

Dolayısıyla şu durum ortaya çıkmaktadır: İslam devleti, harbi devleti/devletleri resmen tanıyarak aynı (ateşkesin) belgenin altına onlarla birlikte imza koyabilirken; asi devletin varlığını tanımamakta ve aynı belgenin altına imza koymamaktadır. Buna karşılık, harbi devletlerle kalıcı barış kurulamazken, asi devletlerle ateşkesin ötesinde bir barış tesis etmek mümkün olmaktadır.

Asilerle yapılan barış, kafirlerle yapılan ateşkeste olduğu gibi karşılıklı imzalanan bir anlaşmayla olmaz. Barış, tek taraflı irade bildiriyle sağlanır. Her sultan, kendi tebâsına yönelik bir ferman çıkararak, asilere bundan sonra nasıl davranılacağını açıklar. Böylece, iki devlet arasında barış sağlanmış olur. Bu barışa geçici bir ateşkes gözüyle bakmak da gerekmez. Çünkü İslam devleti, asilere barış bahşetme hakkına sahiptir.¹¹²

C) Model

İslam Devletlerinin dış politikasının analiz edilebilmesinde ve bu devletlerin dahil olduğu uluslararası ilişkilerin niteliğinin belirlenmesinde kullanılabilecek bir anlayışı, yukarıda anlatılanlardan çıkarmaya çalışırsak, şöyle bir modele ulaşabiliriz:

¹⁰⁹ Seyyid Kutup, *Dünya Barışı ve İslâm*, İstanbul, Ebru, 1987, s. 162-69.

¹¹⁰ Demircan, op.cit., s. 362-64.

¹¹¹ Çağdaş uluslararası hukukta sırasıyla “terörist, ulusal kurtuluş savaşçısı, savaştan taraf” statülerinin kazanılmasına benzer biçimde, İslam hükümdarlarının da komşu devletleri “haydut” değil de “asi” olarak tanımlayarak, bir tür “savaştan taraf” statüsü tanıdığı söylenebilir.

Bir İslam devletinin dış politikası, ilişkiye girdiği devletin yöneticilerinin dinsel inançlarına göre iki farklı eğilimde olur:

- 1) Diğer devletin yöneticileri gayrimüslim ise, İslam devletinin esas dış politikası, ilk fırsatta diğer devlete karşı sınırsız bir savaş ilan etmek olacaktır. Bununla ulaşılmaya çalışılan iki hedef vardır: Ya diğer devleti ortadan kaldırarak ilhak etmek ve kendi devlet aygıtını o topraklarda da kopyalamak, ya da hegemonyasını resmen o devlete kabul ettirmek.
- 2) Diğer devletin yöneticileri Müslüman ise, İslam devletinin esas dış politikası, kısa süreli ve düşük maliyetli bir savaşa girişmek olacaktır. Bununla ulaşılmaya çalışılan iki hedef vardır: Ya diğer devletin egemenliğini ortadan kaldırarak diğer devlet aygıtını kendi devlet aygıtına eklemek, ya da diğer devletin yöneticileri yerine kendine bağlı yöneticilerin iktidara gelmesini sağlamak.

Bir İslam devletinin dış politikası, devletin görelî askerî gücüne durumuna göre de iki farklı eğilim gösterir:

- 1) Diğer devletin askerî gücünün, İslam devletinin askerî gücünden daha düşük olmadığına dair bir inanç varsa, İslam devleti gayrimüslim yöneticileri olan devletle ateşkes imzalamaya çalışır ve bu süre zarfında askerî gücünü geliştirerek tekrar savaş açmak için fırsat kollar; söz konusu inanç Müslüman yöneticileri olan bir devlete ilişkin ise, o devletle kalıcı bir barışın asgari koşullarını oluşturmaya çalışır.
- 2) İslam devletinin askerî gücünün göreceli olarak daha yüksek olduğuna inanılıyorsa, yöneticileri gayrimüslim olan devlete karşı savaş ilanı için bahane yaratmaya çalışırken; yöneticileri Müslüman olan devlete karşı barışı devam ettirme politikası izler. Ama, bu barış politikası için temel bir şart vardır: Diğer devletin Müslüman yöneticilerinin, İslam

¹¹² *Idem..*

devletinin tebâsının yöneticilerine karşı duyduğu sadakati ve iktidarlarının meşruiyetini tehdit eden politikalar izlemiyor olmaları gerekir.

Bir İslam devletinin dış politikası, devletin mâli durumuna göre de iki farklı eğilim gösterir:

1) Bir İslam devleti mâli açıdan zor bir dönemdeyse, gayrimüslim yöneticileri olan devlete savaş açmaya çalışır; Müslüman yöneticileri olan devletle ise barışı korumaya gayret eder.

2) Bir İslam devleti mâli açıdan rahat bir dönemde ise, gayrimüslim yöneticileri olan devletle arasındaki ateşkesi bozmaya yönelik bir politika izlemezken; yöneticileri Müslüman olan devlete karşı savaş açmaya çalışacaktır.

Bu modelde dikkat edilmesi gereken nokta, İslam devletinin ister harbi isterse asi olsun diğer devletlere yönelik hasmane dış politika izleyebilme zamanlamasında hareket özgürlüğüne sahip olduğunun varsayıldığıdır

Bu modeli bir tabloda göstermek daha kolay ifade edilmesini sağlayacaktır:

<i>İslam devletinin durumu</i>	<i>İslam devletinin, yöneticileri gayrimüslim olan devlete karşı izleyeceği dış politika</i>	<i>İslam devletinin, yöneticileri Müslüman olan devlete karşı izleyeceği dış politika</i>
<i>Temel Dış politika amacı</i>	Devleti ilhak ederek, eski düzen yerine kendi devlet sistemini kurmak veya devleti resmen hegemonyası altına almak.	Devleti ilhak ederek, ilhak ettiği devletin organlarını kendi devlet organlarına eklemek veya kendisine bağlı yöneticilerle eskilerini değiştirmek.
<i>Askerî gücün görelî Düşük olduğuna İnanılıyor</i>	Ateşkes imzalamaya çalışmak. Ateşkes süresince de askerî gücünü yükselterek savaşa hazırlanmak.	Kalıcı bir barışın sağlanmasına çalışmak.
<i>Askerî gücün görelî Yüksek olduğuna İnanılıyor</i>	Savaş ilanı için bahane aramak.	Barışı bozmaktan kaçınmak. Ama, kendi tebâsının sadakatine veya iktidarının meşruiyetine yönelik bir tehdidin geldiğini algılayarsa, barışı bozmak.
<i>Mâli durum kötü</i>	Savaş ilanı için bahane aramak.	Barışı bozmaktan kaçınmak.
<i>Mâli durum iyi</i>	Ateşkesi bozmaktan kaçınmak.	Savaş ilan etmek.

İslam'da Dış Politika Modeline İlişkin Tablo

II) Klasik Dönem Sonrası İslam'da Dış Politika Uygulamaları

Tezin konusu bakımından İslam tarihinin üç ana kısma ayrılabilceği daha önce vurgulanmıştı: Klasik dönem (610-1258), klasik dönem sonrası (1258-1856) ve modern dönem (1856-). Günümüz köktendinci dış politika uygulamaları, klasik dönemden esinlendiğini iddia etse de geçiş döneminin etkilesinin de kaçınılmaz olduğu açıktır. Bu nedenle, geçiş döneminin İslam devletleri açısından doruğu olan 16.-17. Yüzyıllara ilişkin dış politika uygulamalarını ve bunların klasik anlayışa ne ölçüde uygun olduğunu kısaca incelemek gerekir. Bu inceleme, köktendinci anlayışın geçiş dönemine yönelik eleştirilerinin (en azından siyer alanında) ne derece doğru olduğunu da sına fırsatı verecektir.

Tezin ele aldığı örnek devlet İran İslam Cumhuriyeti olduğundan, 16.-17. Yüzyıl dış politika uygulamalarında da ele alınan esas devlet Safevilerdir.

Giriş bölümünde açıklandığı gibi, günümüz evrensel uluslararası hukukunu ortaya çıkaran Avrupa [Hıristiyan] devletler hukukunun ilk somut doktriner örnekleri 16. Yüzyılda kaleme alınmıştır. Hukuksal alandaki bu gelişmeyi doğuran siyasal altyapı ise Habsburgların tüm Avrupa'yı egemenlikleri altına alma çabasının¹¹³ yol açtığı mücadeleler dizisidir.

Osmanlılar da Madrid-Viyana'ya muhalif olan koalisyona fiilen katılarak, 1659 Pirene Antlaşmasına kadar devam edecek olan bu mücadelede yer almıştır. Bu durum,

¹¹³ Aslında, Habsburgların böyle bir girişiminin hatta niyetinin olmadığı, sadece (başta Fransa ve İngiltere olmak üzere) diğer devletlerin V. Carlos'a kalan miraslar nedeniyle yanlış olarak böyle bir tehdit algıladıkları, bu nedenle sözkonusu uzun mücadelenin ortaya çıktığı da iddia edilebilir. Sonuçta, Madrid-Viyana'dan Avrupa'ya yönelik tehdit gerçek olsa da olmasa da, konumuz açısından mücadelenin varlığı önemlidir.

İstanbul'u Avrupa diplomasisinin vazgeçilmez bir parçası haline getirmiştir¹¹⁴. İstanbul'un oynadığı bu rol, "onun gerisindeki" Safevilerin de Avrupa diplomasi sahnesinde kimi zaman belirmelerine neden olmuştur.

Osmanlıların ve (özellikle de) Safevilerin Avrupalı devletlerle girdikleri ilişkilerde belirleyici olan tek unsur sözkonusu mücadele değildir. Bununla ilişkili olsa da 1498'de Hindistan'a Ümit Burnu yoluyla ulaşan Portekizlilerin¹¹⁵ neden olduğu yeni bir çatışma ve ticaret alanının ortaya çıkması, İslam devletleri ile Hıristiyan Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerde ikinci bir unsur olmuştur.

Osmanlı ve Safevilerin ikili ilişkilerinde ise yukarıda değinilen Avrupa bağlantısının iki unsurunun yansımaları kaçınılmaz olarak olmuşsa da esas konu Anadolu Alevilerinin siyasal sadakatlarının İstanbul tahtı yerine Safevi postuna yönelik olmasının getirdiği çatışmadır. Bu nedenle çatışma, İran ve Anadolu'nun jeopolitiğinin doğal sonucu olarak değerlendirilmemelidir¹¹⁶.

A) Harbiyle: Safevi-Hıristiyan Devlet İlişkileri

Safevilerin ilişki kurduğu ilk Hıristiyan devlet Venedik'tir. Akkoyunlulardan miras kalan bu ilişki, Osmanlılara karşı "düşmanımın düşmanı dostumdur" anlayışının bir

¹¹⁴ Osmanlılar bu konuma gelebilmelerini, geleneksel olarak kara gücü olmalarına, II. Bayazıt'tan itibaren en azından Doğu Akdeniz'e egemen bir deniz gücünü de eklemelerine borçludurlar (Oral Sander. *Anka'nın Yükselişi ve Çöküşü*, Ankara, İmge, 1993, s. 70-71).

¹¹⁵ İslam devletleri (Osmanlılar, Safeviler gibi) hanedan adıyla anılırken, Batı Avrupa devletlerinin ülke adıyla anılması, bu dönemde ortaya çıkan büyük dönüşümü göstermesi bakımından anlamlıdır.

¹¹⁶ Osmanlı-Safevi çatışması bir Türk-İran mücadelesi değil; devlet kanunlarının ve şeriatın ağır bastığı bir merkezî imparatorluk düzeni ile yeni bir dinsel çerçeve içinde bütünleştirilen Türkmen aşiretlerinin mücadelesidir (Metin Kunt, "Siyasal Tarih, 1300-1600", *Türkiye Tarihi; Osmanlı Devleti, 1300-1600, C. II*, der. Sina Akşin, İstanbul, Cem, 1989, s. 107).

sonucudur¹¹⁷. Bu ilişkiye bir ittifak olarak bakmak zordur. Venedik'ten askeri teknoloji yardımı temin edilmesi dışında fiilen bir sonuç vermemiş ve bu da çok sınırlı kalmıştır. Bunun da nedeni, yeterli iletişim kanallarının kurulamamasıdır. Aslında, Venedik'in ticari çıkarları ile Safevilerin temel tutumu örtüşmek bir yana çelişmektedir. Çünkü Venedik, İpekyolu'nun Akdeniz'e açılan klasik kanallarını (kârın büyük kısmını Osmanlılara bırakmadan) açık tutmaya çalışırken, Safeviler Rusya ve Hint Okyanusu üzerinden Osmanlı-Venedik yolunu *by-pass* etmeye çalışmışlardır.

1517'de Mısır ve Hicaz'ı¹¹⁸, 1534'te de Irak'ı ele geçiren Osmanlılar Hint Okyanusuna açılma imkanı bulmuşlardır. Böylece, İpekyolu'nun¹¹⁹ geleneksel kara taşımacılığına alternatif oluşturan Portekizlilerle mücadeleye girişmişlerdir¹²⁰. 1536'da

¹¹⁷ Kinross, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, Güneş, [t.y.], s. 184.

¹¹⁸ I. Selim Memlukler üzerine bir sefer düzenlemek yerine, Safevi-Portekiz ittifakına karşı Osmanlı-Memluk ittifakı kurmaya çalışmıştır. Memluklerin Kızıldeniz'de Portekiz'le mücadele edebilmesi ve en azından Aden'den Portekizlileri atabilmesi için top ve gemi yapım malzemesi hibe etmiştir. Buna rağmen Memluklerin teknoloji ve örgütlenme açısından Portekiz karşısında çok yetersiz kaldığını gören I. Selim, Kızıldeniz cephesine doğrudan el koymak için Memluk seferine çıkmaya karar vermiştir. Şüphesiz, Safevilere karşı sefere çıkan Osmanlı ordusuna Memluklerin en azından lojistik destek vermemesi ve (Dulkadır Beyliği de dahil olmak üzere) Doğanadolu'nun Osmanlı egemenliğine girmesinden (Kafkasya-Mısır güzergahlı köle ticaretinin aksayacağı endişesiyle) Memluklerin hoşnutsuzluk duyması da I. Selim'e bir Osmanlı-Memluk ittifakının sağlam temellere sahip olmadığını göstermiştir ve Memluk seferi fikrini güçlendirmiştir (Gustave Edmund von Grunebaum, Stanford Shaw ve Nikki Keddie, *İslamiyet; Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar-1, C. II*, çev. Esat Nermi Erendor, Ankara, Bilgi, 1993, s. 59).

¹¹⁹ Bu dönemde İpekyolu'nun İran'a ulaşan kolu üç ana güzergaha dağılmaktadır: Irak-Mısır-Avrupa, Rusya-Avrupa, Hint okyanusu-Avrupa.

¹²⁰ Süveyş'te bir deniz üssü ve tersane kuran Osmanlılar, 1538'de Aden ve Goa üzerine ilk seferlerine çıkmışlardır. 1547 ve 1553'te de Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusunda seferlere çıkan Osmanlı donanması, Yemen ile Umman'da kısmi başarılar kazanmışsa da Portekizlilerin bu bölgedeki üstünlüğüne son verememiş ve özellikle de Hürmüz'deki Portekiz üssünü ele geçirememiştir (Kunt, *op. cit.*, s. 126-27). Süveyş'ten sonra 1538'de Basra'da da bir

Fransa, 1590'da İngiltere ve hemen ardında da Hollanda'yla benzer içerikte birer ticaret anlaşması imzalayan Osmanlılar, Portekiz rekabetine karşı eski başat durumlarını korumaya çalışmışlardır¹²¹.

Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu Osmanlı-Portekiz çatışma alanları olunca, Safeviler de bu bölgede Portekiz'e destek vermiştir. Donanması olmayan Safevilerin verdiği destek sadece lojistikle sınırlı olsa da Portekiz bu bölgede Hürmüz gibi gelişmiş üslere sahip olana kadar¹²² sözkonusu destek çok önemli olmuştur¹²³.

Safeviler ile İngiliz Moskova Şirketi arasında 16. Yüzyıldan beri devam eden ticaret ilişkisi, I. Abbas döneminde daha yoğunlaşmıştır. Bu dönemde İran ipeği ya Kafkasya-Rusya yoluyla İngilizler tarafından, ya Tebriz-Erzurum yoluyla Osmanlılar tarafından ya da Hürmüz yoluyla Portekizliler tarafından ihraç edilmiştir. İngilizlerle anlaşılan I. Abbas, İngiliz donanması ve kendi ordusunun eş güdümlü saldırısıyla (Osmanlıların bir türlü ele geçiremediği) Hürmüz'den Portekizlileri çıkarmıştır. I. Abbas gene İngilizler yardımıyla kapıkulu ordusu içinde bir topçu birliği kurabilmiştir. Hürmüz'deki üssü İngilizler devralmış ama Hollandalılar da I. Abbas'tan burada bir

deniz üssü kuran Osmanlılar, Portekiz'i bu bölgeden tümüyle atamamışlarsa da ipek yolu ticaretinin büyük kısmının karadan denize kaymasını engellemişlerdir. Osmanlıların bu başarısı, İngiltere ve Hollanda'nın Portekiz'i bu bölgeden çıkararak daha güçlü donanmalarla deniz ticaretlerini desteklemeye başlamalarına kadar devam etmiştir (Grunebaum, *op. cit.*, s. 69).

¹²¹ Kunt, *op. cit.*, s. 128.

¹²² 1515'te Hürmüz adasında bir kale yapan Portekizliler, bu üs sayesinde tüm deniz ticaretini denetleme imkanına kavuşmuşlardır. Hürmüz üssü, Portekiz varlığının simgesidir (Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, XVI.-XVII. Yüzyıllar, C. III, 2. basım, İstanbul, Say, 1990, s. 480*).

¹²³ Özellikle I. Süleyman'ın 1534'te Irak'ı alarak Osmanlıların Basra Körfezine açılması, Safevi ve Portekizlilerin aynı cephede dirsek teması kurmalarını stratejik bir zorunluluk haline getirmiştir (Grunebaum, *op. cit.*, s. 59).

ticaret “bürosu” bulundurma hakkını edinmişlerdir¹²⁴. Başta İngiliz ve Hollandalılar olmak üzere Hıristiyan Avrupalılara ülkede ticaret yapabilmeleri için imtiyazlar tanımıştır¹²⁵.

Safevilerin bu dönemde (1501-1639) Hıristiyan devletlerle kurdukları ilişki son derece sınırlıdır ve coğrafi nedenlerle bu durumu açıklamak kolaydır. Açıklanması zor olan konu, Osmanlılara karşı Hıristiyan devletlerle kurduğu ittifaklardır. Özellikle Portekizlilerle kurulan ittifak, İslam dünyasının “büyük kuşatma” içine girmesini hızlandırmıştır ama açıklanmaya muhtaç olan bu siyasal tutum değildir:

İslam devletinin harbi devletlere karşı savaşında başka harbi devletlerle ittifak kurması siyere uygundur. Nitekim Portekiz’le arası açıldıktan sonra İngiltere’yle Portekiz’e karşı bir ittifak kurması bunun bir örneğidir. Ama bir asi devlete karşı harbi devletlerle ittifak kurmak, siyerde kesinlikle karşı çıkılan bir durumdur. Safevilerin bu politikasının iki açıklaması olabilir: Birincisi, Safeviler sarıh biçimde siyeri ihlal etmekten çekinmemişlerdir. İkinci açıklama ise, Osmanlıları asi değil, harbi devlet olarak algılamışlardır. 1555’e kadar ikinci seçeneğin ve bu tarihten sonra ilk seçeneğin daha çok öne çıktığı görülmektedir.

Hıristiyan devletlerle Safeviler arasında kurulan ticaret ilişkisi de karşılıklı bir anlaşmaya değil, şahların tek taraflı irade beyanına dayandığından ve İslam ülkesinin refahını yükseltmek için, eman verilen kafirlerle ticaret yapmak fıkhıya uygun olduğundan, bu konuda Safevilerin siyerin dışına çıktığı söylenemez. Ama, ticari *partner* seçiminde Müslümanlar yerine Hıristiyanları tercih ettikleri de gözden uzak tutulmamalıdır.

¹²⁴ Daha önce Portekiz’e bağımlı olan Safevileri, bundan sonra da sadece İngilizlere bağımlı kılmamak için I. Abbas Hollandalıların da devrede olmasını istemiştir.

¹²⁵ Tanilli, *op. cit.*, s. 480.

Bu konuda değinilmesi gereken son nokta, siyere genelde uygun davranmaya çalıştığı görülen Safevilerin, klasik dönem sonrası İslam devletlerinin dış politika uygulamalarında atipik bir örnek oluşturduklarıdır. Diğer İslam devletlerinin dış politika uygulamaları siyerle daha fazla ilişkilidir.

B) Asiyle: Safevi-Osmanlı Devleti İlişkileri

1501'de Tebriz'de kurulan Safevi devleti köken itibariyle kızılbaş bir nitelik taşıdığından çevresindeki Sünni devletler için dolaysız bir tehdit odağı olmuştur. Bu durum, tebası arasında önemli sayıda Alevi aşiretinin bulunduğu Sünni Osmanlılar açısından özellikle geçerlidir¹²⁶.

Yerleşik bir devlet niteliği gösteren Osmanlılar, Anadolu'daki yarı-göçebe aşiretlerin özerkliklerini ortadan kaldırmaya, onları vergiye bağlamaya, yerleşik köylüleri sözkonu aşiretlerin yağma amaçlı saldırılarından korumaya yönelik siyasi-mali bir yapılanmaya giriştiklerinde¹²⁷, yarı-göçebe aşiretlerin tepkisiyle karşılaşmışlardır¹²⁸. Bu

¹²⁶ Safeviler gibi Osmanlılar da iktidarlarının ilk döneminde yarı-göçebe aşiretlerin askeri gücüne dayanmışlardır. Gene Safeviler gibi Osmanlı hanedanı da devletin kuruluşunda bir aşiretler konfederasyonu liderinden daha fazla bir güce sahip değildir. Zamanla devletin yerleşik değerler üzerine inşa edilmesiyle durum değişmeye başlamıştır. Bu değişime rağmen, dinsel alanda Osmanlıların Sünniliğe aşırı vurgu yaptıkları, hele heteredoks inançlara cephe aldıkları söylenemez. Yerleşiklik-göçebelik mücadelesinde devlet açıkça yerleşiklikten yana tavır aldığına da bu tutum değişmemiş, hatta kapıkulu askerlerinin Bektaşî tarikatına bağlanmaları teşvik edilmiştir. Tasavvuf, sırasıyla Bursa, Edirne ve İstanbul'da da yer edinmiştir.

Osmanlıların Sünniliğe aşırı vurgu yapması ve heteredoksiye karşı cephe alması II. Bayazıt'la başlamıştır. I. Selim ve I. Süleyman'la doruğa çıkmıştır. Bunun temel nedeniyse, Safevilerin Aleviliğe yaptığı vurgudur. Osmanlılar, siyasal temelli bu dinsel tavıra cevap vermek zorunda kalmışlardır (Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, 2. basım, İstanbul, İletişim, 2000, s. 262, 268-69).

¹²⁷ Osmanlılar yarı-göçebe Türkmen aşiretlerine şeriatı ve Osmanlı kanunlarını uygulayacak kadılar tayin ediyorlar, aşiretlerin büyüklüğüne göre bu aşiretleri subaşlılarının veya sancak

tepki, 15. Yüzyılda isyanlar biçiminde ortaya çıksa da İstanbul'un belirgin üstünlüğü nedeniyle bir sonuca varamamıştır. Bunun sonucunda Şeyh İsmail Safevi'nin onlara vâdettiği yarı-göçebe nitelikli devlet örgütlenmesini gerçekleştirebilecekleri bir ülke fethetmek için bazı aşiretler Anadolu'dan doğuya göç etmiş ve Akkoyunluları yenip onların ülkesine (günümüz Doğu Anadolu, Irakı, Azerbaycanı, İrani) el koyarak¹²⁹ projelerini hayata geçirme fırsatı bulmuşlardır.

Ortaya çıkan yeni devlet, Anadolu yarı-göçebe aşiretleri mıknaş gibi kendine çekmiştir. Safevi devleti, bu aşiretlerin efsanelerinde cennete benzer tanımlar içeren ütöpik bir ifade bulmuştur.

16. Yüzyılın ilk yarısındaki ikili ilişkilere bakıldığında, siyer gereği birbirini "asi" olarak görmesi gereken iki devletin bu yorumda bulunmadıkları ve birbirlerini harbî (veya eşkıya) olarak niteledikleri göze çarpmaktadır. İlişkilerin bu derece düşmanca bir nitelikle başlamasının yukarıda belirtilen nedeni yanında, bu nedenle bağıntılı iki somut olgu vardır:

Birincisi, Sünni ulemanın Alevileri kafir olarak nitelemesi ve Alevi dedelerinin de Sünniler için benzer bir anlayışa sahip olmasıdır¹³⁰. İkincisi ise, Safeviler kurulmadan önce de var olan Safevi tarikatına bağlı halifelerin Osmanlılar açısından yıkıcı etkinliğinin 1501 sonrası büyük bir ivme kazanmasıdır. Bu eylemlerin amacı bir yana, yerleşik toplum hayatına indirdikleri darbe ve insanlık dışı tutumlar, Osmanlıları

beylerinin dirliklerine ekliyorlar, ayrıca çeşitli vergi-resim-gümrük tahsil ediyorlar ve nihayet onları yerleşik hayata geçmeye zorluyorlardı. Üstelik bu kurallara, bürokrasiye, vergilere aşiretlerin de köylüler gibi uysalca uymasını bekliyorlardı (Kunt, *op. cit.*, s. 106).

¹²⁸ Sander, *op. cit.*, s. 71.

¹²⁹ Uzun Hasan'ın torunu olan Şeyh İsmail de anne tarafından bir Bayındır şehzadesidir. Ama, Bayındır aşiretini tümüyle tasfiye ederek, kızılbaş aşiretlere dayanmayı uygun görmüştür.

“dehşete” düşürmüştür¹³¹. Özellikle 1511 Şah Kulu isyanı¹³², bu yıkıcı eylemler konusunda bir dönüm noktasıdır¹³³.

Bu tehdit algılamasına rağmen Sultan II. Bayezit Tebriz'e karşı bir askerî harekate girişmemiştir. Onun iktidarı boyunca Safevi-Osmanlı ilişkileri soğuk savaş niteliği taşımıştır¹³⁴. 1512'de şehzadeler mücadelesini kazanarak İstanbul'da tahta çıkan I. Selim, daha şehzadeyken hazırlıklarına başladığı Doğu seferine vakit geçirmeden

¹³⁰ Şeyh İsmail şah olana kadar, Osmanlı ülkesinde Sünni-Alevi ayrımı gündemde ön sıraları almamıştır. Bir kızılbaş devlet modeli ortaya çıktıktan sonra Sünni ulemanın Alevi tarikatları konusunda tavrı sertleşmiştir (Kunt, *op. cit.*, s. 109).

¹³¹ İnsanları diri diri yakan, kadın ve çocukları kılıçtan geçiren, tecavüz ve yağmayı esas kabul eden bu isyancılar, Anadolu'da Moğol istilasından sonra görülen en büyük yıkımı gerçekleştirmişlerdir. Geçtikleri bölgelerde insan uygarlığına ve insani değerlere ait hiçbir şey bırakmamışlardır. Osmanlı kaynakları bile, “asıl kızılbaş (Safevi ordusu) kendi gelse bu kadar afet olmazdı” ifadesini kullanmıştır. Osmanlı kolluk güçlerinin bu isyanları bastırırken kimi zaman aşırıya kaçmaları da gördükleri manzaraların etkisinde kalmalarındandır (Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul, Milliyet, 1999, s. 52). Akyol, isyancıların insanlık dışı davranışlarını referanslar vererek dile getirdikten sonra bunların Alevi sayılamayacağını, Aleviliğin de belli bir kültürel birikime sahip olduğunu, bu yıkımı gerçekleştirenlerin “Anadoluluların ulaştığı felsefi-medeni düzeyinin çok altında *underclass*, ilkel ve ne Sünni, ne Alevi, marjinal gezgin mistik gruplar” olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. *Underclass* isyancıların, yerleşik değerlere ve birikime kıskançlık-nefretle bakan yarı-göçerler olduğu ve bu grupların heteredoks inançlarının Alevilik adı verilen, doktrini olmayan geniş bir çatı altında toplandığını, günümüz Türkiyesinin mezhep sorunlarının getirdiği kaygıyla, Akyol görmezlikten gelmektedir.

¹³² Şahkulu isyanını bu yüzyılda Zünunoğlu, Vali Halife, Kalenderoğlu gibi büyük çaplı isyanlar izlemiştir (Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993, s. 3-4).

¹³³ Kunt, *op. cit.*, s. 109-10.

¹³⁴ Bu pasif tutumun ardında da iki neden yatmaktadır: Birincisi, ülkenin içine düştüğü “şehzadeler mücadelesi”dir. Bu durum Osmanlıların içe kapanık bir politika izlemeleri sonucunu doğurmuştur. İkinci neden ise, Anadolu Alevi nüfusunun olası bir Safevi-Osmanlı savaşında oynayabilecekleri beşinci kol rolünden çekinilmesi olmuştur.

çıkış¹³⁵ ve soğuk savaş dönemini sona erdirmiştir. Safevilerin kuruluşunun üzerinden on beş yıl bile geçmeden iki devlet arasındaki ilk büyük meydan savaşı (Çaldıran) Ağustos 1514'te gerçekleşmiştir.

Tebriz'e doğru yürüyen Osmanlı ordusu, geçtiği bölgelerde daha önceden fişlenmiş olan kızılbaş ileri gelenlerini öldürmüştür. I. Selim'in cephe gerisini emniyete alma amacı güden bu hareketi, bir başka bakışla, henüz isyan etmemiş ama bu konuda potansiyel taşıyan kendi tebasını öldürmesi, cihadın bir parçası olarak meşrulaştırılmıştır. Sapkınlara (rafizilere) karşı girişildiği iddia edilen bu hareket, aynı zamanda Anadolu'daki merkezkaç kuvvetlerin de ortadan kaldırarak, II. Mehmet'in başlattığı merkezîleştirme çabalarının doruğunu oluşturmuştur. Bu kapsamda, eski beyliklere mensup potansiyel aileler (Sünni ve kentli olsalar da) ortadan kaldırılmıştır¹³⁶.

Osmanlı ordusunun ilerlemesi karşısında geri çekilerek lojistik avantaj sağlamak isteyen Şah İsmail'e I. Selim tarafından, hakaret içeren mektuplar gönderilmesi (ve buna aynı biçimde karşılık verilmesi) Osmanlı ve Safevi hanedanlarının birbirlerini asi olarak görmediklerini; karşı tarafı, itaatsizlik eden birer uç beyi veya eşkiya statüsüne indirgemeye çalıştıklarını kanıtlamaktadır¹³⁷. Mektupların verdiği bu izlenim bir yana,

¹³⁵ Selim'in tüm iktidarı süresince önce Safevilere ve sonra da Memlûklere karşı seferler düzenlemesi, devletinin genişleme alanı olarak doğuyu gördüğü anlamına gelmez. Bu gelişmelerden, Selim'in İslam dünyasının halfesi olmak istediği gibi bir anlam da çıkarılamaz. Bu durumun tek açıklaması, Doğuda beliren tehditlerin, Selim'i bu yönde bir hareket etmeye zorlamasıdır. Selim için söylenenler, tüm Osmanlı hanedanı için geçerlidir ve Osmanlıların temel hedefi Avrupa'da yer alabilmek olmuştur (Sander, *op. cit.*, s. 74-75).

¹³⁶ Grunebaum, *op. cit.*, s. 57.

¹³⁷ *Ibid.*, s. 58. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, karşı tarafı kendine denk statüde görmeyenin Osmanlılar olduğudur. Safeviler sadece misillemede bulunmuşlardır. Aslında Safevilerin kuruluşlarından beri temel amaçları İstanbul'un Tebriz'i bir asi statüsünde tanıması ve bunun ardından da kalıcı barışın sağlanabilmesidir. Şah Tahmasb'ın anı kitabında 1555 öncesinde de çağdaşı Osmanlı Sultanı I. Süleyman'dan daima saygıyla ve "Hazret-i Hünkar"

ülke içinde giriştiği hareketi rafizilere karşıymış gibi gösteren I. Selim, Safeviler üzerine yapılan seferi de bir cihad olarak resmen ilan etmiş ve Safevileri kafir olarak nitelemiştir¹³⁸.

Safevi devletinin kuruluşundan beri giriştiği tüm savaşları kazanmasını sağlayan “askerlerin dinsel bağınazlığı” nihayet Osmanlı topçusuna yenilince, I. Selim’i Tebriz’in de doğusuna geçerek İsmail’i yakalamaktan ve Safevileri tümüyle ortadan kaldırmaktan alıkoyan şey, Osmanlı ordusundaki askerlerin sadakatinden emin olamamasıdır¹³⁹. Üstelik, Çaldıran’a varılmadan önce de küçük çaplı bir Yeniçeri isyanı yaşanmıştır¹⁴⁰. Bu durum, Selim’in tahta çıkmadan önce tesbit ettiği kızılbaş tehdidinin ne derece ciddi olduğunu göstermektedir.

Çaldıran, bir tehdit olarak Safevi devletini safdışı etse de, Safevi tarikatının halifelerinin organize ettiği Anadolu kızılbaş ayaklanmaları sona ermemiştir¹⁴¹.

sıfatıyla bahsettiği görülmektedir (bakınız: Tahmasb-ı Safevi, *Tezkire*, çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul, Anka, 2001, s. 23, 30-39, 70-78).

¹³⁸ Kinross, *op. cit.*, s. 188.

¹³⁹ Sander, *op. cit.*, s. 100.

¹⁴⁰ Osmanlı ordusunun Anadolu sipahilerinin bir kısmı, Safevi ordusunu oluşturan aşiretlere mensuptur. Muhtemelen Safevi halifeleri de orduya sızmıştır. Ayrıca, Yeniçerilerin tarikatı Bektaşiliktir. Bunlar bir yana, Osmanlı ordusu Azerbaycan’a girdikten sonra görülen lojistik eksiklikler nedeniyle, tüm askerler sıkıntılı ve hoşnutsuzdur. Zaten, yeterli ganimet elde edilemeyeceği ve arazinin uygun olmayacağı düşüncesiyle, askerlerin Avrupa’da bir fetih hareketine daha çok eğilimleri vardır. Tüm bu nedenlerle ortaya çıkan isyan belirtilerini I. Selim, Rumeli sipahilerine dayanarak bastırılmış ve ileri gelen isyancıları da öldürmüştür. Buna rağmen Osmanlı ordusundaki hoşnutsuzluk sona ermemiştir. Hem Çaldıran sonrasında, hem de Tebriz’de yeterli ganimet bulamayan, üstelik geri çekilen Safevilerin yaktığı çorak topraklarda yetersiz lojistikle ilerleyen Osmanlı ordusu, Tebriz’de kışı geçirdikten sonra doğuya ilerleyerek Safevi devletini tarihten silmeyi isteyen I. Selim’in bu planlarını hayata geçirmeye fiilen engel olmuştur. Durumu kavrayan sultan da İstanbul’a geri dönmeye karar vermek zorunda kalmıştır (Grunebaum, *op. cit.*, s. 57-58).

¹⁴¹ Çaldıran’dan beş yıl sonra 1519’da bir tımarlı sipahi olan Celal liderliğinde Yozgat’ta başlayan kızılbaş ayaklanma, bu sürecin devamının ilk halkasıdır (Kunt, *op. cit.*, s. 125).

1514-55 dönemi ikili ilişkilerde kırk yıllık uzun bir savaşı ifade eder. I. Selim'in politikasını devam ettiren I. Süleyman üç defa Safevilere karşı sefere çıkmış¹⁴² ama düşmanın ortaya çıkmaması üzerine büyük bir meydan savaşı tekrar yaşanmamıştır. Buna karşılık, Osmanlılar da Tebriz'den daha doğuya yürümemişlerdir. I. Süleyman 1554'te son seferinden dönerken Erzurum'da Safevilerin barış isteği sultana iletilmiştir. Sonuçta, 29 Mayıs 1555'te barış teklifi kabul edilmiş ve iki devlet ilk defa birarada barış içinde yaşama ilkesini hayata geçirme iradesi göstermişlerdir¹⁴³.

Normalde İslam devletlerinin yöneticilerinin padişah, sultan, şehinşah gibi ünvanlarının yanına asla coğrafi veya etnik sınırlamalar getirilmemiştir. Bu nedenle, Osmanlıların Safevilere "Acem Şahı" demesi ve Safevilerin de Osmanlılara "Rum Sultanı" diye hitap etmesi, sadece rakip devlet liderleri tarafından hasmını küçümsemek ve lokalize etmek amacıyla ve Amasya sonrasında bu durum değişmemiştir¹⁴⁴.

Batı modernizminin etkisiyle yeniden kaleme alınan Osmanlı tarihinde, diğer İslam devletleriyle imzalandığı iddia edilen barış anlaşmaları aslında mevcut değildir. Dolayısıyla, Osmanlılar ile Safeviler arasında yapıldığı iddia edilen 1555 Amasya Antlaşması gerçekte, Amasya'da tarafların üzerinde anlaştıkları konuları, her iki hükümdarın sanki kendiliğinden böyle bir karara varmış gibi kendi tebâsına ilan ettiği tek taraflı fermanlardan oluşmaktadır. Ayrıca, bu fermanlar diğer tarafa da iletilmiştir ama bunu mektup teatisi olarak değerlendirmek mümkün değildir. Hiçbir zaman, Osmanlılar

¹⁴² Seferlerin ilki 1533-35 yıllarını kapsar. Bu seferde Musul, Bağdat (ve sonra da Basra), Azerbaycan ele geçirilmiş ama Osmanlı ordusu Azerbaycan'ı terk ettikten sonra bu bölge tekrar Safevi denetimine girmiştir. Buna karşılık Irak eyaletleri Osmanlı'da kalmıştır. İkinci sefer 1548-50'de, son sefer ise 1554'te gerçekleşmiş ve her ikisinde de Azerbaycan kısa süre Osmanlı egemenliğine girmişse de Osmanlı ordusunun ana unsuru İstanbul'a dönerken, bölgeyi Safeviler geri almışlardır. (Kunt, *op. cit.*, s. 126-28).

¹⁴³ Kütükoğlu, *op. cit.*, s. 4-5.

¹⁴⁴ Lewis, *op. cit.*, s. 129-131.

ve Safeviler birbirlerini resmen birer İslam devleti olarak muhatap almamışlardır ki siyere göre doğru olan yaklaşım da budur.

1555'in siyer bakımından büyük bir dönüm noktası olduğu, savaşların niteliğinden de çıkarılabilir: 1555 öncesinin savaşlarında taraflar sadece cihad amaçlı bir savaşta mümkün olan, kişisel servetlerin bir kısmını ganimet olarak alma¹⁴⁵, köle edinme, fidye isteme, ele geçen yerlerde yeniden vergi toplama, eski kadıları ve onların hükümlerini tanımama gibi uygulamalara giderken, 1555 sonrasındaki savaşlarda bu tutumlardan (genelde) vazgeçildiği görülmektedir.

Amasya barışıyla Osmanlılar, güney Kafkasya ve Azerbaycan'ı Safevilere bırakmış ama Irak ve Doğu Anadolu'daki kazanımlarını tasdik ettirmişlerdir. Bununla birlikte, Safevi halifelerin etkinliği konusu çözüme kavuşturamadığı gibi, Safevi ülkesinden gelecek hacıların Irak ve Hicaz'a ziyaretlerine de izin verilmiştir¹⁴⁶.

1555'e giden yolda asıl belirleyici olan unsur Safevi devletinin kökten bir değişime girmesidir. Bu değişimin simgelerinden biri 1540'lardan itibaren Haydari başlığın Safevilerce giyilmemesidir¹⁴⁷. Bu simge, Safevilerin Alevilikten Şiiliğe geçmeleri olarak değerlendirilebilir. Daha Şah İsmail döneminde başlayan bu dönüşüm, oğlu Tahmasb zamanında belirginleşmiştir.

İki devletin resmî ideolojileri (İslam'ı yorumlayış biçimleri) arasındaki yakınlaşmanın bir başka somut göstergesi de merkezî yönetimle sorun yaşayan beylerin, diğer tarafa sığınmakta bir sakınca görmemesidir. Tahmasb döneminden itibaren, Safevi hizmetinde olan bazı beylerin (ör: Ulama Bey) Osmanlılara iltihak etmesi

¹⁴⁵ Buna rağmen Osmanlı askerlerinin ele geçen ganimeti Avrupa'daki savaşlarla kıyaslayarak az bulması anlamlıdır. 1555 sonrasında ganimet almanın hukuken de zorlaşması, Osmanlı-Safevi savaşlarını daha az cazip hale getirmiştir.

¹⁴⁶ Grunebaum, *op. cit.*, s. 68.

¹⁴⁷ Kütükoğlu, *op. cit.*, s. 2.

özellikle dikkat çekicidir. Üstelik bu beyler bir süre sonra tekrar karşı tarafa da geçebilmektedir. Bu durum, Şah İsmail döneminde olsa, taraf değiştiren kişinin mezhep de değiştirmesi kaçınılmazdır. Oysa, Tahmabs'tan itibaren taraf değiştirenlerin mezhebinin ne olduğu veya olması gerektiği konusu gündemden düşmüş, konu tümüyle siyasi tercihlere indirgenmiştir¹⁴⁸.

1555 gibi erken bir tarihte bile Osmanlıların karşısında artık yarı-göçebelerin ütöpik devlet örgütlenmesi yerine, Sasani devlet geleneğinden esinlenen merkezî ve yerleşik bir İslam devleti bulunmaktadır¹⁴⁹. Dolayısıyla, Anadolu'daki Safevi halifelerinin giderek zayıflayan propagandası dikkate alınmazsa, Safevilerin Osmanlılar için Memluklerden daha farklı bir tehdit oluşturması mümkün görünmemektedir¹⁵⁰. Bunun dinsel anlamı, Safevilerin harbi değil, asi statüsünde değerlendirilmeleridir. 1555 sonrasında iki devlet arasındaki ilişkiler, birbirini asi olarak gören iki İslam devletinin ilişki kalıbına daha çok uygun biçimde gelişmiştir.

¹⁴⁸ Safevilerin hizmetindeki beylerin taraf değiştirmesine ilişkin bakınız: Safevi, *op. cit.*, s. 33-38, 44-48, 51-56, 63-67.

¹⁴⁹ Aslında Vladimir Minorsky, I. Abbas'a (1576'ya) kadar süren erken Safevi dönemini Karakoyunlu ve Akkoyunlu aşiret konfederasyonlarından farklı görmemiş ve bu sistemin devamı olarak kabul etmiştir. Bu anlamda Safevilerin bölge tarinde yaptıkları kırılmanın I. Abbas'la (nam-ı diğer "Büyük Abbas"la) birlikte başladığını, bundan öncesinin ise post-Akkoyunlu olarak değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmiştir. (Grunebaum, *op. cit.*, s. 142).

¹⁵⁰ Safevilerin temel niteliklerini değiştirmeleri, 17. Yüzyılda göçebe aşiretlerle merkezî Safevi devleti arasında görülen ve 15.-16. Yüzyıl Anadolusunu anımsatan çatışmaların yaşanmasıyla daha somut biçimde görülmüştür. Hatta, I. Selim'in 1514'te Anadolu'da öldürdüğü yarı-göçebeleri rafizi olarak nitelemesinin bir benzeri de İran'da gene 17. Yüzyılda yaşanmıştır (*Ibid.*, s. 140-41). Üstelik, Osmanlılardan daha geç merkezileşme sürecine başlayan Safeviler, bir zamanlar iktidarlarının biricik dayanağı olan kızılbaş aşiretlere Osmanlılardan daha "gaddar" davranmışlardır (Akyol, *op.cit.*,s. 54, 104-05).

1576'da Şah Tahmasb'ın ölümü üzerine Safevi devletinde başalayan siyasal karışıklıklardan yararlanmak isteyen Osmanlılar, 1578'de Safevilere savaş açmışlar¹⁵¹ ve 1590'da Tahmabs'ın torunu Şah I. Abbas'la yapılan barış anlaşmasıyla tüm güney Kafkasya, Kürdistan ve Azerbancan'ı ele geçirmişlerdir.

Osmanlılar Avrupa'da uzun süren bir savaşa kanalize olmuşken ve Anadolu'daki Celali isyanlarını¹⁵² bastırmaya uğraşırken, Şah I. Abbas 1603'te savaş ilan etmiştir. 1590'daki kayıplarını geri almayı hedefleyen bu saldırı 1612'ye kadar sürmüş ve Safevilerin zaferiyle sonuçlanmıştır¹⁵³. 1624'te tekrar Osmanlılara saldıran Şah I. Abbas bu defa da Irak'ı ele geçirmiştir. Savaş, IV. Murat'ın 1635 Revan ve Tebriz seferlerinin ardından 1638'de Irak'ı geri almasıyla sona ermiştir. 1639'da yapılan Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla 1555'te Amasya'da kabul edilen sınırlara (Irak'ın Osmanlılara, Azerbaycan'ın da Safevilere ait olduğu kabul edilerek) anahatlarıyla geri dönülmüştür.

¹⁵¹ Osmanlıların amacı, Azerbaycan'ı ele geçirerek ipekyolunun İngiliz-Rus tüccarların başat rol aldığı Rusya kanadını kapamaktır. Aynı amaç (ve Özbeklerle doğrudan ilişki kurabilmek) için 1569'da yapımına girişilen Don-Volga kanalı projesi başarısız olmuştur. Osmanlılar bu başarısızlıktan sonra doğrudan Hazar kıyısına ulaşmanın fırsatını kollamışlardır (Kunt, *op. cit.*, s. 128-29).

¹⁵² Celali isyanlarının (bu tezde de kabul edildiği gibi) temel nedeni devletin merkezileştirme ve yerleşikleştirme çabalarına direnen yarı-göçebe aşiretlerin görece özerkliklerini koruma isteğidir. Bununla birlikte, İngiltere'deki çitleme hareketinden esinlendiği anlaşılan Timur'a ait diğer bir görüş de şöyledir: Yeniçerilerden eyalet beylerine kadar uzanan askeri-yönetici zümre XVI. Yüzyıldan itibaren Anadolu'da çiftlikler kurmaya başlamışlardır. Bu çiftlikler, daha önce tarımsal üretim yapan (mülk sahibi veya serf) reayanın hizmetlerine gereksinim duymayan hayvancılığa yöneldikçe, köylüler eşkıya olmaktan başka bir seçenek görememiştir. Dolayısıyla, tarihçilerin eşkıyalık dedikleri Celali isyanları olgusu, bir yönüyle mülksüzleştirilerek hakkı gasbedilen köylülerin bunu geri almak için yaptıkları sınıf kavkasıdır (bakınız: Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, 2. basım, Ankara, İmge, 1996, s. 48-49).

¹⁵³ Hazar bölgesindeki ipek üretimini ve Rusya'ya giden ipekyolunu kaybeden Osmanlıların tek kazanımı, yıllık yüz deve yükü ipek olmuştur (Metin Kunt, "Siyasal Tarih, 1600-1789", *Türkiye Tarihi; Osmanlı Devleti, 1300-1600, C. III*, der. Sina Akşin, 4. basım, İstanbul, Cem, 1995, s. 23).

Böylece, bu sınırları değiştirmenin çok zor olduğu iki tarafça da anlaşıldığından, Osmanlılar ile Safeviler arasında uzun bir barış dönemine girilmiřtir¹⁵⁴.

16. Yüzyıl boyunca Safeviler İslam dünyasında bölücü ve zayıflatıcı bir öğe olarak kalmış; 1639'da barış sağlanana kadar Osmanlıların Avrupa ve Akdeniz'de kazandığı zaferlerin semeresinin alamadan doğuya yönelmek zorunda kalmasına, dolayısıyla Osmanlıların duraklamaya girmesine neden olmuřlardır¹⁵⁵.

¹⁵⁴ *Ibid.*, s. 23-24.

¹⁵⁵ Sander, *op. cit.*, s. 100.

İKİNCİ BÖLÜM:

CUMHURİYET İRANINDA İSLAM FAKTÖRÜ

İran İslam Cumhuriyetinin dış politikasının, İslam'ın dış politika anlayışıyla uygunluğu sonraki bölümde sınanmadan önce, 1979 sonrasında İran'da kurulan *sui generis* devlet örgütlenmesi ve bu örgütlenme içinde İslamî kurumların aldığı rolün incelenmesi gerekir. İran'ın günümüzdeki siyasal yapısını belirleyen iki süreç vardır: Birincisi, Şii ulemanın hiyerarşik organizasyonunun 16. yüzyıldan itibaren önce kurumsallaşması, ardından evrilmesi ve bu evrimi sağlayan Şii siyaset teorisindeki gelişmelerdir. Diğeri ise, 1962'de başladığını ve halen de devam ettiğini söyleyebileceğimiz “İnkılap¹⁵⁶” sürecidir.

Şii ulemanın yüzyıllara yayılan evrimi içinde 1962 sonrasında Şeriatî ve Humeyni'nin doktriner alanda öncülük ettiği önemli bir kayma görülmektedir. Bu doktriner kayma, İnkılabın ortaya çıkmasına olanak vermiştir. Hem neden-sonuç ilişkisinde olduklarından hem de birlikte evrildiklerinden, İnkılabın iki ayağını (din ve siyaset) birbirinden ayırmak kolay değildir. Bununla birlikte bu bölüm üç alt-bölüme ayrılmıştır: İlkinde, sözkonusu Şii doktriner gelişmeler ve bu gelişmelerin İran'da yarattığı değişimin Orta Doğu'nun uluslararası ortamında ne anlam ifade ettiği ele alınacaktır. İkinci kısımda, İnkılabın İran devlet mekanizmasını nasıl biçimlendirdiği ve dış politikada karar almada hangi faktörlerin belirleyici olduğu incelenecektir. Son kısımda ise, bir dış politika incelemesinde yer almaması gereken ama İslam'ın anlayışının araştırıldığı bir çalışmada gözden kaçırılmaması da zorunlu olan zimmilerin durumu kısaca ortaya konulmaya çalışılacaktır.

¹⁵⁶ Bu tezde bazı nedenlerle devrim yerine inkılap kelimesi kullanılacaktır. Bunun temel nedeni, Farsça'da devrim anlamına gelen inkılap kelimesinin, 20. Yüzyılın son çeyreğinde terimleşerek 1962 sonrasında İran'da görülen siyasal gelişmeleri ifade etmek için kullanılmamasıdır.

I) İnkılabın Uluslararası Politikada Yeri ve Cumhuriyetin Dinsel Temeli

A) Ortadoğu'da Genel Uluslararası Ortam

1950'lerden itibaren biçimlenen günümüz Orta Doğusunun uluslararası ortamı 1967, 1979 ve 1989 kırılma noktaları esas alınarak yaklaşık onar yıllık dört döneme ayrılabilir. Her dönemde başka bir blok (veya grup) başat duruma geçmiştir.

İlk dönemde İslam ülkeleri¹⁵⁷ birbiriyle rekabet halinde olan iki "gizli" bloğa ayrılmıştır: İlk blok, Suudi Arabistan ve İran gibi teokratik monarşilerden (muhafazakarlardan/köktendincilerden) oluşurken, karşı blokta Mısır ve Irak gibi laik cumhuriyetler (radikaller/devrimciler) yer almıştır¹⁵⁸. Bu dönemde radikal rejimler Orta Doğu kamuoyu nezdinde daha popüler olmuştur. Muhafazakarlar ise kendi rejimlerini savunma çabasının ötesine geçememişlerdir. Kamuoyunun teveccühünü yönlendiren iki kriter esastır: İsrail'e karşı yürütülen savaşta başarı ve özellikle bölüşüm konusunda olmak üzere ekonomik alandaki ilerleme. Bu kriterler, hangi nitelikteki iktidarların daha meşru olduğu tartışmalarını da etkilemiştir. Dolayısıyla, muhafazakarların dine yaptıkları

¹⁵⁷ Türkiye de bir Orta Doğu ülkesi olmakla birlikte, bu kısımda incelenen blokların içinde yer almamıştır. Türkiye tümüyle İslam dışı bir resmî ideoloji ve onun getirdiği iktidarın meşruiyetinin dayanakları konusunda Orta Doğu'dan farklılaşmış, bu bölgedeki değişimlerden etkilenmemiştir.

¹⁵⁸ İlk gruptaki devletlerin muhafazakar olarak adlandırılmalarının nedeni, dış politikada statükocu bir çizgide olmalarıdır. Köktendinci sıfatları ise ülke içindeki iktidarlarının meşruiyetini dayandırdıkları dinsel ideolojiye olan bağlılıklarından kaynaklanmaktadır. İkinci grup devletlerin radikallikleri dış politikada anti-statükocu olmalarından, devrimcilikleri de iktidarı ele geçirme biçimlerinden gelmektedir. Ayrıca, milliyetçi-sosyalist çizgide olmaları da devrimci niteliklerini perçinlemektedir.

vurgu ile radikallerin milliyetçiliğe¹⁵⁹ yaptıkları vurgunun kamuoylarında yarattığı etkide, anılan alanlardaki başarının payı büyük olmuştur. Muhafazakar blok Batı'yla, radikaller ise SSCB'yle daha çok temas kurmuştur¹⁶⁰.

Pehlevi rejimi Fars milliyetçiliğini resmî ideolojisinin temeline oturtmaya çalışsa da bir monarşi olmasından ve kapitalist yöntemlerle kalkınmayı amaçlamasından dolayı uluslararası alanda muhafazakar grup içinde yer almıştır. 1953 CIA darbesi¹⁶¹'nin ardından iktidarının temel güvencesi olarak ABD'yi gören Şah için bu kaçınılmaz bir tercih olmuştur. Üstelik, Şia'nın koruyucusu sıfatıyla Şah'ın dine yaptığı vurgu ve iktidarını dinsel motiflerle de meşrulaştırma gayreti, muhafazakar blokla arasındaki ortak paydayı artırmıştır.

1967'de radikallerin İsrail karşısında "utanç verici" yenilgisi¹⁶² ve vaad ettikleri ekonomik gelişmeleri gerçekleştiremeyeceklerinin anlaşılması, kamuoyu desteklerini kaybetmelerine yol açmıştır. Bu tarihten sonra uluslararası politika sahnesinde radikaller geri planda kalırken, muhafazakarlar öne çıkmıştır. İslam Konferansı Örgütü'nün (İKÖ) kurulması da muhafazakarların başatlığının bir göstergesidir¹⁶³. Bu tablo, radikallerin

¹⁵⁹ Afrika'da ve Latin Amerika'da bu dönemde görülen milliyetçilik-sosyalizm ilişkisinde olduğu gibi Arap milliyetçiliği de Arap sosyalizminden ayrı düşünülemez. Bu konuda bir karşılaştırma için bakınız: Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, s. 199-39; Hourani, *op. cit.*, s. 450-98.

¹⁶⁰ "The Middle East: A Peaceful Backwater", *Stratfor.com*

¹⁶¹ Temel siyasi hedefi petrolün millileştirilmesi olan Ulusal Cephe'nin 1947'de başlayan etkinliği 1951'de iktidara gelerek doruğa çıktığında, Şah ile Ulusal Cephe lideri M. Musaddık arasında birbirlerini yok etmeye yönelik bir siyasi mücadele başlamıştır. 1953'te Şah'ı ülkeden uzaklaştırmayı başararak bu mücadeleyi kazanıyor gibi görünen Musaddık hükümetine karşı CIA'nın planladığı ve uyguladığı bir ordu darbesi durumu tam tersine çevirmiş ve Musaddık ev hapsine alınarak, Şah'a iktidarı iade edilmiştir (Kermit Roosevelt, *Karşı Darbe*, 2. basım, İstanbul, Nehir, 1979, *passim.*).

¹⁶² The Sunday Times Savaş Muhabirleri, *Yom Kippur 1973 Arap-İsrail Savaşı*, İstanbul, Kastaş, 1985, s. 34-54.

¹⁶³ Radikallerin örgüt içinde yer alması, başka bir seçenekleri olmamalarından kaynaklanmıştır. Ayrıca, İKÖ'nün yanı sıra OPEC ve AOPEC'in uluslararası alanda etkinliğinin artması (bakınız: Daniel Yergin, *Petrol*, çev. Kamuran Tuncay, 2. basım, Ankara, İş Bankası, 1999, s. 728-50) da Orta Doğu'da liderliğin radikal bloktan muhafazakar bloğa geçtiğinin bir başka göstergesidir.

iktidarlarının meşruiyetlerini tekrar güçlendirmek için girişikleri 1973 Ramazan Savaşında İsrail'i gene yenememeleri¹⁶⁴ ve petrol ihraç eden muhafazakar ülkelerin gelirlerinde vergi dışı büyük bir artışın sağlanmasıyla daha da netleşmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda, iktidarlarının meşruiyeti tartışılanlar muhafazakarlar olmaktan çıkmış, tam tersine, radikallerin laik¹⁶⁵ ve sosyalist nitelikleri kamuoyunun (olumsuz anlamda) dikkatini daha çok çekmeye başlamıştır. Muhafazakarlar da köktendinci niteliklerini daha çok vurgulayarak, dinsel meşruluklarını perçinlemişlerdir. Şüphesiz bu durum, ABD'nin Yeşil Kuşak politikasıyla da uyumlu olmuştur¹⁶⁶.

Muhafazakar Pehlevi rejimi bu dönemde Basra Körfezinde nüfuz kurma yönünde önemli adımlar atmış, bu alandaki en önemli rakibi radikal Irak'ı pasifize etmeyi başarmıştır. Nixon ve Carter doktrinlerinin verdiği destekle, bölgede dolaylı veya dolaysız askeri operasyonlarda bulunmuştur. 1973'te 5 milyardan 20 milyar Dolar'a çıkan petrol ihracı sayesinde ülke içinde de ekonomik bir başarı kazanmış görünmüştür¹⁶⁷. Üstelik, Pakistan ve Mısır gibi ülkeler için işçi ihraç edilen bir alan olarak, bölgedeki etkinliğini perçinlemiştir.

1979'da İran'da İslam inkılabının zafer kazanarak iktidarı ele geçirmesi, yukarıda anlatılan ve ilk iki dönemi kapsayan sistemi tümüyle değiştirmiştir. Herşeyden önce İnkılap, terimlerin ifade ettiği kavramların yeniden yorumlanmasına yol açmıştır. Bu tarihe kadar kendini köktendinci olarak tanımlayan ve radikal iktidarları İslam dışı olmakla eleştirerek meşruiyetlerini dinden alan muhafazakar rejimler, karşılarında “gerçek” köktendinci

¹⁶⁴ Mısır'ın Bar-Lev hattını ele geçirmesi karşılığında İsrail'in Mısır III. Ordusunu kuşatması ve Kahire'ye 100 km. kadar yaklaşması, Mısır'ın başarılıdan ziyade başarısız olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.

¹⁶⁵ Laik (la dini) teriminin Arapça'da sözlük anlamı “din dışı”dır ve olumsuz bir çağrışım yapmaktadır. Bu nedenle, Arapça'da laik yerine “ilmani” kelimesi kullanılır.

¹⁶⁶ “The Middle East...”, *loc. cit.*

¹⁶⁷ Armaoğlu, *op. cit.*, s. 750-51; Yergin, *op. cit.*, s. 718-19, 733-34.

olduğunu iddia eden bir İran yönetimi bulmuşlardır. Üstelik, kendilerine benzer bir rejimi (Pehlevileri) dinsel motifli bir ihtilalle devirerek onun yerine geçen bu yeni rejim, tüm Orta Doğu toplumlarına da benzer bir harekete girişmeleri için çağrıda bulunmuştur. Radikal bloktaki yönetimler için bu durum eski köktendinci tehdidin daha derinleşmesi anlamına gelse de asıl tehdit (doğal olarak) muhafazakar bloktaki yönetimlerce algılanmıştır. Sonuçta, 1979 öncesinde Orta Doğu'daki rejimlere ilişkin birbirini ikame edecek biçimde kullanılan köktendinci-muhafazakar terimleri ayrışarak, birbirine düşman iki kampı ifade etmekte kullanılmaya başlanmıştır. İran yönetimi köktendincilerin en azından manevi destek aldıkları¹⁶⁸ model ülke haline gelirken, Suudi Arabistan'ın muhafazakar grubun lideri olarak bu tehdide karşı durması, İran'a karşı kurulan Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) içinde öne çıkmasıyla somutlaşmıştır. Benzer bir terimsel ayrışma radikal-devrimci terimleri için de geçerli olmuştur. 1979'a kadar devrimci olarak nitelenen rejimlerin aslında birer ordu (veya saray) darbesinin ürünü, buna karşılık "gerçek" devrimcinin kendisi olduğunu iddia eden yeni İran yönetimi, devrimciliğin sözcülüğünü üstlenirken, diğer rejimler sadece radikal veya milliyetçi olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Yukarıda anlatılan gelişmelerin sonunda yeni Orta Doğu sistemi üç bloklu bir yapıya dönüşmüştür: biricik üyesi İran olan köktendinci-devrimciler, Suudi Arabistan ve Umman gibi muhafazakarlar, Irak ve Mısır gibi milliyetçiler. Son iki blok önceki dönemlerdeki birbirine rakip rejimleri ifade etmeye devam etmiştir. Ama farklı olarak 1979 sonrasında bu bloklar, başat hale gelen ilk gruba karşı (işbirliğine gidemeseler de¹⁶⁹) artık savunmada olduklarından birbirlerini asıl rakip olarak görmemişlerdir. Köktendinci-devrimci blok

¹⁶⁸ İleride ayrıntılı biçimde anlatılacağı gibi, İran sadece Lübnan Hizbullahı gibi Şii köktendinci muhalefet örgütlerini kontrol edebilmiş, Müslüman Kardeşler veya Hamas gibi Sünni örgütlerle bağımsızlıklarını korumakla birlikte İran'dan maddi-manevi destek sağlamışlardır.

¹⁶⁹ Hatta, Irak'ın İran'la olan savaşında, Suudi Arabistan ve diğer KİK üyelerinin tutumu, İran'a karşı genel bir işbirliği olduğunu da çağrıştırabilir.

görünürde sadece İran'dan¹⁷⁰ oluşmakla birlikte, tüm ülkelerdeki köktendinci-devrimci muhalif örgütleri de kapsamıştır. Bu sayede, tüm ülkelerin içişlerine karışma imkanı elde eden İran'ın, bölgedeki bir rejimin meşruiyetine yönelik eleştirileri, Orta Doğu politikasında daha önce görülmediği kadar büyük bir tehdit olarak algılanmıştır¹⁷¹. Bu açıdan dönemin Orta Doğusunun uluslararası politika gelişmelerine bakıldığında, İran'ın başatlığı esas olmuştur.

1989'da karizmatik lider Humeyni'nin ölmesi ve bir yıl öncesinde de İran'ın Irak'la sürdürdüğü savaşı "pata" bitirmeyi kabullenmesi, yeni bir dönemi başlatmıştır. İran'daki on yıllık köktendinci-devrimci uygulama, kamuoylarını etkileme konusunda daha önce bahsedilen iki kriter açısından da başarısız olmuştur: Ekonomik göstergeler her alanda kötüye gitmiş ve İsrail'le (daha genel olarak "ezenler"le) olan mücadelede ise bir ümit belirmediği gibi 1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgali, İran'ın prestijine ilk darbeyi indirmiştir¹⁷². Bu nedenle, kitlelerin desteğini kaybeden köktendinci-devrimci örgütler tüm Orta Doğu'da alternatif olma niteliklerini kaybetmeye başlamışlardır.

¹⁷⁰ Sudan da bu bloğa ikinci rejim olarak katılacaktır.

¹⁷¹ 1979 sonrası Orta Doğu, öncesine göre daha istikrarsız bir yapı gösterir. Bunun iki temel nedeni vardır. Birincisi, İran başta olmak üzere, tüm ülkelerin birbirlerinin içişlerine müdahale ederek ülke içinde istikrarsızlık yaratma politikaları izlemeleridir. Her devlet diğerini kendi rejimi için bir tehdit olarak algıladığından, bu tutum normaldir. İkinci neden ise, küreselleşen dünyaya direnmeye çalışan ve bölgenin statükosunu tehdit eden başta İran olmak üzere bazı rejimlerin dirençlerini kırmak isteyen ABD'nin bölgede daha çok yer almak istemesidir.

¹⁷² Beyrut kuşatması ve ardından FKÖ'nün Lübnan'dan çıkarılması sırasında İran'ın ve Lübnan'daki uzantısı Hizbullah'ın etkisizliği, kamuoylarında hayal kırıklığı yaratmıştır. Buna rağmen, bu başarısızlığı milliyetçilerin üzerine atmak isteyen İran, FKÖ'nün İslam'a olan vurgusunun yetersizliğinin bu sonuca neden olduğunu iddia etmiştir. Buna rağmen, ABD'nin (ve Fransa'nın) Beyrut'tan çıkarılmasında Hizbullah'ın oynadığı rol, İran'ın bozulan prestijini iade edebilmiştir.

Şüphesiz, İran yönetiminin "ezenler"le mücadelede gelecek vaad etmediğinin asıl sembolü 1982 Lübnan değil, Baas'ın Bağdat kolunun tasfiye edilemeden 1988'de ateşkesin kabullenilmesi olmuştur.

1950'lerden 1990'lara gelinirken sırasıyla radikal-devrimciler, muhafazakar-köktendinciler, köktendinci-devrimciler Orta Doğu kamuoyunun nezdinde popüler olmuş ve kısa sürede bu popülaritelerini kaybetmişlerdir. Sistemde başka alternatif aranırken, Soğuk Savaş'ın bitmesi ve küreselleşmenin etkisiyle yeni bir grup başat rol oynamaya aday olmuştur: Demokratik-cumhuriyetler. Bu niteliğe sahip görünen Türkiye ve İsrail, İslam dışı kabul edilmeleri nedeniyle bölgede başat rol oynama imkanına sahip olmadıklarından, boşluğu başta Mısır olmak üzere kendini demokrasiye dönüştürmeye çalışan ülkeler doldurmaya başlamıştır. Bu dönüşüm çabası aslında bölgedeki tüm ülkelerde görülse de radikal kökenli ülkelerin buna daha kolay uyum sağladığı gözlenmektedir. İran da özgün demokrasi yorumuyla yeni popüler ideolojiye uyum sağlayacak gibidir ama İran'ın etkinliği sona ermiştir¹⁷³.

B) Şii Siyaset Teorisinde Reformlar ve Ulema

“Giriş”te değinildiği gibi, Şii siyaset teorisi gaybeti kübra sonrasında belirginleşmeye başlamış ve 1501'e kadar bir Caferi devlet kuramadığı için de uygulama alanı bulamamış, dolayısıyla uzun süre değişmeden kalmıştır. Safevi devletinin kurulmasından sonra teoriye 16., 19. ve 20. yüzyıllarda üç önemli katkı yapılmıştır.

16. yüzyılda, Safevi hanedanının koruyuculuğu altında oluşturulmaya başlanan ulema örgütlenmesinin doğurduğu sorunlar, teoride de yeni tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Tartışmalar iki önemli konuda yoğunlaşmıştır: Birincisi, meşru iktidarın niteliği ve bu çerçevede Safevilerin konumudur. İkinci konu ise ulemanın devlet örgütlenmesi içinde nerede bulunması gerektiğidir.

¹⁷³ İran'ı Türkiye'ye olan “kuşkulu” yaklaşımında, Türkiye'nin de bir temsilcisi olduğu küreselleşme destekli demokratik-cumhuriyetlerin İran kamuoyununa kendi rejimlerinden daha çok gelecek vaad ediyor görünmesi belirleyici olmaktadır. 1980'lerde bölge rejimleri İran'dan tehdit algılamakta, 1990 sonrasında küresel dönüşüme direnen ülkeler, Türkiye'den tehdit algılamaktadır.

İlk konuda kısa sürede bir uzlaşmaya varılmış ve Safevilerin iktidarı meşrulaştırılmıştır¹⁷⁴. Bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: “Şia’nın refahı için İmam ortaya çıkana kadar iktidarın bir Şii hanedanda olması kötünün iyisidir ama bu durum da İmam’ın iktidarının gasp edildiği gerçeğini değiştirmemektedir. Bu nedenle, sözkonusu Şii iktidarın politikalarının dine uygunluğunu denetleyecek bir örgüt bulunmalıdır (Şii ulema organizasyonu)”¹⁷⁵. İlk bakışta bu ifadenin Şii hanedanların egemenliklerini sınırladığı ve hatta tahtlarını tehlikeye soktuğu düşünülebilir. Oysa sözkonusu ulema organizasyonunun kurumsallaşmasını sağlayan bizzat Şii iktidarlar olmuştur çünkü bu sayede iktidarları bir anlamda meşruiyet kazanmış; Şii ulema aksini söyleyene kadar, halk meşru olmadığını bilse de iktidara karşı ayaklanmamıştır. Bu sisteme vesayeti fakih (yani, ulemanın “laik” iktidarı denetlemesi) adı verilmiştir¹⁷⁶.

Son İmam Mehdi’nin ortaya çıkıp mevcut Şii hanedandan tahtını geri istemesi çok küçük bir olasılık olduğundan¹⁷⁷ yukarıdaki ifade statükonun onaylanması anlamına

¹⁷⁴ Aslında, Safevilerin ulema tarafından meşrulaştırılmaya ihtiyaçları olduğunu söylemek zordur. Yarı-Tanrı liderlik anlayışının esas olduğu kızılbaş aşiretler için Safevilerin iktidarı tartışılmazdır. Bununla birlikte, Safeviler zamanla kızılbaş kabileler yerine otokton halka dayanmaya başladıkça, ulemanın meşrulaştırmasına da ihtiyaç duymaya başlamışlardır ama bu ihtiyaç hiçbir zaman bir Sünni hanedanın veya Kaçarların düzeyine çıkmamıştır.

¹⁷⁵ Ahavi, *op. cit.*, s. 31, 37-43.

¹⁷⁶ Ulemanın 400 yıl boyunca “iktidara karşı ayaklanması gerektiği”ni söylemediği düşünülürse, vesayeti fakih anlayışını Şii hanedanların neden benimsediği de daha kolay anlaşılabilir. Taht ile egemen sınıfların 19. yüzyılın sonuna kadar önemli bir çatışmaya girmemesi, ulemanın bu tavrının asıl nedenidir ama görünürdeki durum, taht ile ulema arasındaki uyumun bu istikrarı getirdiğini düşündürmektedir.

Vesayeti fakih sistemi, ulema aracılığıyla egemen sınıfların tahtı denetim altında tutma işlevinden ziyade, halkın egemen sınıflara ve tahta yönelik bir tehdit yöneltmesinin engellenmesi işlevini yerine getirmiştir. 19. yüzyıldaki Babilik hareketi ve köylü ayaklanmalarındaki ulemanın tutumu, bu duruma en iyi örnektir.

¹⁷⁷ İmam 873’ten beri gizlenmektedir ve bu durumun binlerce yıl daha sürmesi büyük olasılıktır.

gelmiştir ki, sonuç itibariyle Sünni teorideki meşru iktidar anlayışına benzer bir yaklaşım Şii teoride yer edinmiştir.

Tartışılan ikinci konu ise bu kadar kolay çözülememiştir. Yukarıdaki açıklamalardan, ulemanın dinsel denetim rolü üstlenmek üzere devlet mekanizmasında yer alacağı anlaşılrsa da yüzyılların getirdiği devletten bağımsız biçimde doğrudan üretici sınıflara dayanma geleneği, ulemayı devletle organik bağlar kurmaktan alıkoymuştur. Buna rağmen, Safeviler ulemanın Osmanlılarda olduğu gibi bürokrasinin bir parçası olmasını, böylece ekonomik bakımdan kendilerine bağlanarak (küçük ihtimal de olsa) iktidarlarını gayrimeşru ilan etmeleri olasılığını tümüyle ortadan kaldırmayı istemişler ama başarısız olmuşlardır¹⁷⁸. 18. yüzyıla kadar bu konu belirsizliğini korumuş, bu nedenle de ulemanın İran'daki örgütlenmesi de kurumsallaşamamıştır. Safevi hanedanının 1727'de sona ermesinin ardından ortaya çıkan altmış yıllık kaos döneminde, Karanlık Çağlardaki Kilise'nin konumu benzer bir pozisyona kavuşan ulema, istediği biçimde bir örgütlenmeye gidebilmiş ve kaosu sona erdiren Kaçar hanedanına da bunu kabul ettirerek, bugünkü yapısını biçimlendirmiştir.

Bu yapılanma 19. yüzyılın ilk yıllarında, Şii siyaset teorisinde Usuli-Ahbari çatışması adı verilen yeni bir tartışmayı ortaya çıkarmıştır. Sünni ulemanın içtihat konusunda takındığı tavrı benimseyen Ahbariler, peygamber ve imam sünneti dışında ulemanın kişisel inisiyatif alarak sorunlara yeni cevaplar aramasına karşı çıkmışlardır. Usuliler ise İslam şeriatının yorumlanmasında içtihada dayalı akli esasları benimsemiştir¹⁷⁹. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Ahbari görüşün genel kabul görmesi halinde, Şii ulemanın Sünni meslektaşları gibi bürokrasinin bir parçası haline gelmelerinin veya en azından resmî

¹⁷⁸ Şeyülİslam'ın benzeri bir görev üstlenen "Sadr", Safevi bürokrasinde yer almış ama ulemayı kontrol edemeyen sadrların varlığı kısa zamanda anlamsızlaşmıştır.

¹⁷⁹ Murtaza Mutahhari, "İslam'da İçtihat", *Ulema ve Dini Otorite*, çev. Kutlukhan Eren, İstanbul, İnsan, 1995, s. 37.

otoritenin bir tür sivil alternatifi olma rollerinin aşınmasının kaçınılmaz olacağıdır. Bu doktriner tartışma kimi zaman silahlı çatışmaya dönüşerek, Usulilerin zaferiyle sonuçlanmış, belirtilen olasılık gerçekleşmemiştir. Bu mücadelenin sona ermesinin ardından, günümde de devam eden ulema örgütlenmesi kurumsallaşmıştır¹⁸⁰.

Şii ulema, dinsel metinler ile İslam kurallarını anlayabilecek ve yorumlayabilecek kadar bilgilenmiş kimselerdir. Bu durum, diğer insanların bunu asla yapamayacağı anlamını da içerir. Şii ulema arasında, Katolik hiyerarşisi gibi kutsal ve katı bir hiyerarşi yoksa da gayri resmî bir hiyerarşi vardır¹⁸¹.

Ulemanın tepesinde Merc-i Taklit bulunur. Sadece bir kişi bu makama gelebilir. Onun altında Ayetullah-ı Uzmalar, Ayetullahlar, Hücet-ül İslamlar, Müçtehitler yer alır¹⁸². Müçtehit olmayanlar da ya talebelerdir ya da mollalardır. Mollalar, müçtehiç olamadan İslami eğitimi bırakmak zorunda bırakılan kişilerdir. Dolayısıyla, molla ile ulema terimleri aynı anlamı ifade etmemektedir.

Asıl önemli nokta, Kilise örgütlenmesinin aksine hiçbir müçtehitin (ister merci-i taklit olsun ister sade bir müçtehit), diğeri üzerinde emir verme yetkisinin bulunmamasıdır. Söz konusu hiyerarşi sadece kıdemli olmayı ve kendisine bağlanan insanların çokluğunu ifade eder¹⁸³. Çünkü teoride, bir müçtehitin bir üst sıfatı kullanabilmesi için ciddi yayımlarda bulunması ve kendisini takip eden (taklit eden) insanların sayısında belirgin bir artış olması

¹⁸⁰ Mehdi Bazergan, "Halkın Mercilerden Beklentileri" *Ulema ve Dini Otorite*, çev. Kutlukhan Eren, İstanbul, İnsan, 1995, s. 86-87; Muaddel, *op. cit.*, s. 157-60.

¹⁸¹ Onat, *op. cit.*, s. 32-33.

¹⁸² Bir benzetme yapmak gerekirse Merc-i Taklit "Dekan," ve onun altındakiler de sırasıyla "Prof., Doç., Yard. Doç., Dr."dur.

¹⁸³ Nikola B. Schahgaldian, *The Clerical Establishment in Iran*, Santa Monica/California, RAND, 1989, p. 21-25.

gerekir¹⁸⁴. Ama, bir merci-i taklit'in fetvası ile başka bir alimin fetvası arasında saygınlık ve güvenilirlik bakımından şüphesiz büyük fark vardır. Merci-i taklit'in fetvası toplumsal alanda büyük bir ağırlığa sahiptir.

İran'da Şii ulemanın aktif olduğu 16. yüzyıldan beri, çağdaşı Sünni ulemanın aksine, Şii ulema hiçbir zaman, devletten maaş alan bürokrasinin bir parçası olmamıştır. Kendilerine tahsis edilen çok geniş arazili vakıfların geliri bir yana, humus adı verilen 1/5 gelir vergisi¹⁸⁵ ile ticari sözleşmeler, nikah gibi işlemlere ilişkin resimler ulemanın gelirini sağlamıştır. Ayrıca, bağışlar ve zekatlar da ulemanın malî özerkliğinde önemli bir paya sahip olmuştur. Özel bir vergi kurumu olmadan, tümüyle gönüllü olarak toplanan bu paranın miktarı öylesine büyüktür ki, toplanan bu parayı ulema ihtiyacı olanlara dağıtmaktadır. Bu büyük fonun yönetiminde olmanın ve halka bunu yardım olarak aksettirmenin verdiği güç sayesinde ulema, toplumsal alanda etkinlik kurabilmektedir. Ulemanın sahip olduğu havzaya (etkinlik alanı) ve onun halkla olan doğrudan ilişkisine devlet nüfuz edememiştir. Ulema, ekonomik yönden devletten elde ettiği hiçbir çıkar olmadığı ve tam tersine, tüm ekonomik varlığını ilişkide olduğu halka borçlu olduğu için, devlete karşı sorumsuz ama halka karşı duyarlıdır. Bu yüzden, İran'da ortaya çıkan tüm halk hareketlerinde, hareketin sınıfsal dayanağı ve yönü ne olursa olsun, ister istemez ulemanın bir kısmının da yer alması kaçınılmazdır¹⁸⁶. 1890'lardan itibaren yabancı nüfuzunun İran'da artması ve ulemanın bu gelişime direnmesi, ulemayı politize etmiş, İran'daki toplumsal çatışmalara ön saflarda katılmasını sağlamıştır.

¹⁸⁴ Bir profesörün bir doktor asistana akademik açıdan emir verme yetkisinin olmaması ve her ikisinin de akademik açıdan eşit sayılması gibi.

¹⁸⁵ Aslında "ganimet"ten alınan bir İslami vergidir ama Şii ulema bunu "gelir" biçiminde yorumlama becerisini göstererek, büyük bir kaynak elde etmiştir.

¹⁸⁶ Houchang E. Chehabi, "İran'da Din Adamları ve Devlet", *Avrasya Dosyası*, C. II, No. 1 (İlkbahar 1995), s. 9-11; Mansur Muaddel, "İran'da Şii Ulema ve Devlet", *İran Devrimi, din; anti-emperyalizm ve sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul, Belge, 1992, s. 161-68.

Bu politizasyonun sonucunda Şii siyaset teorisine yapılan son katkı, 1501'den beri iktidarları korumada kullanılan dinin tam tersi biçimde yorumlanarak, ihtilalci akımlara meşruiyet kazandırılması olmuştur. Bu gelişmenin başlangıcı 1890'a kadar götürülebilirse de 1960'larda Ali Şeriati ve Ayetullah Humeyni başta olmak üzere ortaya konulan doktriner çalışmalar, yüzyılların birikimiyle siyasi alanda pasifleştirilen halka, Şii doktrinin kökenindeki devrimci ruhun, diğer bir deyişle meşru olmayan iktidara karşı ayaklanılmasının zorunluluğunun aşılmasında asıl rolü oynamıştır.

Hemen hemen tüm köktendinci ve solcu grupların referans aldığı Ali Şeriati, 1977'de Londra'da öldürülene kadar, İran'daki muhalif hareketin doğal lideri ve olası bir ihtilalin rakipsiz tek ideoloğu olmuştur. Humeyni ancak bu tarihten sonra sözkonusu konuma ulaşabilmiştir¹⁸⁷.

Meşhed'de kurduğu ve ulemanın bir kesimiyle birlikte ders programını oluşturduğu Hüseyiniye-i İrşad medresesinde fikirlerini olgunlaştıran Şeriati'ye göre¹⁸⁸ kısaca, "ezilenler" in sınıfsal mücadelesinin meşruiyeti Caferi inancında aranmalıdır. Birinci İmam Ali bin Ebu Talib'le başlayan bu mücadele, son İmam Mehdi'in (bilinmeyen bir nedenle) gizlenmesi ve hâlâ da bu gizliliğini sürdürmesiyle sona ermiş kabul edilmemelidir. Böyle bir kabullenme ve sınıfsal mücadelenin tekrar başlaması için Mehdi'in ortaya çıkışını bekleme

¹⁸⁷ Ama, hiçbir zaman Şeriati'in koltuğunu dolduramadı. Humeyni'ni doktrininin temeli ve terminolojisi tümüyle Şeriati'den alınmaydı. Humeyni'in ağzından düşürmediği "ezilenler" buna bir örnektir. Humeyni'nin Şeriati'nin doktrinine eklediği biricik katkı ve aynı zamanda temel çelişki, velayet-i fakih kurumudur. Diğer bir deyişle, Şeriati halkın seçeceği teknokratların iktidarını savunurken, Humeyni ulemanın iktidarını savunmuştur.

¹⁸⁸ Çok sayıda eseri bulunan Şeriati'in tartışması baş eseri kabul edilen *Safevi Şiası*, *Ali Şiası* ve diğer önemli eseri *Anne Baba Suçlu Biziz*, Şia siyaset teorisinin dönüm noktalarından biridir. Şeriati'nin eserleri sadece İran'da değil, Türkiye gibi İslam dünyasının en radikal laik politikalar uygulayan ve hemen hemen hiç Şii bulunmayan İslam ülkelerinde bile çok sayıda baskı yapmıştır. Dolayısıyla, mezhebi ne olursa olsun, köktendinci siyasal İslam hareketi içinde Şeriati'in özel bir yeri vardır.

inancı, Safeviler döneminde Şii ideolojisinin egemen sınıflar tarafından yanlış yorumlanması ve tahrif edilmesinin sonucunda halka benimsetilmiştir. Beş yüz yıla yakın süredir devam eden bu yanlış anlayışın değiştirilmesi gerekmektedir. Gerçek Müslüman'ın görevi, İmam'ın ortaya çıkışını kolaylaştırmak için sınıfsal mücadeleye kendini adanaktır. Kerbela'da sembolleşen şehitlikle, emekçilerin haklarını savunmak için şehit olmak temelde aynı inancın iki yüzüdür¹⁸⁹. Sonuçta, Şeriatî sadece sol ideoloji ile İslam'ı birleştirmekle kalmamış, çok daha önemlisi, dinsel ideolojinin etkisiyle muhafazakar ve otoriteye boyun eğme nitelik gösteren geniş halk kitlelerine ihtilalci bir nitelik kazandırmıştır. Şüphesiz, sol ideolojiye yönelen gençlerin de toplumda dinsiz damgası yemesini engellemiştir. Bunun da ötesinde, İnkılap sonrasında uygulanacak devlet kapitalizmine düşünsel ortam hazırlamış ve ulemanın ihtilalin önderi olmasına yol açmıştır¹⁹⁰.

Humeyni de Şeriatî'nin fikirlerini benimsemiştir. Şii siyaset teorisinin kaynaklarına geri dönülerek doğru biçimde tekrar yorumlanması gerektiğini düşünmektedir. Onun da vardığı sonuç, Şii inancının ihtilali zorunlu kıldığıdır. Bununla birlikte, Humeyni'nin Şeriatî'den daha farklı bir yönü de vardır ve teoriye yaptığı asıl katkı da budur. Humeyni'ye göre, dine uymadığı için ayaklanılacak ve devrilecek olan iktidarın yerine gene Şii kökenli ama laik karakterli yeni bir iktidarın gelmesi yanlıştır. Çünkü İmam dönene kadar, dünyevi iktidar sadece Şii ulemaya aittir. Kısaca, yüzyıllar boyunca ilk defa Humeyni, ulemanın iktidara doğrudan sahip olmasını formüle etmiştir. Velayet-i fakih adı verilen bu teorisini Irak'ta sürgündeyken ortaya koyan Humeyni, üst düzey ulemadan olumlu bir eleştiri alamamış ve

Şeriatî'nin temel fikirleri için bakınız: Ali Şeriatî, *Anne Baba Biz Suçluyuz*, çev. Kerim Güney, İstanbul, Seçkin, 1994.

¹⁸⁹ Onat, *op. cit.*, s. 173-74, 177.

¹⁹⁰ Şeriatî'nin etkisiyle, sol gruplar ihtilalin liderliğini ulemaya bırakmakta bir sakınca görmemiş, olası bir sosyalist devletin önünde engel olarak gördükleri ulemayı, bu olasılığı gerçekleştirmede birer müttefik olarak değerlendirmişlerdir. Bu nedenle Şeriatî'nin 1979-81 döneminde sol grupların Humeyni tarafından tasfiye edilmesini kolaylaştırdığı, sol grupları pasifize ettiği de söylenebilir.

sonuçta velayeti fakih görüşü genel kabul görmemişse de, Şeriatî çizgisindeki görüşleri ve radikal çıkışlarıyla İnkılabın karizmatik liderli olabilmiştir. Pehlevilerin devrilmesi ilk ve gerçekleşmesi kolay görünmeyen temel amaç olduğundan, velayeti fakih teorisi üzerinde fazla gündeme gelmemiştir. Oysa, İran İslam Cumhuriyeti Humeyni'nin velayet-i fakih teorisine dayanarak kurumsallaştırılacaktır¹⁹¹.

¹⁹¹ Marshall, *op. cit.*, s. 59; Olivier Roy, *Siyasal İslam'ın İflası*, çev. Cüneyt Akalın, ikinci basım, İstanbul, Metis, 1995, s. 226.

II) Cumhuriyetin Siyasal yapılanması ve Karar Alma Mekanizması

A) Humeyni Dönemi ve Öncesi

İkinci Dünya Savaşının üç büyük müttefik devleti tarafından 1941’de babasının kendi lehine tahtan feragat ettirilmesi üzerine Şah ilan edilen Muhammed Rıza Pehlevi, İran’da fiili iktidarı (ABD’nin dolaysız yardımıyla) 1953’te ele geçirebildi¹⁹². Bu tarihten sonra İran, otoriter bir tek adam rejimiyle yönetilmeye başlamasına rağmen, ülkede ciddi bir muhalif hareket 1963’e kadar ortaya çıkmadı¹⁹³. Bu durum özellikle şaşırtıcıdır. Çünkü, Türkiye de dahil olmak üzere, Orta Doğu ülkeleri içinde İran, tabandan tavana doğru kitlesel siyasal hareketlerin ortaya çıkma geleneğinin olmasıyla istisna teşkil edegelmiştir¹⁹⁴. Buna rağmen, Pehlevi hanedanının “baskıcı” rejimine karşı on yıl boyunca İran’da önemli bir tepki görülmemesinin ve on yıl sonra birdenbire kitlesel veya (Mücahidin gibi) elitist muhalefetin ortaya çıkmasının temel nedenini, İran’ın sosyo-ekonomik yapısında aramak gerekir.

¹⁹² Armaoğlu, *op. cit.*, s. 489-91.

¹⁹³ 1953 CIA darbesinin ardından devrilen Musaddık’ın liderliğindeki liberal ve milliyetçi Ulusal Cephe’nin üyeleri, bu tarihten sonra da Musaddık çizgisindeki liberal nitelikli muhalefeti sürdürmeye devam ettiler. Ulusal Cephe unsurlarının büyük bölümü, Liberal Hareket adı altında bir örgütlenmeye giderek, eski Ulusal Cephe’nin kapsadığı tüm grupları tekrar aynı çatı altında toplamaya çalıştılar ve büyük ölçüde de başarılı oldular. Ak Devrim karşıtı hareketi de esas organize eden de bu örgütlenme oldu. Ama, bu hareketin başarısız olmasının ve Pehlevi rejiminin “gestapo”su olarak adlandırılan gizli polis örgütü SAVAK’ın baskısının sonucunda 1963’ün yaz aylarında bu örgütlenme dağıldı (Houng Eric Chehabi, *Iranian Politics and Religious Modernism*, Ithaca/New York, Cornell University, 1994, pp. 143-155).

¹⁹⁴ İran’da bu geleneğin başladığı tarih, 16. Yüzyılda Safevi hanedanının kuruluşuna kadar geriye götürülebilse de, 1890 Tütün hareketi, bu geleneğin esas anlamda başlangıcını oluşturur. Ardından, 1905-11 Anayasa hareketi, 1918-22 Özerlik hareketleri, 1949-53 Petrol hareketi, 1963 Ak Devrim karşıtı hareket, 1978-79 İran devrimi gibi önemli halk hareketleri, bu geleneğin kilometre taşlarıdır. (Marshall, *op. cit.*, s. 56-60, 64.).

Bu dönemde İran'da iki ekonomik sınıf ülke ekonomisinde başattı: “Çarşı” adı verilen esnaf-tüccar ile “büyük toprak sahipleri”. Bu sınıfların sözcülüğünü de ulema üstlenmişti. Yüzyıllar içinde ulemanın söz konusu sınıflarla organik bağları oluşmuş ve hatta doğrudan bu sınıfların içinde yer alagelmişti. Bu üç grup, İran'daki geleneksel bloğu oluşturmaktaydı. Yabancı sermayeye ve toplumdaki modern gelişmelere karşı sosyo-ekonomik statükoyu savunan geleneksel blok dışında, diğer sınıflar henüz gelişme aşamasındaydı¹⁹⁵. Oysa, Muhammed Rıza Şah'ın temel amacı İran'ı modern bir kapitalist ulus-devlete dönüştürebilmektir. Ama, “Çarşı” ile “büyük toprak sahipleri”nin ekonomideki belirleyici rolü ve bu iki grubu temsil eden ulemanın toplumsal gücü nedeniyle bu amacına ulaşamayacağını düşünüyordu. Dolayısıyla, söz konusu iki ekonomik grubu ve ulemayı tasfiye etmeye çalışmakla işe başladı.

Bu yöndeki ilk radikal adımını, Ak Devrim adını verdiği bir toprak reformunu 1962'de ilan ederek attı. Böylece, büyük toprak sahiplerini ticari tarıma veya endüstri yatırımına yönlendirecek ve feodal yapının yerini ticaret-sanayi burjuvazisinin başat olduğu bir kapitalist yapı alacaktı. Ayrıca, ulemanın elindeki vakıf arazileri de ortadan kaldırılarak, ulemanın ekonomik bağımsızlığına ve toplumdaki saygınlığına da önemli bir darbe vurulacaktı¹⁹⁶.

Şah, modern ulus-devlet inşası çabalarında bir diğer engel olarak gördüğü Çarşı'yı ortadan kaldırmak için de yabancı sermaye yatırımlarını teşvik ederek Çarşı'ya yönelik korumacı politikaları değiştirdi ve hatta doğrudan polisiye yöntemlerle (vergi cezası kesmek, işyeri kapatma cezası vermek vs.) Çarşı'yı sindirmeye çalıştı. Çarşı'nın ekonomik gücünü kaybetmesiyle, bu kesimin bağışlarıyla toplumsal etkinliğini sürdürebilen ulemanın da etkisizleştirilmesi düşünülüyordu¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Mansur Muaddel, “İran'da Şii Ulema ve Devlet”, *İran Devrimi, din, anti-emperyalizm ve sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul, Belge, 1992, s.151-56.

¹⁹⁶ *Ibid.*, s. 187-88.

¹⁹⁷ Marshall, *op. cit.*, s. 61-62, 101, 105.

Ak Devrim, İran'da ekonomik sınıflar arasında bir tür "iç savaş" başlattı. Üç ayaklı geleneksel blok, Şah'ın kendilerini tasfiye etme konusunda kararlı olduğunu anladıktan sonra, sosyo-ekonomik statükoyu koruyabilmenin tek yolunun Şah Muhammed Rıza Pehlevi'yi tahtan indirmek olduğu konusunda *consensusa* vardılar. 1963'ün yaz aylarında da Şah karşıtı ilk ciddi kitlesel hareketi (kanlı biçimde bastırılrsa da) başlattılar¹⁹⁸.

Bir tarafta Şah'ın devlet mekanizması, diğer tarafta geleneksel bloğun yer aldığı bu mücadele, 1979'da Şah'ın ülkeden kaçmasıyla son bulacaktır. Ama, bu sadece Şah'ın yenilgisi ve geleneksek bloğun zaferi değildi, çünkü mücadelenin başladığı 1963'ten kısa bir süre sonra, İran'daki diğer gruplar da bu çatışmada yer almıştı. İran'da geleneksel blok dışında üç önemli sosyo-ekonomik sınıf daha vardı: Modern küçük burjuvazi, proleterya¹⁹⁹ ve büyük burjuvazi²⁰⁰. Ayrıca, İran nüfusunun ezici çoğunluğunu oluşturan iki grup daha vardı: Köylüler ve şehirlerdeki gecekondu sakini lümpenler.

Son dönemlerde güçlenmeye başlayan ve Şah'ın ekonomik bakımdan tatmin ettiği modern küçük burjuvazi, siyasal tatminsizlik nedeniyle Şah'a muhalefete destek verdi. Ayrıca, Şah'ın bağımsız işçi örgütlenmesine de izin vermemesi, giderek büyüyen işçi sınıfının da Şah'a karşı cephe almasına neden oldu. Ak Devrimin ortaya çıkardığı köyden kente göç ile 1973 petrol krizinin İran'a sağladığı büyük miktardaki petrol gelirinin yarattığı gelir dağılımındaki uçurum, yukarıda anlatılan mücadelede lümpenleri de muhaliflerin yanına çekti²⁰¹.

¹⁹⁸ *İran İslam İnkılabı*, çev. Hamide Muhammed, İstanbul, Kevser, 1993, s. 105-125.

¹⁹⁹ İran'da proleterya bahsetmek, aslında uygun değildir. İşçilerin ne derece sınıf bilincine sahip olduğu, devrimden beri İran solu arasında tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Zaten, İran solunun ana unsuru proleterya değil, modern küçük burjuvazi olagelmıştır.

²⁰⁰ Bu üçlü gruba da modern blok demek uygun gözükse de, sözkonusu mücadelede geleneksel bloğa karşı aynı safta yer almadıklarından, blok olarak nitelenmek doğru olmaz.

²⁰¹ Val Moghadam, "İran'da Devrim ve Sol", *İran Devrimi, din, anti-emperyalizm ve sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul, Belge, 1992, s. 121-24.

Sonuçta, Şah'ı destekleyen biricik ekonomik sınıf, büyük burjuvazi oldu. Bu denkleme ABD de Şah'ın yanında eklendikten sonra, İran'daki tablo netleşti. Şah-ABD-Burjuvazi grubunun amacı modern bir ulus-devlet yaratmak olduğundan, ideolojileri "İran milliyetçiliği"ydi. Ama, sözkonusu olan milliyetçilik, azgelişmiş ülke milliyetçiliğinden farklı olarak, "tam bağımsızlık" sloganıyla ifade edilen ekonomik korumacılık niteliği taşııyordu. Ülkenin kalkınması, devletin rant gelirlerine ve komprador burjuvazinin Batılı şirketlerle birlikte yapacağı yatırımlara bağlanmıştı. Kısaca, günümüz Türkiyesinin geçirmekte olduğu küreselleşmeyle eklemlenmeye karşı çıkmayan bir milliyetçilik anlayışı, 1960'ların İran'ında resmi ideolojydi.

Resmi ideolojinin karşısında, geleneksel blokun temsil ettiği dinsel ideoloji bulunmaktaydı. Şii siyaset teorisinden kaynaklanan meşruiyet kuramı çerçevesinde, Şah rejiminin gayri meşru olduğu iddiasını ortaya atabiliyorlardı. Modern küçük burjuvazi ise, beklentilerine cevap verebilecek milliyetçi ideolojinin, devlet tarafından kullanılması nedeniyle, sosyalist ideolojiye daha yakındı²⁰². Böyle bir ortamda Halkın Fedailerini, Tudeh ve Halkın Mücahitleri başta olmak üzere, çok sayıda sol örgüt, işçilerden daha çok modern küçük burjuva tabanlı oluşunlar olarak ortaya çıktı²⁰³. İşçiler ve gecekonducular ise Şah'a karşı kullanabilecekleri ideolojinin niteliğinin dinsel mi, yoksa sosyalist mi olması gerektiği konusunda kararsızdılar. Çoğunluk, dinsel ideolojiyi tercih ederken, küçük bir grup da sosyalist ideolojiyi benimsedi²⁰⁴.

²⁰² İran, Orta Doğu ülkeleri arasında, kitlesele sol akımlara sahip olmakla da istisna oluşturagelmiştir. Daha 1920'lerin başında, İran Komünist Partisi önemli sayıda sempatzana sahipti. Özellikle Azerbaycan eyaleti bu açıdan dikkat çekicidir. Ama, sol gruplara verilen kitlesele destek, temelde burjuva-demokratik haklara ulaşma ve yabancı hegemonyasından kurtulma isteğinin ürünü olmuştur. Dolayısıyla, İran solunun kitlesele desteğini, Afrika sosyalizmi veya Arap sosyalizmi gibi milliyetçi ideolojinin türevlerine daha yakın görmek uygun olur.

²⁰³ Moghadam, *op. cit.*, s. 108-111.

²⁰⁴ *idem.*.

Mutlak biçimde birbirlerini yok etmeyi amaçlayan iki grubun mücadelesi Şubat 1979'da sona erdiğinde, Pehlevi hanedanıyla birlikte büyük burjuvazi ve ABD de İran'dan "kazındı". Nisan 1979'da bir halk oylamasıyla İran'da yeni rejim anayasal bir teokrasi oldu. Ekonomik yapı ise bir devlet kapitalizmine dönüştü. Bunun anlamı, finans, sanayi, dış ticaret vs. gibi temel ekonomik sektörlerde geniş bir kamusallaştırılmanın yaşanması ve devletin bu alanlarda neredeyse bir tekel kurmasıydı.

İran'ın yeni sosyo-ekonomik yapısıyla Çarşı, toprak sahipleri, lumpen kesim tatmin edilirken, modern küçük burjuvazinin siyasal tatminsizliği yeterince giderilemedi. Çünkü eski rejimin otoriter yapısı korunurken, totaliter yapısı daha da ağırlaştırıldı. Bağımsız sendikal örgütlenme imkanı bulamayan işçilerin de tatmin edildiği söylenemezdi. Ayrıca, etnik-dinsel azınlıklar da bekledikleri özerk yerel yönetimlere kavuşamamanın burukluğu içindeydi²⁰⁵.

Günümüzde yukarıdaki tablo temelde değişmemiştir. Tek ama çok önemli olan değişiklik, Çarşı'nın üst kesimlerinin yeni rejimin koruyucu politikalarıyla "palazlanarak" büyük burjuva olma iddiasıyla ortaya çıkmış olmasıdır. İran'ın yönetici eliti içinde günümüzdeki liberal-muhafazakar çatışmasının nedeni de bu gelişmedir.

Yukarıda anlatılan İnkılabın ilk aşaması tamamlandıktan sonra, Humeyni'nin gözetiminde devletin siyasal yapısının yeniden inşaa edilmesi gerçekleşti.

Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi, İran eski SSCB'nin iki başlı (devlet ve parti) siyasal yapılanmasını andıran biçimde iki kanatlı bir siyasal yapıya sahiptir: Devlet ve Şii ulema. Aslında Şii ulemanın tarihsel birikimi, devlet örgütlenmesinden mümkün olduğunca uzak kalmak ve siyasal güç yerine toplumsal-ekonomik güce sahip olmaya çalışmaktır. Ama günümüzde, yönetici elitin ulema içinden seçilmesi zorunluluğu karşısında, ulemanın da siyasal yapı içinde yer alması kaçınılmaz olmuştur. Meclis Başkanından,

Cumhurbaşkanı'na; Yüksek Mahkeme Başkanından Uzmanlar Meclisi üyesine kadar çok sayıda üst düzey makama gelebilmek için müçtehit olma önkoşulu aranır.

Devlet Organizasyonu (Dünyevî)	Ulema Organizasyonu (Uhrevî)
<p>Velayeti Fakih</p> <p>Koruyucular Konseyi</p> <p>Anayasayı Koruma Konseyi – Uzmanlar Meclisi</p> <p>Meclis – Hükümet – Yüksek Mahkeme</p> <p>Ordu – Devrim Muhafızları</p>	<p>Mercii Taklit</p> <p>Ayetullahı Uzma</p> <p>Ayetullah</p> <p>Hüccetül İslam</p> <p>Müçtehit</p> <p>Molla – Talebe</p>

Yasama, yürütme ve yargıdan oluşan üç ayaklı Batı tipi devlet örgütlenmesi İran'da da devletin temel yapısını oluşturur.

Yasama organı dört yılda bir doğrudan seçimle yenilenen ve 270 üyesi bulunan Meclis'tir. Yürütmenin başında ise Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu yer alır. Bakanlar Kurulunun başkanı Cumhurbaşkanıdır, çünkü İran'da başbakanlık makamı 1989'da kaldırılmıştır. Cumhurbaşkanı da dört yılda bir doğrudan seçimlerle yenilenir. Bir kişi üst üste en fazla iki dönem Cumhurbaşkanlığı yapabilir. Yargı da bağımsız mahkemelerden oluşur ve en tepede Yüksek Mahkeme yer alır. Ayrıca, çok sayıda uzlaştırma ve denetleme kurumu vardır. Bunların en önemlileri Koruyucular Konseyi, Anayasayı Koruma Konseyi ve Uzmanlar Meclisidir. Koruyucular Konseyi Türkiye'deki Milli Güvenlik Kurulu'nun bir benzeridir.

²⁰⁵ David Menashri, *Revolution at a Crossroads*, Washington DC, The Washington Institute for Near East Policy, 1997, pp. 45-57.

Anayasayı Koruma Konseyi altı müçtehit ve altı hukukçudan oluşur. Meclis'in çıkardığı yasaların Anayasa'ya uygunluğunu denetler. Uzmanlar Meclisi ise Velayet-i Fakihi seçmek başta olmak üzere seçimlerle ilgili önemli yetkilere sahiptir²⁰⁶.

İran silahlı kuvvetleri iki ana kola ayrılır: Ordu ve Devrim Muhafızları (Pasdaran). Ordu klasik bir yapılanma gösterir. Devrim Muhafızlarının da benzer biçimde kara-hava-deniz kuvvetleri bulunmaktadır ve sayıları ordunun yarısına yakındır. Aradaki temel fark, Devrim Muhafızlarının doğrudan Velayet-i fakih'e bağlı olması ve yoğun bir ideolojik eğitimden geçirilmesidir. Bunun yanında daha belirsiz olsa da Ordunun dış, Devrim Muhafızlarının iç düşmanlara karşı kullanılmak üzere örgütlendiği görülmektedir²⁰⁷. Ama, rejimin "sokaklardaki" asıl savunucusu Hizbullahiler ve Besiçler gibi diğer örgütlenmelerdir. Devrim sırasındaki mahalle komitelerinin silahlı milislerinin, düzenli ordu biçiminde yeniden organize olanları Devrim Muhafızlarını oluştururken; eskiden olduğu gibi sokak milisi olarak görev yapanlar Hizbullahi veya Besiç gibi isimler altında rejimin sokaklardaki "sopalı" koruyuculuğuna devam etmektedirler.

Yukarıdaki yapılanmanın dışında İran'ı benzersiz kılan bir kurum daha vardır: Velayet-i fakihlik. Fakih, Mehdi'nin naibidir ve ömür boyu görevde kalır. Ama, İmam'ın sahip olduğu kutsiyete sahip değildir. Fakih sadece İslami prensiplere göre sorunları çözen ve son kararı veren bir rehberdir. Fakih kendisinden sonraki fakih seçemez²⁰⁸. Tüm siyasal kurumların tepesinde yer alan velayet-i fakih kurumu, her türlü kararda kesin biçimde ve tartışmasız son sözü söyleyebilme yetkisiyle, 1979 öncesi Pehlevi rejiminden de otoriter biçimde bir tek adam rejiminin ifadesidir. Dolayısıyla teorik olarak, İran'da karar alma mekanizması içinde yer alan tüm kurumların (ister Meclis, isterse Cumhurbaşkanı

²⁰⁶ Colin Barraclough, *Iran 1998*, Business Monitor International, 1997, s. 21-24.

²⁰⁷ *Iran; a country study*, p. 250, 268-69.

²⁰⁸ Murtaza Mutahhari, *İslam Devrimi*, çev. Ali Emiroğlu, ikinci basım, İstanbul, Pınar, 1995, s. 100; Schahgaldian, *op. cit.*, s. 13-16.

olsun) oybirliğiyle aldığı bir kararı veto ederek, tam tersi yönde bir karar alabilme yetkisi, velayet-i fakih'i İran'da biricik karar alma mercii haline dönüştürmekte; diğer organları ise "figüran" konumuna indirgemektedir²⁰⁹.

Merci-i taklit olan Humeyni, 1979'da velayet-i fakih de oldu. Böylece İran'daki iki yapılı sistemin tepesindeki kişi, aynı zamanda iki yapının da tepesinde yer alan kişi oldu. Bu sayede, ulema ile devletin içiçe geçmişi uygulamada bir sorun yaratmadı. Her iki organizasyonda da asıl kararı veren kişi, farklı sıfatlarıyla Humeyni'ydi. Humeyni, velayet-i fakih'in merci-i taklit olması gerektiğini anayasal bir ilke haline getirerek, gelecekte çıkması olası bir krizi de engelledi.

Hem devletin hem de ulemanın başı olan Humeyni bu sayede otoriter bir yönetim gösterebildi. Humeyni için ak ve kara vardı. Herkes ya ezen ya da ezilendi. Kitlelere hitap ederken kendisine karşı gelen herkesi ezenlerin safına katarak İslam dışı olmakla kolayca suçlayabiliyordu. Bu yöntem, İran-Irak savaşı sayesinde daha da işe yarar hale geldi ve ezenlerin sıfatlarına vatan hainliği, Saddam ajanlığı da eklendi.²¹⁰ Humeyni'nin kitlesel şiddeti meşrulaştırmak için başvurduğu kaynak ise, Peygamber'in de devletin ve dinin bekası için kitlesel katliamlardan çekinmediği iddiası olmuştu²¹¹.

Şeriatmedari başta olmak üzere direnmeye kalkan ulema ya öldürüldü ya da susturuldu. Şeriatmedari Mayıs 1982'de televizyonda halk önünde özür diledi ve aşağılandı. Çok sayıda din adamı asıldı. Muhalefet etmek yerine kabuğuna çekilmeyi yeğleyen ulema ise bir unutturulma kampanyası içinde iletişim kanallarından uzak tutuldu.

²⁰⁹ Şüphesiz uygulamada, teori bu derece saf biçimiyle işlememekte ve çıkar grupları ile onların devlet içindeki temsilcilerinin karar alma sürecinde belirgin rol oynadığı görülmektedir. Ama, bu durum, bu sınırlı ve teorik çalışmanın kapsamı dışında daha geniş bir çalışmayı gerektirmektedir.

²¹⁰ Marshall, *op. cit.*, s. 102-103, 109.

²¹¹ Fazlur Rahman, "İslam ve Siyasi Aksiyon: Siyaset Dinin Hizmetinde," *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, çev. Kazım Güleçyüz, İstanbul, İnsan, 1995, s. 21.

Çarpıcı bir ifadeyle, alt düzey ulema ve mollalar devlete el koydu ve ayetullahları gözhapsine aldı²¹².

Humeyni İran'a dönüşünden yaklaşık iki yıl sonra tüm muhaliflerini tasfiye etmiş, demokrasinin ayaklanmasını sona erdirmiş ve otokrasinin yolundaki engelleri ayıklamıştı²¹³. Bu başarının temel nedeni, kitlesel halk hareketlerini destekleyen yegane siyasal hizip liderinin Humeyni olmasıydı. Şeriatmedari ve sol gruplar da dahil olmak üzere

²¹² Chehabi, *op. cit.*, s. 12-13.

²¹³ Şah'ın sıkıyönetim ilan etmesi, devrimi hızlandıran en önemli kilometre taşı oldu. Kısa süre sonra da Şah ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Silahlı Kuvvetler kışlarına çekildiğinde ülkedeki en güçlü disiplinli organize silahlı birlik olarak Mücahidin sokaklara egemen oldu. 1978-79 döneminde Mücahidin'in popülaritesi doruğa ulaştı. Mücahidin lideri Mesut Recavi de sadece bir örgüt lideri olarak değil, potansiyel bir cumhurbaşkanı olarak sivrildi. Buna rağmen, ülkede karizmasıyla ve kitleleri tek bir mesajıyla sokağa dökme gücüne sahip olan Humeyni en etkin kişi görünümündeydi. Öte yandan, Humeyni'nin disiplinli-egitimli bir örgütü ve güncel olayların halkta yarattığı heyecanı kullanabilmekten başka silahı da yoktu. Buna rağmen sol örgütler, Humeyni'ye karşı bir tasfiye hareketine girmekten çekindiler. Öte yandan, Humeyni'nin düşündüğü velayet-i fakih kurumunu merkez alan İslam devleti anlayışına karşı ülkede üç önemli muhalefet odağı belirmişti: Ayetullah Şeriatmedari yanlıları, Ulusal Cephe sempatizanları, sol örgütler. Humeyni, bu üçlü muhalefeti tasfiye edebilecek ve doğrudan kendisinden emir alacak paramiliter güçleri organize etmek için zamana ihtiyacı vardı. Sonradan "Devrim Muhafızları" adını alacak bu paramiliter komiteler örgütlenirken, rakip gruplar seyirci kaldı. Mücahidin'in de dahil olduğu ama Tudeh'in istisna teşkil ettiği sol örgütler, Ulusal Cephe'yi ve onun Cumhurbaşkanı adayı Ben-i Sadr'ı desteklemeye karar verdiler. Böylece ülkede bir tarafta Ben-i Sadr'ın, diğer tarafta Humeyni'nin başını çektiği adı konmamış bir mücadele başladı. Ordu da Ben-i Sadr'ın yanındaydı. Bu ortamda Humeyni'nin bir darbeyle devrilmesinin koşulları yaratılmıştı. Ama, tam bu sırada başlayan Irak savaşı nedeniyle, Ben-i Sadr bu planı uygulamayı istemedi. Ordu da savaşa kanalize olduktan sonra, Tahran ve Tebriz'de Humeyni'nin karşı saldırısı başladı. Mücahidin yasadışı ilan edildi ve kısa süren bir sokak savaşının ardından Mücahidin'in elindeki mahalleler, Humeyni yanlılarının eline geçti. Aynı akıbet Şeriatmedari yanlılarının da başına geldi. Ardından da Ben-i Sadr ülkeden kaçtı.

diğer tüm gruplarda elitist bir tavır belirgindi ve halk eylemlerinin anarşi doğuracağını düşünüyorlardı²¹⁴.

Velayeti fakih kurumunu getiren ve üst düzey ulemayı kendi devlet mekanizması içine entegre edemeyen Humeyni, üst düzey ulema ile devlet arasındaki bağları kopardı. Sonuçta, ulema arasındaki hiyerarşi ile siyasal hiyerarşi çatışma içine girdi²¹⁵. Şah dönemindeki etkinliğini bile kaybeden üst düzey ulema, yüzyıllardır kemikleştirdiği toplumsal etkinliğinin aşındığını gördü. Humeyni, ulema hiyerarşisi ve dinsel önderlik yerine, devleti ve siyasal önderliği oturttu. Bunu da alt düzey ulemayla besleyerek, kendisinin de dahil olduğu büyük ulemanın organizasyonuna dinamit koydu²¹⁶. Şii ulemanın gayri resmî ve gevşek olan hiyerarşik örgütlenmesini tarihte ilk kez Humeyni, resmî ve sıkı bir hiyerarşiye sokmaya çalıştı. Cuma İmamları kurumu da buna bir örnektir. Her kentin en büyük camisinin imamına Cuma İmamı denir ve bu imam Cuma namazlarındaki hutbede, velayet-i fakihin isteği doğrultusunda güncel siyasal meseleleri vaazlarının konusu yapar. Velayet-i fakihe bağlı olan bu imamlar Cuma İmamları adıyla bir birlik kurmuşlardır²¹⁷. Bu yapı da alt düzey ulema hiyerarşisinin devlet tarafından kontrolünü pekiştiriyordu.

Üst düzey ulemanın kendi kabuğuna çekilmesiyle, İslam devleti bir anlamda “laikleşti.” Bir paradoks gibi görünen bu durumun temel nedeni, mollaların siyasal kimliklerinin dinsel kimliklerinden çok daha öne çıkmış olmasıydı. Görünüşte, bir merci-i taklitin liderliğinde ulema, devlet mekanizmasını tekeline almış ve köktendinci bir ideolojiyi tutunum ideolojisi haline getirmişti. Ama çok az sayıdaki üst düzey ulemanın dışında rejim içinde görev

²¹⁴ Marshall, *op. cit.*, s. 103, 108.

²¹⁵ Chehabi, *op. cit.*, s. 12.

²¹⁶ Roy, *op. cit.*, s. 233-234.

²¹⁷ El-Musavi, *op. cit.*, s. 146.

alanlar tümüyle mollalardı. Zamanla daha da siyasete gömülen mollaların dinsel eğitim alanındaki çalışmaları durmuştu. Onlar artık geleceğin ayetullahları değil, politikacılarıydı.

Humeyni hem yetkileriyle, hem karizmasıyla, hem de sokaklardaki paramiliter grupların tek lideri olması nedeniyle, 1979-89 döneminde İran'da biricik karar verici kişi oldu. Ama, kendinden sonra gelen, Humeyni'nin karar verme konusundaki rakipsiz konumunu devralarak sürdüremedi.

B) Humeyni Sonrası

1989'da Humeyni'nin ölmesi, "Rafsancani Darbesi" adı verilebilecek bir dizi köklü değişimi ortaya çıkardı²¹⁸. Humeyni'nin ölümünün ardından sistemin tek başlı yapısı, fiilen iki başlı bir biçime dönüştü. Silik bir kişilik olan ve koltuğu kendisine bol gelen²¹⁹ Hameney'in aksine siyasal alanda zekasıyla sivrilen Meclis Başkanı Rafsancani, 1989'da yaptırdığı anayasa değişikliğiyle, başbakanlık kurumunu kaldırdı ve cumhurbaşkanını yürütmenin tek sorumlu başı haline getirdi. Kendisi de cumhurbaşkanı seçildi.

Humeyni'den sonra velayet-i fakih olması beklenen Ayetullah Muntazari, rejime yönelik eleştirilerinden ötürü 1989 başında tüm siyasi yetkileri alınarak göz hapsine alındığı için Humeyni'nin halefinin kim olacağını belirlemek üzere üst düzey ulemanın doğal üyesi olduğu bir uzmanlar kurulu toplandı. Ancak, doğal üyelerin çoğunluğu bu toplantıya (diğer tüm rejime ilişkin siyasal kararlara olduğu gibi) katılmadı. Asıl sorun seçicilerin yeterli yetkinliğe sahip olmayanlardan oluşması değil, adayların da bu nitelikten uzak olmasıydı. Anayasaya göre velayet-i fakihin, merci-i taklit olması öngörülmüştü. Ama, İnkılap öncesi Humeyni'yle birlikte bu makamı kolektif biçimde dolduranlardan geriye

²¹⁸ İran İslam Cumhuriyeti'nde iktidar mücadelesine ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Atay Akdevelioğlu, *İran'da Dış Politikanın Etnik-Dinsel Temelleri*, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi], 1999, s. 87-96.

²¹⁹ Humeyni'nin oturduğu koltuk olduğu düşünülürse, her halde kim otursa bol gelecekti.

kalanlara (“etkisiz hale” getirilmemiş olanlara), mollaların güveni yoktu. Bu nedenle Anayasa değiştirildi ve fakihin merci-i taklid olması zorunluluğu kaldırıldı. Hamaney yeni velayet-i fakih olarak seçildi. Özellikle İran dışındaki Şiiler Hamaney’in sözkonusu liderliğine sıcak bakmadılar ve Humeyni’nin ardından böylesine düşük seviyeli bir müçtehidin velayet-i fakih olmasını yadırgadılar.²²⁰ Velayet-i fakih görevini halen devam ettiren Hamaney, Humeyni öldüğünde henüz sadece bir hüccet-ül İslam’dı.

İran’daki siyasal sistem, velayet-i fakih kurumu üzerine inşaa edilmiştir. Dolayısıyla, bu kurumun ortadan kalkması, Humeyni’nin eseri olan sistemin de yıkılmasına neden olabilir.

Bu kurum aslında dünyevî bir niteliğe sahiptir ve otoriter bir devlet başkanlığını ifade etmektedir. Ama, kurumun geleceğini sorgulamamıza neden olan unsur, dolaylı yoldan kurumun İlahî niteliğe de sahip olmasıdır. Velayet-i fakih makamına gelen kişi teorik olarak İmam Mehdi’nin iktidarının bekçiliğini üstlendiğinden ve İmam Mehdi’nin uhrevî bir niteliğe sahip olduğu da tartışmasız olduğundan, kurumun da meşruiyeti Tanrısal olmaktadır. Ama, temel sorun, ulemanın tepesinde yer alan merci-i taklid’in mi, yoksa, velayet-i fakih’in mi İmam’ın iktidarının bekçiliğini yaptığıdır.

Humeyni bu soruna çok pratik bir cevap bulmuştu: Velayet-i fakih olacak kişi, merci-i taklid olmalıdır. Kendisi de her iki makama sahip olarak bu durumun uygulamasını göstermişti. Böylece, ulema organizasyonu ile devlet mekanizması, tek kişinin şahsında birleştirilerek, siyasal istikrar sağlanmıştı. Oysa, günümüzün velayet-i fakih’i sadece bir ayetullah’tır (aslında ayetullah bile değil, bir hüccet-ül İslam’dır). Yani, ulema ile devlet arasındaki organik bağ, zedelenmiştir.

Buna rağmen, İran’da ciddi bir krizden bahsetmek de mümkün değildir. Çünkü, 1961’de Merci-i Taklid Burujerdi öldükten sonra, onun karizmasına ve yetkinliğine sahip bir

²²⁰ Chehabi, *op. cit.*, s. 14-18.

kişi çıkararak merci-i taklit olamamıştır. O zamandan beri merci-i taklid makamı kollektif olarak doldurulmaktadır (aslında, geleneksek olarak sadece bir kişi merci-i taklit olabilir)²²¹. Dolayısıyla, velayet-i fakih'in otoritesini tehdit edecek gerçek bir merci-i taklit şu anda bulunmamaktadır. Ama, bir gün tek bir kişi merci-i taklit olarak ortaya çıkabilirse (bunun olmaması için İran rejimi, elinden geleni yapmaktadır), bir kriz yaşanabilir: Velayet-i fakih'in verdiği bir "emir" ile merci-i taklid'in verdiği bir "fetva" çelişirse, bu emir ve fetvanın muhatabı olan kişiler kendilerini dinsel açıdan merci'yi taklit eden Şiiiler olarak mı, yoksa velayet-i fakih'in temsil ettiği devletin vatandaşları olarak mı göreceklendir?

Bir Şii sadece kendi müçtehidini taklit edebilir, rütbesi ne olursa olsun başka bir müçtehite bağlı olamaz. Böylece, dinsel gücün merkezî hale gelmesi imkansızlaşmış ve merci-i taklit bile olsa bir müçtehitin etkinliği sadece doğrudan ona bağlı olanlarla sınırlanmıştır. Ancak, velayet-i fakih siyasi alanda tek müçtehit olarak, yüzyılların yapısını değiştirmiş ve ulemanın merkezileşmesi yönünde önemli bir adım atılmıştır. Gene de bu durum, Şii müminin dinsel ve kişisel alanlarda kendi müçtehidine bağlı olmasını engellemeyecektir. Ancak, siyasi alanın sınırlarının belirsizliği ve önceliğin velayet-i fakihte olması sözkonusu kişisel alanlarda da velayet-i fakihin etkin olabileceği düşüncesini doğurmaktadır.

İran'daki iktidarın kökeni Tanrısal olduğundan, velayet-i fakih'ten emir alan vatandaşlar da bu emir ile fetvayı dinsel temelde karşılaştıracak ve muhtemelen fetvayı uygulamayı daha uygun bulacaklardır. İşte bu noktadan sonra, Humeyni sisteminin yıkılışı ve Şii din-devlet ilişkisinde geleneklere dönüş yaşanması olasıdır.

²²¹ *İran İslam İnkılabı*, s. 222-28.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İRAN'IN İKİLİ İLİŞKİLERİ

I) Harbî Devletlerle

A) Rusya'yla

1) SSCB Dönemi (1979-91)

Şubat 1979'da ABD'nin Orta Doğu'da İsrail'den sonra ikinci önemli müttefiki İran'ın saf değiştirerek ABD karşıtlığına kayması, Afganistan'da da denetimi doğrudan eline geçiren SSCB'yi üstün konuma geçirmiştir. Özellikle İnkılabın (İslamcılar, liberaller, solculardan oluşan) üç ayağından birini sol grupların oluşturması, İran'ın Moskova'ya yaklaşacağına da bir göstergesi kabul edilmiştir. Brejnev, Humeyni iktidarının anti-komünist niteliğini görmezden gelerek, anti-emperyalist niteliğini vurgulayan bir konuşmayla SSCB Komünist Partisi Kongresinde İran'la uyumlu ilişkiler kurmaktan yana olduğunu söylemiştir²²².

Moskova'nın beklediğinin aksine Tahran'ın SSCB'yi "küçük şeytan" olarak nitelemesi ve İranlı sol grupları tasfiyeye başlaması²²³, Orta Doğu'da ABD'ye karşı stratejik üstünlük kurma imkânını kaçırmak istemeyen SSCB tarafından görmezden gelinmiştir. Moskova'nın bu dönemde izlediği temel politika İran'ın tüm hasmane tavırlarına ve açıklamalarına yapıcı karşılık vermek olarak özetlenebilir. Bunun en

²²² Arı, *op. cit.*, s. 179-80.

²²³ Sol gruplar içinde doğrudan Moskova'dan emir alan en önemli örgüt olan Tudeh Partisi, bu tasfiye kampanyasının son halkasını oluşturmuştur. Diğer gruplar tasfiye edilirken Moskova'dan gelen talimat üzerine sessiz kalan Tudeh'e sıra geldiğinde bu sefer Moskova sessiz kalmıştır (Muaddel, *op. cit.*, s. 121).

somut örneği Ocak 1980’de BM Güvenlik Konseyinde elçilik işgali olayı nedeniyle İran’ı kınama kararının alınmasını SSCB’nin veto etmesi olmuştur. Buna rağmen İran’dan SSCB’ye olumlu yaklaşımın görülebilmesi için İran-İrak Savaşının çıkmasını beklemek gerekmiştir. Eylül 1980’de savaşın başlaması ve ABD ambargosu ile iç ayaklanların birarada bulunması İran’ı zor duruma sokmuştur. Bu sırada Irak’la arasında bir dostluk ve işbirliği anlaşması bulunan SSCB, son dönemde silahlarına en iyi müşteri Irak olmasına rağmen, savaşta tarafsız kalacağını ve Irak’a silah satışını durduracağını ilan etmiştir. Bu gelişmenin ardından İran da SSCB’ye başta silah temin edebilmek ve kuzey sınırının güvenliğinden emin olabilmek için yaklaşmıştır²²⁴.

Temmuz 1982’de İran’ın karşı saldırılarının başarılı olması sonucunda Irak topraklarına girmesi, SSCB’nin Irak’a yeniden silah satışına başlayacağını açıklamasına neden olmuştur. Moskova’nın bu kararı alırken, savaşı kazanan bir İran’ın rejim ihracı çabaları için SSCB topraklarını da hedef olarak belirleyebileceği endişesi rol oynamıştır. Moskova’yı bu düşünceye iten unsur ise, İran’ın kuzey komşusuyla mesafeli bir ilişki kurmayı tercih etmesidir. İran ülkedeki Sovyet diplomatlarını azaltmış, SSCB-İran Bankasının faaliyetlerine son vermiş, kültürel işbirliği anlaşmasını askıya almış, Sovyet gazetecilerine vize vermemiş, ülkedeki sol grupların Moskova güdümünde darbe planladıklarını iddia etmiş, SSCB’ye doğalgaz satışını durdurmuştur. Şüphesiz İran’ın, savaş sırasında desteğine ihtiyaç duyduğu SSCB’ye karşı bu yönde politikalar izlemesinin temel nedeni, SSCB’nin Afganistan’ı işgal etmesi olmuştur. Afganistan’ı işgal eden SSCB, İran kamuoyunda Pehlevi dönemindeki ABD’nin konumuna benzetilmiştir. Dolayısıyla, Tahran da Moskova ile belirli bir düzeyden daha ileride ikili ilişki kuramamıştır²²⁵.

²²⁴ Arı, *op. cit.*, s. 180-81; Melnikov and Frolov, *op. cit.*, s.14-15.

²²⁵ Gusher, *op. cit.*, s. 40-41.

1985'te iktidara gelen M. Gorbaçov'un dış politikada yumuşamaya yönelik girişimleri ve Afganistan'ın işgalinin devam etmesinin gerekli olmadığına ilişkin görüşleri İran-SSCB yakınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu sırada İran'ın da savaşta tekrar zor duruma düşmesi ve ABD'yle doğrudan karşı karşıya gelmesi, Tahran'ı Moskova'ya yakınlaştırmıştır²²⁶.

İran, ABD silahlarını yedek parça eksikliği nedeniyle verimli biçimde kullanamamasının getirdiği sorunları aşmak için savaşın ortasından itibaren radikal bir karar alarak ordusunu SSCB silahlarıyla yeniden donatmaya başlaması, SSCB-İran ilişkilerinde günümüzde de devam eden stratejik işbirliği dönemini başlatmıştır. İran'ın bu talebine olumlu yaklaşan Gorbaçov, Temmuz 1987'den itibaren SSCB'nin İran'a askeri desteğini belirgin bir biçimde artırmıştır. Savaşın son yılında gerçekleşen bu yakınlaşma, Mayıs 1988'de SSCB'nin Afganistan işgaline son vermesiyle doruğa çıkmış ve Humeyni'nin Haziran 1989'da ölmesine kadar devam etmiştir. Bu tarihte, Cumhurbaşkanlığı seçimini yeni kazanan Haşimi Rafsancani'nin Moskova ziyareti gerçekleşmiştir. Bu ziyarette, İran'daki yeni yönetim ile SSCB arasında, Humeyni dönemindeki yakınlaşmayı resmileştiren askeri-ekonomik bir dizi anlaşma imzalanmıştır²²⁷. Kasım 1989'da ise Rafsancani resmen İran'ın SSCB'yi bir tehdit unsuru olarak görmediğini, tam tersine işbirliği yapabileceği bir komşu olarak değerlendirdiğini açıklamıştır.

²²⁶ 1987'de Moskova'yı ziyaret eden Velayeti ile Tahran'ı ziyaret eden SSCB Dışişleri Bakan Yardımcısı Vorontsov, imzaladıkları anlaşmalar ve aldıkları kararlarla İran-SSCB ekonomik ilişkilerini yeniden canlandırmışlardır (Stern, *op. cit.*, s. 197-99).

²²⁷ Özellikle İran'a Mig-29 ve Su-24 savaş uçaklarının satışını içeren anlaşma dikkat çekicidir. Bu ileri teknoloji ürünü uçaklara sahip olan İran'ın bölgede ağırlığı artmıştır (Robert O. Freedman, "1990'larda Rusya-İran İlişkileri", çev. E. Banu Tepe, *Avrasya Dosyası*, C. VI, No. 4 (Kış 2001), s. 361).

Haziran 1989 tarihi, İran'da iç politika açısından II. Cumhuriyet döneminin başlangıcı kabul edilirken, dış politikada da İran'ın birincil partneri olarak SSCB'nin öne çıkmasıyla da anlam kazanmıştır. 1991'de Körfez Savaşının sonucunda hem ABD askeri varlığının Basra Körfezine yerleşmesi, hem de başta Suudi Arabistan olmak üzere KİK ülkelerinin büyük miktarlarda ABD yapımı silahlar alması, İran'ın SSCB'ye verdiği silah siparişlerini de artırmaya, dolayısıyla İran'ın askeri açıdan Moskova'ya daha bağımlı hale gelmesine neden olmuştur.

2) SSCB Sonrası (1991-)

1990-91'de SSCB'nin dağılması süreci yaşanırken İran bu dağılmanın karşısında olduğunu vurgulamıştır. En azından SSCB'nin form değiştirerek konfederal bir yapıda da olsa varlığını devam ettirmesi yönünde görüşler ileri süren Rafsancani'nin bu tutumu, İran-SSCB ilişkilerinin ne düzeyde olduğunu bir göstergesidir. Oysa "rejim ihracı"nın, İran dış politikasının ana hedefi olduğunu iddia eden Batı kökenli bakış açısıyla bakıldığında, İran'ın kuzey bölgesinde ortaya çıkacak yeni devletlerde bu amacını gerçekleştirebilmek için büyük bir fırsata sahip olacağı, dolayısıyla SSCB'nin dağılmasını olumlu karşılayacağı düşünülebilirken, İran'ın izlediği politika bu açıklamayla uyumsuzdur.

Öncelikle, İran'ın Kafkas ve Orta Asya Cumhuriyetleriyle kurduğu ilk temaslarda onlara Moskova ile uyumlu bir politika izlemelerinin çıkarlarına olacağını söylediği görülmüştür²²⁸. Ardından, Bağımsızlıklarının ilk yıllarında İran'ın bu ülkelerle ekonomik

²²⁸ Moskova'dan ani kopuşun doğuracağı boşluğu ABD'nin doldurabileceğinden endişe ettiğini belirten İran, bu durumun herkesten önce yeni devletlere zarar veeceğini öne sürmüştür (Nesibli, *op. cit.*, s. 117).

ilişkilerini geliştirmek ve kültürel alanda İslamî uyanışa destek vermenin²²⁹ ötesinde, ideolojik bir yaklaşımının olmadığı gözlenmiştir²³⁰. Bununla birlikte, İran'ın siyasal İslamı ihraç etmeye yönelik bir politika izlemesi halinde başarılı olabileceği de şüphelidir. SSCB döneminin ardından Müslüman halkın büyük kısmı laik yaşamı benimsemiş ve eski komünist liderliklerin oluşturduğu yeni milliyetçi liderlikler de laik devleti esas almışlardır. Buna rağmen, İran'ın rejim ihracı çabasına girmemesi anlamlı olmuştur. SSCB döneminde ister istemez Kafkas ve Orta Asya Müslümanlarına yönelik ideolojik faaliyetlerde bulun(a)mayan İran, 1991 sonrasında kendi iradesiyle bu yönde bir tutum takınmıştır. Bu durum Rusya-İran ilişkilerinin SSCB döneminden daha sağlıklı biçimde gelişmesine ortam hazırlamıştır. Rusya'nın sadece yeni cumhuriyetlerdeki Müslümanların siyasal İslam'a kaymasında değil, Rusya'daki yaklaşık yirmi milyon Müslüman Rus vatandaşının da benzer bir eğilime girmesinden endişe eden Rusya için İran'ın temel politik tercihi önemli olmuştur.

İran'ın politikasının sınındığı ilk önemli gelişme 1994-96 I. Çeçenistan Savaşıdır. Bu konuda Rusya'nın kendisini çok zayıf hissettiği ve Çeçenlerin de İslamî devlet kurma konusunda istekli oldukları bu dönemde İran'ın politikasında belirgin bir sapma görülmemiştir. Hatta, İranlı liderlerin retoriklerinde bile Çeçenistan konusunda Rusya'ya yönelik eleştiriler ölçülü olmuştur. İran'ın bu konudaki tek somut tutumu, savaştan zarar

²²⁹ İslamî uyanışla kastedilen, dinin temel öğretisinin ve ibadetin ritüelinin komünist eğitim sisteminden yeni çıkmış halkın öğrenmesidir. Bu dönemde halkın büyük kısmının kendisini Müslüman kabul etmenin ötesinde bir İslamî bilgiye sahip olmadığı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, İran'ın kültürel desteği siyasal İslam'a değil, sadece İslam'a olmuştur.

²³⁰ Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturduğu altı devletin denize çıkışı için Rusya ve İran seçeneklerinin dışında pratik bir alternatiflerinin olmadığı dikkate alındığında, bu devletleri yönlendirebilme konusunda İran'ın sahip olduğu imkânların etkili olduğu görülmektedir.

gören ve komşu cumhuriyetlerdeki kamplara sığınana Çeçen sivillere insani yardım sağlamakla sınırlı kalmıştır²³¹.

Bununla birlikte, 1993-95 Bosna Savaşında Sırlara destek veren Rusya ile Boşnaklara destek veren İran dolaylı biçimde karşı karşıya gelmiştir. Başta silah temini olmak üzere her alanda Boşnaklara yardım eden ve bu konuda Türkiye ile Suudi Arabistan'dan daha aktif bir politika izleyen İran, kendi kamuoyunda Çeçenistan Savaşı yerine Bosna Savaşını öne çıkararak, halkın dikkatini Balkanlara çekmiştir. Azeri-Ermeni çatışmasındaki politikasını kamuoyuna anlatmakta zorlanan ve iktidarının meşruiyetini tehlikeye atan İran rejimi, benzer zorlukları Çeçenistan konusunda yaşamamak için bu savaşla ilgili haberleri medyada geri planda tutarken, Bosna Savaşına ilişkin haberleri gündemin ilk sıralarında tutmuştur. Etkinliğini dolaylı biçimde yansıtabildiği bu uzak coğrafyadaki savaş, iki yıl boyunca İranlıların başat sorunu haline getirilmiştir. Boşnakların İslamî bilinçlenmesine yardımın ötesinde, rejim ihracı için bazı eğitim kampları da kuram İran, İslam Konferansı Örgütü ve Birleşmiş Milletler başta olmak üzere Boşnaklara yönelik katliamların takipçisi olurken, Çeçenistan'daki katliamlar konusunda sessizliğini korumuştur²³².

Aşağı yukarı aynı dönemde meydana gelen bu iki savaşta İran'ın iki farklı tutum sergilemesi, ideolojiye dayanan temel dış politika çizgisinin değişmediğini ama Rusya'nın yaşamsal çıkarları karşısında geri adım atarak "müttefiki"yle çatışma ortamı yaratmaktan kaçındığı sonucunu vermiştir.

²³¹ Aynı dönemde Suudi Arabistan, siyasal İslamı Çeçenistan'da yayma konusunda daha aktif olmuştur. Siyasal İslamın model ülkesi olma konusunda İran'ın geleneksel rakibi olan Suudi Arabistan'ın kendisine "puan toplayan" bu tutumuna rağmen İran'ın Çeçenistan konusunda hareketsiz kalması, Rusya'ya olan ilişkilerin İran açısından yaşamsal önemde olduğunun bir diğer kanıtıdır (Freedman, *op. cit.*, s.362).

²³² *Ibid.*, s. 362-63.

1990'ların ilk yarısında Rusya-İran ilişkilerine paralel biçimde Rusya-ABD ilişkileri de olumlu yönde gelişme göstermiştir. Bu durum Rusya açısından zorluklar yaratsa ve ABD'nin baskılarına muhatap kalsa da İran'la olan bağlantısında bir gerilemeye yanaşmamıştır. Örneğin Rusya, ABD kredisine ihtiyaç duyduğu 1992'de ABD'nin karşı çıkmasına rağmen İran'a üst düzey teknolojiye sahip denizaltılar satmıştır. Rus politikasının bu tercihi ABD'nin İran için kendisiyle kurduğu yeni ilişkiyi gözden çıkaramayacağına dair saptama belirleyici olmuştur. Bunun dışında, Primakov gibi sertlik yanlılarının Yeltsin'i yönlendirerek, Irak ve İran'da ABD'nin bıraktığı boşluğu Rusya'nın doldurmasını temel alan Washington'dan bağımsız bir politika izlemesini sağlamaları da Rus dış politikasının oluşturulmasındaki çok başlılığı ve durumun Rusya-İran ilişkilerini Washington-Moskova ilişkilerinden bağımsız kılabilmiş olduğunu ortaya koymaktadır²³³. Benzer bir olay 1993'te Duma'nın Yeltsin'i ABD güdümüne girmekle suçladığı bir dönemde, bağımsız dış politika izleyebileceğini göstermek için İran'a nükleer reaktör satışına Yeltsin'in onay vermesinde görülmüştür. İran'la ilişkiler konusu, Rusya'da ABD'den bağımsız dış politika izleyebilen "küresel güç" Rusya'nın turnusol kağıdı olarak algılanmıştır. Şüphesiz bu algılama, ABD'nin İran konusunda Moskova'ya giderek daha fazla baskı yapması sonucunu da doğurmuştur. 1995 Yeltsin-Clinton zirvesinin öncelikli gündem maddesini Rusya'nın İran'a nükleer santral yapmada verdiği teknik destek işgal etmiştir. Buna rağmen Rusya bu konuda belirgin bir geri adım atmamıştır²³⁴.

Mart 1996'da Moskova'yı ziyaret eden İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, yeni silah alım anlaşmaları yapmış ve NATO'nun genişlemesine Rusya'nın karşı

²³³ Rusya'nın ihracatında iki kalemin öne çıktığı görülmektedir: (başta hidrokarbürler) Hammade ve silah. İran ise Rus silah sanayisinin "nakit" parayla alım yapan en önemli müşterisidir. Bu açıdan da bakıldığında Rusya için İran'a silah satışını anlamak kolaylaşır.

²³⁴ Freedman, *op. cit.*, s. 362-63; Melnikov and Frolov, *op. cit.*, s. 15-16.

çıkmasını desteklediklerini ifade etmiştir. Velayeti'nin verdiği yeni siparişlerin özelliği, Hürmüz Boğazını uzun bir süre deniz trafiğine kapatabilecek ileri teknoloji ürünü silahları (deniz mayınları karadan denize füzeler vs.) içeriyor olmasıdır. İran'ın ABD'yle bir çatışma sırasında Basra Körfezinden petrol ihracını tümüyle durdurabilme kozuna sahip olmak, İran'ın on beş yıldır arzuladığı bir hedef olmuştur. Bu sayede İran, ABD'nin Basra Körfezi bölgesindeki ağırlığını dengeleyebilmiştir²³⁵.

İran-Rusya ilişkilerinin askerî yönü daima belirgin olsa da başta petrol boru hatları, Hazar'ın statüsü, Tacikistan İç Savaşı ve Afganistan İç Savaşı gibi Orta Asya konularında Moskova-Tahran işbirliğinin siyasi boyutu da verimli olmuştur.

Tacikistan'da bağımsızlığın hemen ardından başlayan İslamcı silahlı darbe girişimi Rusya'nın doğrudan çatışmalara katılmasıyla engellenmiştir. Buna rağmen Rus ordusunun desteği olmadan laik hükümetin İslamcılara karşı iktidarını koruması kolay görünmediğinden, Rusya Tacikistan'da asker bulundurmaya devam etmiştir. İslamcılar ise Afganistan'daki Tacik bölgesinde üslenerek Rus ordusuna karşı gerilla savaşı başlatmışlardır. Bu tablo 1994'e kadar devam etmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Tacik İslamî muhalefetinin İran'dan bağımsız biçimde geliştiği ve Afganistan'dan beslendiğidir. Bununla birlikte, Tacikistan'ı kendi kültürel nüfuz bölgesinde gören İran kısa sürede İslamcı Tacik liderlerin ikamet ettikleri bir ülke haline gelmiştir. İran ile Rusya'yı karşı karşıya getirecek ve Orta Asya İran'ın siyasal İslamı kışkırttığı şeklinde yanlış bir izlenim yaratabilecek bu durumun sona erdirilmesi için önce Rusya ile İran anlaşmış, ardından taraflara baskı yaparak 1994'e bir barış konferansı toplanmasını sağlamışlardır. Şubat 1997'de bir uzlaşmayla sonuçlanan görüşmelerde, Tacikistan'da karma bir hükümet kurulması kabul edilmiştir. Bölgede Rusya'nın çıkarlarına zarar

²³⁵ Gusher, *op. cit.*, s. 41-43.

verebilecek istikrarsızlıklar yaratmaya aday bu önemli sorun böylece halledilmiş ve Rusya'nın İran'la olan ilişkilerine verdiği önem yeni bir boyut kazanmıştır²³⁶.

1996'dan itibaren Pakistan destekli Taliban'ın beklenmedik biçimde başarılı olması ve İran'ın desteklediği Şii Hazaralar ile Rusya'nın desteklediği Tacik-Özbekleri geri çekilmeye mecbur etmesi, Afganistan konusunda Rusya-İran işbirliğini güçlendirmiştir. Primakov'un 1996'da Tahran'ı ziyaretinde bu konu gündemin ilk maddesini teşkil etmiş ve Kuzey İttifakı çatısı altında Taliban'a muhalif güçlerin birleştirilerek lojistik destek sağlanması kararlaştırılmıştır. İran'a göre ABD'nin bir uzantısı olan Taliban'ı Rusya da benzer biçimde değerlendirmiştir. Afganistan konusunda İran-Rusya işbirliğinin bir başka boyutu da Taliban'ın organize ettiği uyuşturucu ticaretinin İran ve Rusya üzerinden geçişinin önlenmesi konusunda ortaya çıkmıştır²³⁷. İran-Rusya işbirliğinin ürünü olan Kuzey İttifakının direnişi Taliban 2002'de tümüyle ortadan kaldırılana kadar devam etmiştir.

Hazar'ın statüsü ve boru hatları konularında da İran-Rusya ortak tavrı sergilenmiştir. Hazar'ın sektörel bölünmesinden Azerbaycan ve Kazakistan'ın kârlı çıkacağını düşünen İran ve Rusya, Türkmenistan'ı da ikna ederek ortak kullanım ilkesini savunmaya başlamışlardır. Bu politikayı uzun süre devam ettiren Moskova ve Tahran, boru hatlarının da Rusya veya İran üzerinden geçmesi ve bunun alternatifi olan Gürcistan-Türkiye ile Afganistan-Pakistan hatlarının engellenmesi için kulis faaliyetinde

²³⁶ Primakov Ocak 2000'de eski başbakan sıfatıyla Tahran'ı ziyaret ettiğinde, Tacikistan'da elde edilen barışın İran-Rusya işbirliğinin en önemli kanıtı olduğunu söylemiştir (Mesbahi, *op. cit.*, s. 147-49).

²³⁷ ABD'nin İran'ı uyuşturucu ticareti yaparak elde ettiği kara parayla terör örgütlerini finanse etmekle suçlamasına rağmen, İran 1979'dan beri bölgede uyuşturucu kaçakçılığıyla mücadele eden en kararlı ülke konumundadır (Raşid, *op. cit.*, s. 95-96, 192-94).

bulunmuşlardır²³⁸. Buna rağmen, Temmuz 1998'de Rusya'nın Kazakistan'la sektörel bölüşüm temelinde bir anlaşma yapmasını ve ardından da Tengiz petrolünü Karadeniz üzerinden dünya pazarına çıkarmasını endişeyle izlemiştir. Bu anlaşma, Rusya-İran işbirliğinin Hazar konusunda sona erdiğini düşündürürken, Kasım 1999 AGİT İstanbul zirvesinde Gürcistan-Türkiye hattının öne çıkarılması ve Gürcistan ile Azerbaycan'ın ABD askeri varlığını ülkelere davet etmesinin ardından, ikili işbirliği en azından boru hatları konusunda tekrar canlanmış ama Hazar'ın statüsü konusunda görüş ayrılığı derinleşmiştir. Rusya sektörel paylaşımına giderek daha çok yaklaşırken, İran tutumunu katılaştırmış ve Azerbaycan'ı tehdit edecek sertleşmiştir. Rusya'nın politikasındaki bu köklü değişiklik ise Lukoil ve Gazprom şirketlerinin, bir diğer deyişle Rusya'daki enerji lobisinin baskısından kaynaklanmıştır²³⁹.

Hazar konusundaki bu uyumsuzluk, Ağustos 1999'da başlayan ve halen devam eden II. Çeçenistan Savaşına da yansımıştır. İlk savaştaki politikasının aksine İran Rusya'yı insan haklarını ihlal etmek suçlamış ve konuyu uluslararası platformlara da taşımıştır. Rusya'da İran'ı Çeçenistan'a destek veren ülkeler listesine dahil ederek,

²³⁸ İran ve Rusya'nın boru hatları konusunda hassas olmalarının iki nedeni vardır: Birincisi ekonomiktir. Daha önemli olan ikincisi ise siyasi ve Orta Asya devletlerinin Tahrân-Moskova eksenine olan bağımlılıklarından kurtulmalarının engellemesi amacını ifade etmektedir. Bu amaç daha ileriye götürülerek, sözkonusu devletlerin hidrokarbür rezervlerinin mümkün olduğunca geç, az ve ucuz pazarlanmasını da içermektedir. Bu politikayı izleyen iki ülkenin temel kaygısı, ekonomik bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya devletlerinin Batı'ya yaklaşmalarıdır.

²³⁹ Lukoil, olası bir sektörel bölünmede Azerbaycan'ın payına düşecek alanda çıkarılması planlanan petrolün işlenmesi için kurulan konsorsiyumda yer almıştır. Benzer biçimde Gazprom da Türkmen doğalgazının pazarlanmasını üstlenmiştir. Bu şirketler konunun sürüncemede kalmasını ve İran'ın tercihi doğrultusunda çözülmesini "şirket çıkarları"na uygun bulmamaktadır. Enerji lobisinin bu tavrına karşılık silah lobisi İran'ın tezine daha yakındır. Finans ve medya lobilerinin de aldıkları karmaşık tutum nedeniyle Rus dış politikası

İran'ın da aralarında bulunduğu bu ülkelerin "Rusya'nın içişlerine müdahale ettikleri ve terörizmle işbirliği içinde oldukları" uyarısında bulunmuştur. Ocak 2000'de Moskova'yı ziyaret eden İran Dışişleri Bakanı Kemal Harazi, Ramazan'da da operasyonları sürdüren Rusya'ya karşı İran kamuoyunda oluşan tepkiyi yansıtarak, Rusya'yı Çeçenistan'daki operasyonlarını durdurmaya ve soruna siyasi çözüm aramaya davet etmiştir. İlişkileri gerginleştiren bu yaklaşımlara rağmen dikkat edilmesi gereken nokta, İran'ın Çeçenistan sorununu daima Rusya'nın bir iç işi olarak tanımladığıdır. Dolayısıyla, İran-Rusya ilişkileri bu sorundan fazla yara almamıştır. İran Kamuoyunun Çeçenistan'a olan ilgisinin uzun sürmemesinin de bu gelişmede payı olmuştur²⁴⁰.

Hazar ve Çeçenistan kosundaki pürüzler gözardı edilirse, günümüzde de İran'ın stratejik ortağı Rusya olmaya devam etmektedir.

Hazar konusunda tutarlı ve tek başlı bir görünüm sergilemekten uzaktır ama günümüzde İran'ın tezinden de uzaklaşmıştır (Aras, *op. cit.*, s.78-82).

²⁴⁰ İran kamuoyunun Çeçenistan üzerinde fazla durmamasının iki nedeni olmuştur. Birincisi, II. Çeçenistan Savaşının ilkine göre çok daha kısa sürede şehirlerde bitmesi ve Çeçenlerin dağlara çekilmesidir. İkinci neden ise gene Balkanlarda meydana gelen bir olaya, Kosova sorununa, İran kamuoyunun kanalize edilmesidir (Freedman, *op. cit.*, s.370-71).

B) ABD'yle

1) Doğrudan İlişkiler Dönemi (1979-81)

Pehlevi Hanedanı döneminde İran'la organik bağlar kuran ABD, bu ilişkisi nedeniyle İslam İnkılabıyla bir anlamda İran'dan Pehlevilerle birlikte "kovulmuştur".

ABD, Şubat 1979'da İran'dan çıkarılmış olsa da 1941 veya 1953 benzeri bir doğrudan müdahaleye girişmekten çekinmiştir. Bunun nedeni böyle bir müdahaleye SSCB'nin verebileceği tepkinin iki ülkeyi İran'da fiilen karşı karşıya getirebileceği olmuştur²⁴¹. ABD'yi bir müdahaleden alıkoyan daha önemli neden ise Humeyni'nin SSCB'nin güdümüne girmeyi düşünmeyecek kadar anti-komünist bir kimliğe sahip olması ve zamanla İnkılabın radikal karakterinin yumuşayarak ABD ile daha olumlu ilişkilerin kurulabileceğinin umulmasıdır²⁴². Oysa, Humeyni'nin anti-emperyalist niteliğinin en az anti-komünist yönü kadar vurgulu olduğu ve İran'da emperyalist dendiğinde de esas olarak ABD'nin akla geldiği, Washington tarafından yeterince önemsenmemiştir.

Bununla birlikte, ABD'nin öngörüsü başta doğrulanır görünmüştür. Bir yandan İnkılap sürecinde İslamcılarının yanında yer alan Moskova güdümlü veya bağımsız solcu gruplar İran politik hayatından tasfiye edilerek Moskova ile Tahran arasına mesafe konulurken, Humeyni'nin ilk başbakanı olan Mehdi Bazargan'ın ABD ile yeniden yapıcı ilişkiler kurulması için İran'ın istekli olduğuna ilişkin mesajlar da Washington'a ulaşmaya

²⁴¹ SSCB olası bir ABD müdahalesi durumunda, 1921 İran-SSCB Antlaşmasının kendisine tanıdığı "İran'a yabancı bir müdahale gerçekleştiğinde SSCB'nin İran'dan bir davet beklemeksizin yardıma gelme" hakkını kullanabileceğini açıkça iletterek ABD'yi uyarmıştır (Marianne Stern, "Ve Susuyor Herkes, Artık Unutuldu Körfezdeki Savaş, *Orta Doğu Dosyası*, der. Ragıp Zarakolu, İstanbul, Alan, 1988, s. 193).

²⁴² Shireen T. Hunter, *Iran and the World*, Bloomington, Indiana University, 1990, s. 54-56.

başlamıştır. Bu mesajları, Bazargan hükümetiyle ABD arasında dolaylı veya doğrudan görüşmelerin yapılması izlemiştir²⁴³.

Taraflardan biri her ne kadar İran hükümeti ve onun başbakanı olsa da aslında gizli yürütülen bu görüşmelerden Humeyni'nin bilgisi olmamıştır. ABD-Bazargan teması ortaya çıktıktan sonra ise Humeyni'nin tepkisi olumsuz olmuştur. Öncelikle Bazargan koltuğunu kaybetmiş ve vatan hainliğiyle suçlanarak İran'dan kaçmak zorunda kalmıştır. Dışişleri Bakanı Kutupzade de benzer bir suçlamayla tutuklanmış ve idam edilmiştir²⁴⁴. ABD ise İran'daki tüm gösterilerin ve söylevlerin boy hedefi olmuştur. Humeyni'nin ve kamuoyunun bu derece olumsuz tepki vermesinin temel nedeni sözkonusu temasların Humeyni ve İslam cumhuriyeti aleyhine bir darbenin planlanmasına yönelik girişimler olarak algılanmış olmasıdır²⁴⁵. Bu düşünce abartılı gibi görünse de dönemin İran'ında, her an ABD güdümlü bir müdahalenin olabileceğine dair "paranoyik" politik ortamın varlığı görülmüştür. 1953 darbesinin anıları hâlâ canlı olan İran'da bu beklentiyi, İnkılab'ın ABD'ye karşı yapıldığı fikri de desteklemiştir. 1953'te darbenin komuta merkezi olan ABD Büyükelçiliğinin gene böyle bir rol oynayacağı da genel kabul görmüştür.

²⁴³ Kurzman, *op. cit.*, s. 364-65.

²⁴⁴ Kutupzade, "yeni rejime karşı bir darbe düzenlemek için ABD'yle işbirliği yaptığını" televizyonda itiraf etmesi ve bundan dolayı pişman olduğunu söyleyerek İran halkından özür dilemesi karşılığında affedilerek cezasının ömürboyu (kendi villasında) ev hapsine çevrileceği yolunda bizzat Humeyni tarafından yapılan öneriye olumsuz cevap vermiştir. Kutupzade savunmasında sözkonusu darbenin hayal ürünü olduğunu ne kendi hükümetinin ne de ABD'nin böyle bir niyetlerinin olmadığını tek amacının yeni rejimi uluslararası politikada düşebileceği yalnızlıktan kurtarmak için ABD-İran ilişkilerini sağlıklı ve istikrarlı bir çizgiye yükseltmek olduğunu vurgulamıştır. Buna rağmen cezası infaz edilmiştir (Taheri, *op. cit.*, s. 47).

²⁴⁵ Kurzman, *op. cit.*, s. 365-66.

Böylesine tansiyonun yüksek olduğu bir ortamda Kasım 1979'da çoğunluğu üniversite öğrencisi olan bir grup, Tahran'da ABD Büyükelçiliğini işgal etmiş ve tüm personeli rehin almışlardır. İşgalciler eylelerini sona erdirmek için ABD'de kanser tedavisi gören devrik Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin İran'a iade edilmesini istemişlerdir²⁴⁶. İran hükümeti ise işgali sona erdirmek için kolluk güçlerini devreye sokmak bir yana, tam tersine, açıkça bu eyleme destek vermiş ve elçilik binası çevresinde bir güvenlik kordonu oluşturarak "işgalcilerin güvenliği"ni sağlamıştır²⁴⁷.

ABD yönetimi, işgalcileri doğrudan Humeyni'nin yönlendirdiğini ve dolayısıyla karşılarında bir grup terörist yerine İran devletinin olduğunu öngörerek, İran'a karşı yaptırımlar uygulama kararı almıştır. Öncelikle ABD'deki tüm İran mâli varlığını dondurulmuş ve İran'a karşı genel bir ambargo uygulanmıştır. Pasifik filosu Umman Denizine kaydırılmış, BM Güvenlik Konseyi'ne İran'ı kınayan bir karar sunulmuştur. Nisan 1980'e gelindiğinde, ABD İran'la olan diplomatik ilişkilerini kestiğini açıklamış²⁴⁸ ve ABD vatandaşlarının İran'a gitmesi yasaklanmıştır. AET de İran'a karşı ABD'nin uyguladığı ambargoya gıda ve ilaç dışında katılacağını ilan etmiştir. Bu ve benzeri yaptırımlar İran'ın geri adım atmasına yetmediği gibi İran, sadece Şah'ın değil ABD'de bulunan servetinin de İran'a iade edilmesini işgalin bitirilmesi için önkoşul olarak ileri sürmüştür²⁴⁹.

²⁴⁶ Armaoğlu, *op. cit.*, s. 759.

²⁴⁷ Kurzman, *op. cit.*, s. 365.

²⁴⁸ ABD İran'daki çıkarların korunması görevini İsviçre'den istemiştir. Bu tarihten beri bu görevi İran'daki İsviçre büyükelçiliği yürütmektedir. Oysa, elçilik işgalinde Tahran'daki en aktif diplomatik misyona sahip ülke Türkiye'dir ve Türkiye hem bir NATO üyesi olarak hem de İran'da etkinliği İsviçre'den daha belirgin olarak öne çıkmıştır. Buna rağmen ABD tercihini Türkiye'den yana kullanmamıştır. İran-İrak Savaşı nedeniyle diplomatik ilişkilerini kesecek olan iki ülke ise Bağdat ve Tahran'da çıkarlarının korunması görevini Türkiye'ye vereceklerdir.

²⁴⁹ Hunter, *op. cit.*, s. 56-59.

Bunun üzerine 24 Nisan'da ABD sekiz helikopterle taşınan Pasifik filosu komandolarıyla Tahran'a bir kurtarma operasyonu düzenlemiştir. Henüz ilk aşamada Tahran'a ulaşılmadan operasyon fiyaskoyla sonuçlanmış²⁵⁰, bu nedenle de askerler geri çekilmiştir. Olayı sonradan öğrenen ve ABD'nin geride bıraktığı tahrip olmuş araçları bulan İran, ABD'yi saldırganlıkla suçlamıştır. İran kamuoyunda İslam İnkılabına karşı 1953 benzeri bir ABD müdahalesi beklentisi hâlâ canlı olduğundan, deliller bu yönde yorumlanmış ve ABD'nin Humeyni'yi öldürmek veya rehin almak amacıyla böyle bir harekete giriştiği iddia edilmiştir. İran'daki ABD karşıtlığı doruğa çıkmış ve elçilik işgalinde uzlaşmaz tutum güçlenmiştir²⁵¹.

İslam Konferansı Örgütünün Mayıs'ta İslamabad'ta yapılan zirvesinde İran'ın girişimiyle ABD operasyonu bir "askeri saldırı" olarak tarif edilmiş ama İran'dan da işgalin sona erdirilmesi için çaba harcaması istenmiştir. Bu gelişmenin ardından gene Mayıs'ta Uluslararası Adalet Divanı ABD başvurusu üzerine İran'nın rehineleri derhal serbest bırakmasını isteyen bir karar almış ve AET de üyelerine yürürlükte olan ambargoya uyma konusunda daha hassas olmaları gerektiğini hatırlatmıştır. Ayın sonuna doğru Sosyalist Enternasyonal'i temsil eden üç Avrupalı liderden oluşan bir arabulucuk heyeti²⁵² Tahran'a gelerek sorunu çözmeye çalışmış ama bu girişim de başarısız olmuştur. Bunun ardından Cezayir'in arabulculuk girişimi de sonuç vermemiştir. İran katı tutumunu sürdürmüş ve işgalin sona erdirilmesinin üç şarta bağlı olduğunu bizzat Humeyni'nin ağzından ilan etmiştir: Devrik Şah yargılanmak üzere İran'a iade edilecek, Pehlevilere ait servet ve İran'ın dondurulan mâli varlığı İran'a

²⁵⁰ Tahran'ın 400 km. uzağında çölde birbirine çarpan araçlar nedeniyle sekiz ABD askeri ölmüş ve beşi de yaralanmıştır, üç helikopter ve bir uçak tahrip olmuştur (Armaoğlu, *op. cit.*, s. 760).

²⁵¹ Hunter, *loc. cit.*

transfer edilecek, ABD yönetimi İran'a karşı giriştiği komplolar ve Pehleviler döneminde yaptığı sömürü nedeniyle özür dileyecek²⁵³. Görüldüğü gibi, zaman geçtikçe İran yumuşamak bir yana isteklerine ABD'nin kabul edemeyeceği unsurları da eklemiştir.

Rehineler krizi aylarca devam etmiş ve ABD-İran ilişkileri onarılması çok güç olacak yaralar almıştır. Kriz boyunca başta İran olmak üzere tarafların birbirlerini suçlamaları devam etmiş; uluslararası kamuoyu nezdinde ve uluslararası hukuk alanında devamlı bir mücadele izlenmiştir. Eylül 1980'e gelindiğinde bu tablo hergeçen gün daha kötüye giderken, ayın 22'sinde İran-İrak Savaşı başlamıştır. Savaşta Irak'ın üstün görünmesi ve İran topraklarında ilerlemesi, Tahran'ı zor duruma düşürmüştür. Üstelik Batı'nın uyguladığı ambargo nedeniyle de ihtiyaç duyduğu malzemeye ulaşmada zorluk çeken ve mâli açıdan da kötü bir dönem geçiren İran, Cezayir'in yeniden başlayan arabuluculuğuna bu defa olumlu yaklaşmıştır. Sonuçta, sadece ABD'deki dondurulan İran mâli varlığının serbest bırakılması karşılığında elçilik işgalini sona erdirmeyi kabul etmiştir²⁵⁴. Ocak 1981'de, yeni ABD Başkanı R. Reagan'ın yemin

²⁵² Heyet şu kişilerden oluşmuştur: Avusturya Cumhurbaşkanı Bruno Kreisky, İsveç Sosyalist Partisi lideri Olaf Palme, İspanya Sosyalist Partisi lideri Felipe Gonzales.

²⁵³ Armaoğlu, *op. cit.*, s. 760.

²⁵⁴ Bizzat Humeyni'nin verdiği bu karar işgalcilere bildirildiğinde bir kısmı bunu kabul etmek istememiş ve devrik Şahı iade etmeyen ABD'nin (devrik Şah Muhammed Rıza Pehlevi Temmuz 1980'de ölmüş ve Mısır'da gömülmüştür) Pehlevilerin servetini iade etmeden ve İran'dan özür dilemeden işgalin sona erdirilmesini İnkılabı ihanet olarak değerlendirmişlerdir. Humeyni'yi bile İnkılabı ihanet etmekle suçlayan bu düşünce, İran'daki ideolojik ortamı göstermesi açısından dikkat çekicidir. İktidarın meşruiyetinin bazı temel unsurları olduğu ve ABD karşıtlığının da bunlardan biri olduğu İran yönetimince daima akılda tutulması gereken bir konu olmuştur. 1960'lardan beri devam eden İnkılap retoriği ve temel sloganları bunları kullanarak halkı harekete geçirenleri de bir noktadan sonra kendisine "esir" etmiştir (Taheri, *op. cit.*, s. 53-57).

ettiği gün tüm rehineler serbest bırakılarak bir uçakla Türkiye'ye gitmelerine izin verilmiştir²⁵⁵.

2) Dolaylı İlişkiler Dönemi (1981-)

Rehineler sorunu çözüldükten sonra ABD-İran ilişkilerinde doğrudan muhatap olunacak herhangi bir unsur kalmamış ve her alanda tam bir kopukluk yaşanmıştır. Diplomatik ve ticari ilişkileri bulunmayan, birbirlerini hasım olarak değerlendiren iki ülkenin doğrudan ilişkilerinden bahsetmek 1981'den itibaren mümkün değildir ama dolaylı ilişkiler devam etmiştir. Özellikle İran-Irak Savaşının uzantıları ikili ilişkileri belirlemiştir.

ABD savaşta tarafsız bir politika izleyeceğini ve tarafların toprak bütünlüğünü desteklediğini, savaş sonunda da toprak kazanımına karşı olduğunu ilan etmiş ve Mayıs 1982'de tarafları ateşkese davet etmiştir²⁵⁶. ABD'yi asıl ilgilendiren konu ise Basra Körfezinin tanker trafiğinin güvenli ve istikrarlı biçimde sürdürülmesi olmuştur. Savaşı da bu temel bakış açısıyla ele alan ABD Mart 1981'de bu konudaki endişelerini dile getirmiş ve gerekli önlemleri alacağını açıklamıştır²⁵⁷. Bununla birlikte, taraflar savaşın başından beri birbirlerinin petrol üretim tesislerini tahrip etmeye yönelik girişimlerde

²⁵⁵ Armaoğlu, *op. cit.*, s. 760; Oral Sander, *Siyasi Tarih*, C. II, Ankara, İmge, 1989, s. 416.

²⁵⁶ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-90*, C. II, 3. basım, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1991, s. 35-36.

²⁵⁷ ABD Dışişleri Bakanı Alexander Haig "hür dünya"nın petrolünün bu bölgeden karşılandığını belirterek, Eylül'de başlayan savaş nedeniyle petrol akışının tehlikeye girebileceğini ve hatta Hürmüz Boğazının SSCB denetimine girmesi gibi daha vahim bir sonucun ortaya çıkabileceğini söylemiştir. Böyle bir gelişme karşısında Carter Doktrini çerçevesinde Basra Körfezine müdahale edebilmek için merkezi Florida'da olacak bir kuvvetin kurulması gerektiğine işaret eden Haig, bu kuvvetin yaklaşık 200.000 askerden oluşturulacağını ve çöl şartlarında savaş için eğitileceğini söylemiştir. Bu güç o zamandan

bulunsalar da Basra Körfezinin serbest ulaşım ilkesini istisnai durumlar hariç ihlal etmemişlerdir.

Bu durum 1986'da köklü biçimde değişmiştir. Hem İran hem de Irak, düşmanın petrolünü taşıyan tankerlere de bayrağı ne olursa olsun saldırmaya başlamışlardır. 1986 boyunca 100 kadar tanker isabet almıştır. Üstelik İran “düşmanın petrolü” derken sadece Irak petrolünü değil, Kuveyt petrolünü de kast etmiştir. İran'a göre Kuveyt petrolü de sonuçta Irak'ın silahlanmasını finanse etmekte kullanılmaktadır. Bu gelişme İran ile ABD'yi karşı karşıya getirmiştir²⁵⁸. ABD Mayıs 1987'de Kuveyt tankerlerine kendi bayrağını takacağını ve bölgedeki donanmasıyla tankerlerini koruyacağını ilan etmiştir. Ayrıca, Şubat 1981'de İran'a karşı kurulan Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) ülkelerinin savunmasına ABD hem silah satarak hem de teknik-eğitim desteği sağlayarak İran'a yönelik tutumunu belirginleştirmiştir. İran tankerleri vurmakta hava kuvvetlerinden daha çok, karadan denize atılan Çin yapımı İpekböceği (*silkworm*) füzelerini kullanmıştır. Bu nedenle ABD Çin'e bazı maddelerin ihracını da yasaklamıştır²⁵⁹.

İran'ın Basra Körfezindeki tanker trafiğini sabote etmek için kullandığı ikinci yöntem ise deniz mayını döşemek olmuştur. Şüphesiz bu yöntem, uçak veya füzeyle yapılan saldırılardan çok daha fazla deniz trafiğine, dolayısıyla ABD bayraklı tankerlere ve ABD donanmasına tehdit oluşturmuştur. ABD'nin mayın arama gemilerini bölgede

beri “Acil Müdahale Gücü (*Rapid Deployment Force*)” olarak adlandırılmaktadır ve ABD'nin Basra Körfezi müdahalelerinde temel unsuru oluşturagelmiştir (Arı, *op. cit.*, s. 171-73).

²⁵⁸ ABD'nin Irak'la benzer bir sorun yaşamamasının nedeni ise ABD'nin zaten İran petrolünü satın almıyor oluşudur. İran'nın başka ülkelere de petrol satmasını engellemeye çalışmış ama bunda başarıya ulaşamamış olan ABD için Irak saldırıları, ABD çıkarlarına hizmet etmekte ve diğer devletlerin İran petrolü satın almasını caydırmaktadır. Bununla birlikte ABD'nin İran petrolünün ithalini tümüyle yasaklaması için Ekim 1987'yi beklemek gerekecektir (Hunter, *op. cit.*, s. 67-69).

yoğunlaştırmasının yanında Nisan 1988'de Basra Körfezinin güneyindeki İran petrol platformlarını ABD donanması bombardıman etmiştir. Bu platformların mayın döşenmesinde kullanıldığını iddia eden ABD böylece doğrudan İran'a karşı silah kullanmış oldu. Tahran bu saldırı üzerine ABD'nin Irak yanında savaşa girdiğini söylese de resmen ABD'yle silahlı bir çatışma içinde olduğunu ifade etmekten kaçınmıştır. Temmuz 1988'de ise ABD savaş gemisi Vincennes içinde 290 yolcu bulunan İran Hava Yollarına ait bir Airbus'ı füzeyle vurarak düşürmüştür. ABD geminin radarıyla ilgili teknik bir sorun nedeniyle bu olayın meydana geldiğini söylese de Tahran bu saldırının ABD'nin İran'a bilinçli olarak gözdağı vermek istediği için gerçekleştirildiğini iddia etmiştir. Bölgede İran-ABD savaşına doğru tırmanma devam ederken, Ağustos 1988'de Irak ve İran arasında, Temmuz 1987 tarihli ve 598 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararı gereği ateşkes sağlanmış, böylece savaş sona ermiştir. Bu gelişme belki de bir İran-ABD savaşını da engellemiştir²⁶⁰.

1981'de rehineler krizinin bitmesi ile 1986'da tankerler savaşının başlamasına kadar geçen sürede ABD-İran ilişkileri "daha az kötü" seyretmiştir²⁶¹. Bunun sonucunda İrangate olarak adlandırılan ABD'nin İran'a silah ve yedek parça satması gerçekleşmiştir. Hernekadar ABD İran'a ambargo uygulasa ve iki ülke arasında dilayog kopuk olsa da dolaylı veya altdüzeyde gizli iletişim kanalları açık olagelmıştır. Bu gizli

²⁵⁹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-90*, C. II, s. 37.

²⁶⁰ Armaoğlu, *op. cit.*, s. 39-40; Hunter, *op. cit.*, s. 110-11.

²⁶¹ Bunun istisnası Lübnan'daki olaylar olmuştur. Zaman zaman görülen rehin almalar elçilik işgalini anımsatan gerginlikler yaratmıştır. Nisan 1983'te Beyrut'taki ABD Büyükelçiliğine yapılan bombalı intihar saldırısında 67 kişi ölmüştür. Ekim 1983'te ise Beyrut'taki ABD askeri üssüne düzenlenen bombalı intihar eyleminde 241 ABD ve 58 Fransız askeri ölmüş, bu eylemler sonunda Lübnan'daki ABD askerleri geri çekilmiştir. Lübnan İslami Cihad örgütünün üstlendiği bu saldırıların doğrudan İran tarafından düzenlendiğine ilişkin bir kanıt bulunamasa da İran'ın bu örgüte teknik ve mâli destek verdiği bilinmektedir (Ali Tekin, *İran Dış Politikasında Teörizmin Yeri*, Ankara, Avrasya Merkezi, [t.y.], s. 30; Taheri, *op. cit.*, s. 152-53).

iletişim ile iki ülke de rehineler krizinin yol açtığı soğukluğu gidermeye çalışmıştır. Bu dönemde Lübnan'da İran ve Suriye destekli gruplar olan Şii-Emel ile Hizbullah'ın aralarında ABD'lilerin de yer aldığı Batılıları kaçırmak için rehin alması, gizli iletişim kanallarının önemini artırmıştır. Bu sayede İran ile ABD arasında Lübnan'daki rehinelerin serbest bırakılması için pazarlık yapılabilmektedir. Sonuçta, rehinelerin serbest bırakılması karşılığında ABD'nin İran'a silah satması konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Bu olay Kasım 1986'da Başkan R. Reagan'ın bilgisi dışında silah satışının gerçekleştiğini ve bunu tasvip etmediğini açıklamasıyla resmen ABD tarafından kabul edilmiş ve muhtemelen tekrarlanmamak üzere sona ermiştir²⁶².

Humeyni'nin 1989'da ölmesinin ardından başlayan Hamaney-Rafsancani iktidarının dış politikada izlediği statükocu politika, bu tarihten sonra ABD-İran ilişkilerinin kriz ortamına girmesini ve iki ülkenin askeri alanda karşı karşıya gelmesini engellemiştir. Buna rağmen ilişkilerin her alanda kopukluğu düzelmek bir yana, daha derinleşmiştir²⁶³. Bu gelişmenin temel nedeni ABD'nin İran'ı (ve 1991'den sonra da Irak'ı) uluslararası politikada tecrit etmeye yönelik girişimlerini artırması olmuştur. 1981'den beri İran'ı "çevrelemeye" çalışan ABD, 1991'den itibaren kendi deyimiyle "çifte çevreleme (*dual containment*)"yi Orta Doğu politikasının ana unsurlarından biri haline getirmiştir²⁶⁴.

²⁶² Armaoğlu, *op. cit.*, s. 41-42; Ramazani, *op. cit.*, s. 167-75.

²⁶³ 1990'larda İran'a uygulanan ambargo katılaşmış ve ayrıntılı bir mevzuata dönüşmüştür. Bu mevzuatın en bilinen örneği D'Amato Yasası adıyla bilinen İran-Libya Yaptırımlar Yasasıdır. Bu yasanın temel özelliği, ABD uyruklarının uyması gereken yasakları değil, tüm ülkelerin petrol şirketlerine İran'la ilişkilerinde kısıtlamalar getiriyor olmasıdır. Bu durum ABD ile başta Fransa ve Rusya olmak üzere diğer ülkeler arasında sorunlar yaratmıştır (Phillips, *op. cit.*, s. 150-53; Martin, *op. cit.*, s.16-17).

²⁶⁴ Yaphe, *op. cit.*, s. 2

ABD'nin Humeyni sonrası dönemde bu tutumunu sürdürmesinin ve İran'ı uluslararası statükoyu tehdit eden "serseri devletler (*rogue states*)" listesine sokmasının altı ana nedeni bulunmaktadır.

İlk neden karşılıklı kırgınlıklara dayanmaktadır: Elçilik işgali ve İrangate olaylarında²⁶⁵, Lübnan'da yaşanan rehin almalar ve intihar saldırılarında çaresiz duruma düşerek onuru kırılan ABD'nin, İran'la ilişkileri "hiçbir şey olmamışçasına" normalleştirilmesi kolay değildir. Benzer biçimde, Şah Muhammed Pehlevi rejiminin temel destekçisi olan, dolayısıyla Pehlevi rejiminin kamuoyunda nefret yaratan uygulamalarından doğrudan sorumlu tutulan, bu nedenle de İslam İnkılabının Pehlevilerle birlikte diğer hedefi olan ABD'yle Tahran'ın normal ilişkiler kurması, bir bakıma rejimin köklerini reddetmesi anlamına gelmektedir. Üstelik, İran-İrak Savaşında ABD'nin sergilediği hasmane tutum da henüz belleklerde tazeliğini korumaktadır²⁶⁶.

İkinci neden Filistin sorunudur. ABD İran'ı Filistin sorununda barış karşıtı bir rol oynamakla suçlamaktadır. İran da ABD'yi İsrail'in kuklası (veya İsrail'i ABD'nin uzantısı) olmakla suçlamaktadır. Üstelik iki tarafta diğer tarafın suçlamasını kabullenmekte ve bunu bir suçlama olarak kabul etmemektedir. İran Filistin sorununa ABD güdümünde bir çözüm getirmeyi amaçlayan ve 1973'ten beri devam eden barış sürecine karşı olduğunu, barışın İsrail'in yok edilmesi veya Kudüs'ün İsrail işgalinden kurtarılmasıyla

²⁶⁵ İrangate olayında Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin medya önünde yaptığı açıklama ABD'yi küçük duruma düşürmüştür. İnkılabın yıldönümünde Şubat 1987'de Rafsancani kameraların karşısında Başkan R. Reagan'ın bizzat imzalayarak Humeyni'ye hediye ettiği İncil'i ve Colt marka tabancaları göstererek, İslam'ın gücünün (İran'ın) Büyük Şeytan'ı (ABD'yi) nasıl dizlerinin üstüne çöktürdüğünü anlatmıştır. Rafsancani silah satışını dile getirdikten sonra bu konuda Reagan'ın bilgi sahibi olduğu olduğunu iddia etmiştir. Oysa bu olaydan önce Kasım 1986'da Reagan konudan habersiz olduğunu söylemiş ve ABD'da yapılan soruşturma sonunda da bir Yarbay'dan daha yüksek düzeyde herhangi bir bürokrat-politikacı suçlanmamıştır. (Amir Taheri, *Hizbullah*, çev. Hikmet Bila, İstanbul, Sel, 1990, s. 5-7).

²⁶⁶ Tarock, *op. cit.*, s. 149-50.

sağlanabileceğini belirtmektedir. Kudüs'ün kurtarılması amacıyla cihadın sürdürülmesini (dolayısıyla İsrail karşıtlığını²⁶⁷) dış politikasının değişmez ana unsurlarından biri haline getiren İran, her Ramazan'da düzenlediği Kudüs Günü anma programıyla da bu amacını canlı tutmaktadır. İran için ulusal bir dava haline gelen Kudüs için cihad çabasıyla sapabilecek bir iktidarın meşruiyet zemini kayganlaşacaktır. Bu nedenle Hatemi hükümeti bile bu konuda Humeyni'den farklı bir politika izleyememektedir. ABD açısından bakıldığında, İsrail'e verilen çok yönlü ve belirleyici destek, ABD'nin Orta Doğu politikasının ana unsurlarından biridir. ABD'deki Yahudi lobisine rağmen bu politikadan sapabilecek bir iktidar mümkün görünmemektedir. İsrail'in güvenliği ve varlığının bölge devletlerince tanınarak, barışın sağlanması ABD'nin bölge politikasının temel amacıdır. Dolayısıyla, ABD-İran Filistin konusunda daimi bir çatışma halindedirler. İkili ilişkileri “zehirleyen” en belirgin konu da budur²⁶⁸.

Üçüncü neden terörizme verilen destektir. ABD İran'ın başta Orta Doğu'dakiler olmak üzere dünyadaki terör örgütlerine muhtelif biçimde destek verdiğini iddia etmektedir. Özellikle, Lübnan-Filistin'de ve Arap monarşilerindeki yeraltında mücedele eden muhaliflere İran'ın sağladığı desteğin istikrarı bozduğunu iddia eden ABD bu nedenle İran'ı “terörist devletler” listesine almıştır. İran da aynı şekilde ABD'yi terörist devlet olarak kabul ettiğini ilan etmiş ve ABD'yi İranlı rejim muhaliflerine İran'da darbe gerçekleştirmeleri için yardımcı olmakla suçlamaktadır. Burada temel sorun terörist örgüt ve terör eylemiyle ifade edilen kavramın içinin nasıl doldurulduğudur. İran Hamas, Hizbullah gibi örgütlerle olan ilişkisini inkar etmek bir yana, onalara Tahran'da büro açma izni de vermiştir. İran'a göre bu tür örgütler terörist değil, İsrail-ABD terörüne karşı

²⁶⁷ İran İnkılabın hemen ardından önce İsrail'le diplomatik ilişkilerini sona erdirmiş, ardından tüm ilişkilerini kesin biçimde sona erdirerek, İsrail'in varlığını tanımadığını ilan etmiştir. İran İsrail'i öylesine yok saymaktadır ki, İran'dan İsrail'e telefon etmek bile mümkün değildir.

²⁶⁸ Tarock, *op. cit.*, s. 151-52.

savaşan İslam mücahitleridir. ABD de rejim muhalifleriyle ilişkisini kabul etmekte ama onları terörist olarak değil, demokrasi ve özgürlüğü İran'a getirmek için uğraşan gruplar olarak değerlendirmektedir. Bu algılama farklılığının sonucunda iki ülkede her yıl birbirlerinden gelebilecek terörist eylemlerle mücadele etmek için bütçede para ayrıldığı görülmektedir. Aslında terörizme destek verme sorunu günümüzde, Filistin sorununun bir uzantısı halini almıştır ve temel sorun Filistin-Kudüs'tür²⁶⁹.

Dördüncü neden konvansiyonel olmayan silahların (NBC) yaygınlaşmasıdır. Özellikle nükleer silahlar konusunda sorun ortaya çıkmaktadır. ABD İran'ın nükleer silah yapmayı amaçladığını ve Buşehr nükleer santralini bu amaçla kullanacağını iddia etmektedir. ABD bu konuda Rusya'yı da suçlamakta ve İran'la olan ilişkisini gözden geçirmeye davet etmektedir²⁷⁰. İran ise Buşehr santralini sadece elektrik üretimi için kullanılacağını söylemektedir. Bununla birlikte, İran'ın nükleer silah üretmek için bir irade ortaya koyması durumunda ABD'nin İran'ın iradesini sınırlama hakkına sahip olamayacağını da Tahran vurgulamaktadır. İran'a göre İsrail nükleer silaha sahip olduğuna göre İran da isterse kendi nükleer silahını üretebilme hakkına sahiptir. Bunun da ötesine giden İran, ABD'nin nükleer silahları varken, başka devletlerin bu silahlara sahip olmasına karşı çıkmayacağını ileri sürmektedir. Tüm bunlara rağmen, son tahlilde İran nükleer silah üretme çabasında olmadığını söylemektedir. ABD ise kendisinin veya İsrail'in nükleer silaha sahip olmasıyla İran'ın bu silaha sahip olmasının aynı anlama gelemeyeceğini, statükocu-demokratik-istikrarlı ülkelerin nükleer silah kullanma konusunda duyarlı davranacağını, oysa İran gibi serseri ülkelerin

²⁶⁹ *Ibid.*, s. 153-54.

²⁷⁰ ABD nükleer silahların yayılmasını önleme konusunda Rusya'nın da ABD'yle aynı sözleşmeye taraf olduğunu ve İran'a nükleer alanda Rusya'nın sağladığı teknik desteğin sözkonu amaca aykırı olduğunu iddia etmektedir. Buna karşılık Rusya da İran gibi Buşehr'in sadece sivil amaçlarla inşaa edildiğini belirtmektedir.

antistatükocu-otoriter-istikrarsız yapılarıyla ellerindeki nükleer silahları kullanma konusunda daha sorumsuz davranabileceklerini iddia etmektedir²⁷¹. Tüm bu suçlamalara rağmen, nükleer silahlanma konusu ABD-İran ilişkilerinden daha çok ABD-Rusya ilişkilerini ilgilendiriyor görünmektedir.

Beşinci neden Basra Körfezinin güvenliği sorunudur. ABD'ye göre İran Basra Körfezinde Batı'nın ve KİK ülkelerinin çıkarları aleyhine silahlanmaya gitmektedir ve bölgedeki istikrarı tehdit etmektedir. İran ise bölgenin istikrarının ABD askeri varlığı nedeniyle bozulduğunu, Basra Körfezinde istikrarın sadece kıyıdaş ülkelerin birlikte kuracakları statükoyla sağlanabileceğini iddia etmektedir. Bu temel görüş ayrılığında KİK ülkeleri yöneticilerinin İran'ın kıyıdaş ülkeler uzlaşması önerisine sıcak bakmamaları ve ABD varlığına onay vermeleri belirleyici olmaktadır. 1991'de Irak'ın pasifize edilmesi üzerine kıyıdaş ülkeler içinde sadece İran başat rol üstlenebilecek kapasite görülmektedir ve bu durum ABD'ye göre deniz trafiğinin, daha önemlisi Arap monarşilerinin rejimlerinin güvenliğinin tehdit edilmesi anlamına gelmektedir²⁷². İran'ın tüm etkinliklerine rağmen, İran'ın harekete geçmesi ve ABD-İran birliklerinin Basra Körfezinde çatışması olasılığı orta vadede olasılık dışı görülmektedir.

Altıncı neden İran'daki insan hakları uygulamaları ve anti-demokratik devlet yapılanmasının ABD tarafından eleştirilmesidir. ABD'ye göre küreselleşmenin tüm insanlık için evrensel değerler sunması karşısında İran yönetimi direnmekte ve İran halkının bu değerlerle yaşamasına imkân vermemektedir. İran ise insan hakları ve demokrasiyi İslam'ın, Avrupa'da bu değerler ortaya çıkmadan çok önce dile getirdiğini ve İran'da da Avrupa kökenli değerler yerine İslamî değerlere yer verildiğini, dolayısıyla insan hakları gibi konularda Batı'dan bir eksiklikleri olmadığını iddia etmektedir²⁷³. İran'a

²⁷¹ Seibert and Breslau, *op. cit.*, s. 10-15.

²⁷² Ramazani, *The Emerging Arab-Iranian...*, s. 53-56.

²⁷³ Eiland, *op. cit.*, s. 132-33.

göre ABD'nin esas amacı bu kavramların arkasına gizenerek İran'daki rejimi zayıflatabilmek için İran'ın içişlerine karışma araçları edinebilmektir. Humeyni'nin "demokrasi terimi Batı'nın İslam'ı sömürmek için ortaya attığı yapay bir anlayıştır" sözü esas hatlarıyla bugün de benimseniyor görünmektedir.

Yukarıda değinilen halihazırdaki sorunlara rağmen Hatemi döneminde İran-ABD ilişkilerini yeniden kurulması veya en azından diyalogun başlaması için bazı girişimler olmuştur. 1998'de Hatemi'nin ABD'yle diyalog kurmak ve "güvensizlik duvarını yıkmak" istediklerini söylemesi ve gene aynı yıl Hatemi'nin BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmada uygarlıklar arası diyalogdan bahsetmesi, bunun hemen ardından Salman Rüştü için verilen ölüm fetvasının hükümsüz olduğunu ilan etmesi gibi İran kökenli girişim ve jestlere karşılık ABD'nin olumlu yaklaştığı ama somut sorunlar aşamadığından, ilişkilerin düzelmesine yönelik belirgin adımların atılmadığı görülmektedir²⁷⁴.

²⁷⁴ Robin Wright, *Son Büyük Devrim*, çev. Şeniz Türkömer, İstanbul, Doğan, 2001, s. 368.

II) Asi Devletlerle

A) Suudi Arabistan'la

Pehlevi rejiminin yıkılacağı kesinleştiği Ocak 1979'da İran olaylarını değerlendiren Prens Fahd, İslam dünyasında istikrarsızlık yaratan bu gelişmeler karşısında endişe duyduğunu ifade etmiştir. Suudi Arabistan-İran ilişkileri Pehleviler döneminde Basra Körfezinde nüfuz kurma mücadelesi nedeniyle kötüleşmiştir ama en azından monarşi olmanın ortak paydasında iki ülke buluşmuştur. Riyad, ilk defa bir İslam ülkesinde saray darbesiyle değil de ihtilalle rejimin değişmesinden rahatsız olmuştur. Bu kötü örneğin üstelik İslamî ideolojiyi benimsemesi, Suudi hanedanının tehdit algılamasını güçlendirmiştir. Bu ortamda Şubat'tan hemen sonra Humeyni'nin rejim ihracına yönelik söylevleri ve Arap monarşilerini Pehlevilere benzetmesi, Riyad-Tahran ilişkilerini bir anda kötüleştirmiştir²⁷⁵.

Humeyni'nin Arap monarşilerini hedef alan suçlamalarının ve Arap halklarını kendi İslam inkılaplarını gerçekleştirmelerine davet etmesinin ilk somut sonucu, Eylül-Ekim 1979'da Irak, Kuveyt, Bahreyn ve Suudi Arabistan'da görülen Şii ayaklanmalar olmuştur. Suudi Arabistan'ın Basra Körfezi bölgesindeki Hasa eyaletinde yaşayan Şiiler, Riyad'daki Suudi hanedanını devirmek ve bir İslam cumhuriyeti kumaktan ziyade, ülke ortalamasının altında olan refah düzeylerinin ve siyasal katılım yollarının tıkalı olmasının yarattığı on yılların birikimini dile getirmişlerdir. Ayaklanmanın görünür nedeni ise Riyad'ın o yılki aşure kutlamalarını (İran'dan etkilenen Şiiler bir ayaklanma çıkarabilir korkusuyla) yasaklaması olmuştur. Buna rağmen, Tahran'dan esen rüzgarın etkisinin bariz olduğu ve yaklaşık 100.000 kişinin katıldığı bu eylemleri kolluk güçleri kanlı

²⁷⁵ Arı, *op. cit.*, s. 152-53; Nozar Alaolmolki, *The Persian Gulf Region in the Twenty First Century*, Lanham/Maryland, University of America Press, 1996, s. 137-38.

biçimde bastırmıştır²⁷⁶. Ayaklanmaların bastırılmasının hemen ardından Kasım 1979'da Kâbe'yi yaklaşık 250 kişilik bir grubun işgal etmesiyle ülkedeki huzursuzluk devam etmiştir. Çoğunluğu Suudi Arabistan vatandaşı olmayan grubun lideri kendisini Mehdi olarak ilan etmiş ve dünyada adaleti sağlamaya Mekke'den başlamayı uygun bulduğunu söylemiştir. İki hafta devam eden işgal sonucunda sağ ele geçirilen tüm eylemciler idam edilmiştir²⁷⁷. Gerek Hasa Ayaklanması gerekse Kâbe işgalinde İran'ın doğrudan bağlantısı olduğuna ilişkin kanıt bulunamasa da Suudi Arabistan yönetimi olayların sorumluluğunun İran'a ait olduğunu iddia etmiştir. İran'da rejimin değişmesinin üzerinden henüz altı ay geçmişken etkilerinin bu şekilde kendi topraklarında görülmesi, Suudi hanedanında endişe yaratmış ve Suudi Arabistan'ın dış tehdit algılamasında İran'a öncelikli bir yer kazandırmıştır. Şubat 1979'da başlayan ikili ilişkilerdeki soğukluk, altı ay sonra derin uçuruma dönüşmüştür. İnkılabın yıldönümü olan Şubat 1980'de gene Şii bölgesinde bir ayaklanma başlamıştır. Ayaklanmanın nedeni ise, 1979 petrol krizinden sonra Suudi Arabistan'ın gelirlerinde görülen büyük artışın doğurması gereken refahın Şiilere yansıtılmaması olarak ilan edilmiştir ama Riyad hükümeti bu ayaklanmada da Tahran'ın parmağı olduğunu iddia etmiştir²⁷⁸.

Eylül 1980'de İran-İrak Savaşı başlayınca tüm Basra Körfezi ülkeleri gibi Suudi Arabistan da Irak'ı destekleyen pozisyon almıştır. Bu pozisyonunu Şubat 1981'de KİK'in kurulmasına öncü olarak kurumsallaştıran Riyad, bir süre sonra Irak mâli sorunlarla karşılaştığında KİK ülkeleriyle birlikte Bağdat'a kredi sağlamışlardır²⁷⁹. Ayrıca, Ürdün ve Kuveyt'le birlikte Suudi Arabistan, limanlarını Irak'ın kullanmasına izin vermiş ve bu

²⁷⁶ Arı, *op. cit.*, s. 153.

²⁷⁷ Kepel, *op. cit.*, s. 151.

²⁷⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-80*, 4. basım, Ankara, İş Bankası, 1987, s. 758-59.

sayede Irak'ın güvenli kımal yapabilmesini sağlamıştır. Bunun da ötesinde, Suudi Arabistan'a ait erken uyarı uçaklarının (AWACS'ların) elde ettiği bilgiler de (ABD'nin onayıyla) Irak'a iletilmiştir. 1984'te ise Suudi Arabistan Hava Kuvvetleri iki İran savaş uçağını, hava sahasını ihlal ettikleri gerekçesiyle düşürmüştür. İran bu durumu protesto etse de asıl önemlisi Suudi Arabistan silahlı kuvvetlerinin ileri teknoloji ürünü ABD silahlarını kullanabilme yeteneğine sahip olduğunun anlaşılması olmuştur²⁸⁰. Böylece, Suudi Arabistan İran'ın karşısında düşman cephe içinde fiilen yer alarak, ilişkilerin tümüyle bozulmasına neden olmuştur. Diğer bir bakış açısıyla da, İran kaynaklı olduğu iddia edilen ayaklanmalarla İran Suudi Arabistan'ı düşman kampa iterek, ikili ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur²⁸¹.

Bu ortamda Aralık 1981'de gerçekleştirilen hac organizasyonu sırasında İranlı hacıların Medine'de ABD ve İsrail aleyhine diğer hacılara söylevler vermeleri ve broşürler dağıtmaları üzerine Suudi Arabistan polisi müdahale etmiş, İranlı hacıları tutuklamış ve rejimi yıkmaya çalışmak suçundan sınırdışı ederek İran'a geri göndermiştir. İran ise bu uygulamayı hem protesto etmiş, hem de İslam dünyasında haccın niteliğine ilişkin tartışma yaratarak, İslam kamuoyu gündemine Mekke-Medine bölgesinin statüsüne ilişkin bir sorun getirmiştir. İran, hac ibadetinin Müslümanlar arasında güncel politikanın tartışıldığı dünyanın en büyük ve en köklü forumu olduğunu

²⁷⁹ KİK'in Irak'a savaş boyunca 50.000.000.000 Doların üzerinde nakit yardım yaptığı tahmin edilmektedir.

²⁸⁰ Suudi Arabistan, 1980'ler ve 90'lar boyunca Irak ve İran'dan daha fazla bazen de ikisinin toplamından daha fazla tutarda silah ithal etmiştir.

²⁸¹ Mordechai Abir, *Saudi Arabia, Government, Society and the Gulf Crisis*, London, Routledge, 1993, s. 127-31; Shahrām Chubin and Charles Tripp, *Iran-Saudi Arabia Relations and Regional Orders*, Oxford, Oxford University, 1996, s. 10-11.

ve kutsal toprakların Suudi hanedanının egemenliğinde kalmasının yanlış olacağını iddia etmiştir²⁸².

1982'de de benzer olaylar yaşandıktan sonra, sonraki haclarda da daima olaylar meydana gelmiştir ama İran ile Suudi Arabistan bir centilmenler anlaşması yaparak, büyük olayların çıkmasını önlemişlerdir. Bu anlaşmaya göre, İran'ın hacı kontenjanı 150.000'e çıkarılmıştır. Ayrıca İranlı hacılar kargaşa yaratmadan İslam İnkılabının propagandası yamaya da hak kazanmışlardır. Bunun karşılığında İranlılar Suudi kolluk güçlerinin yetkilerini tanıyacak ve sorun çıkartmayacaklardır²⁸³. 1983-86 hacları bu nedenle nisbeten sakin geçmiştir. Bununla birlikte, Suudi hanedanı bu anlaşmayla Tahran'dan çekindiğini kanıtlamış ve açıkça tavizler vermiştir.

1987 haccından önce tankerler savaşı nedeniyle iki ülke ilişkileri yeniden gerginleşmiştir. Bu ortamda başlayan 1987 haccında Temmuz ayında İranlı hacıların Suudi polisinden izin alarak gerçekleştirdikleri bir gösteri sırasında, polisin paniğe kapılması veya başka bir nedenle İranlılara saldırmış ve sonuçta 400'den fazla hacı öldürülmüştür. Tahran ile Riyad ilişkileri kopma noktasına gelmiştir. Bu aşamada iki taraf da haklılığını kanıtlamak ve diğer tarafı İslam kamuoyu vicdanında mahkum etmek için propaganda faaliyetine girişmiştir. Bu faaliyetler çerçevesinde Rabita'nın düzenlediği "haccın yeniden düzenlenmesi ve güvenliğin sağlanması" konulu toplantıya tüm Arap monarşileri katılmıştır. Hacca 1/1000 ilkesi gereği kontenjan konulması ve Suudi kolluk güçlerinin yetkilerinin onaylanmasıyla toplantı sona ermiştir²⁸⁴. Bir ay sonra ise İran'da "Mekke'yi Suudi hanedanının pençesinden kurma" amacıyla bir uluslararası toplantı düzenlenmiştir. İslam kamuoyu vicdanı İran'dan yana görünse de bu toplantıya

²⁸² Chubin and Tripp, *op. cit.*, s. 14-16.

²⁸³ Kepel, *op. cit.*, s. 151-52.

²⁸⁴ Suudi Arabistan İKÖ toplantısında da bu kararları, 1/1000 kontenjan ve gösteri yasağı konulması biçiminde kabul ettirmiştir.

hükümetler düzeyinde katılım gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine İran, haccı boykot ettiğini ve Riyad'la diplomatik ilişkilerini kestiğini ilan etmiştir. Sonuçta İran "Mekke cephesi"nden çekilerek alanı Suudi Arabistan'a bırakmıştır²⁸⁵.

İran ve Suudi Arabistan'ın ilişkilerinin tümüyle kopuk olduğu, Humeyni'nin ölerek İnkılabı karizmatik liderlikten yoksun bıraktığı bir dönemde başlayan Körfez Savaşı, Suudi hanedanın meruiyetine ilişkin saldırıları absorbe ettiğinin düşünüldüğü bir ortamda hanedanı zor durumda bırakmıştır. Ülkeye ABD askerlerinin kitlesel olarak gelmesi ve özellikle ABD'li kadın askerlerin varlığı ile davranışları, Humeyni'nin Suudi hanedanının ABD'nin uşağı olduğuna dair eleştirilerini İslam kamuoyunda yeniden çağrıştırmıştır. Bu sefer Riyad Tahran'ın retoriği karşısında 1980'lerde olduğundan daha kötü bir duruma düşmüştür. Bunun temel nedeni ise İslam İnkılabının eleştirilerine kulak verenlerin sadece Şiiiler olmaması ve Sünni ulema başta olmak üzere her düzeyden Suudi Arabistan vatandaşının ülkedeki ABD varlığından bir şekilde rahatsız olmasıdır. Sonuçta 1992'de, ulemanın talebi üzerine ülkedeki kabile federasyonlarının temsilcilerinde oluşan bir danışma meclisi Suudi Arabistan'da faaliyete geçmiştir. Bu meclisin varlığının anlamı, Suudi hanedanın şeriata uygun olmayan politikalar izlediğinin genel kabul görmesi olmuştur²⁸⁶.

Suudi hanedanın içerdeki zayıflığından Hamaney'in retoriği haricinde İran (Rafsanjani) olumlu anlamda yararlanmak istemiştir. Böylece İran'ın uzattığı zeytin dalı sonucunda 1991'de hem diplomatik ilişkiler yeniden kurulmuş, hem İran hacca katılmaya karar vermiş, hem de ikili ilişkilerde krizlerden uzak yeni bir dönem başlamıştır. İran'ın u-dönüşünü temsil eden 1990'larda hacda önemli çatışmalar yaşanmadığı gibi, İran'ın Suudi Arabistan ve diğer KİK ülkeleriyle Basra Körfezi'nin

²⁸⁵ Chubin and Tripp, *op. cit.*, s. 17-18; Kepel, *op. cit.*, s. 152-53.

²⁸⁶ Alaolmolki, *op. cit.*, s. 147-48.

güvenliğine ilişkin uzlaşma çabaları görülmüştür. Bu dönemde KİK+2 (Mısır ve Suriye) denilen Şam Birliğinin oluşturulması, Suriye aracılığıyla İran bu ülkelere yakınlaşmasını kolaylaştırmıştır²⁸⁷.

İran'a göre İran-İrak-Suudi Arabistan'ın eşit sorumluluk paylaşacakları bir anlaşmayla ABD'ye gerek duyulmadan Basra Körfezinde barış korunabilecektir. Bu amaçla KİK'le ortak askerî tatbikat yapmayı öneren İran, bunun ardından KİK'e üye olmayı da talep etmiştir. İran'ın barış taaruzu özellikle 1996'da Hatemi'nin iktidara gelmesiyle yoğunlaşmıştır. Buna rağmen İran'ın istediği düzeye ilişkileri çıkarmak mümkün olmamıştır. Bunun üç temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, KİK ülkeleri İran'ın yeniden rejim ihracı çabasına girişebileceğinden korkmaktadırlar. İkinci neden, İran'ın Pehlevilerden beri devam eden Ebu Musa ve Tomb adaları sorununda yayılmacı politikasını devam ettiriyor olmasıdır. Üçüncü neden ise Afganistan İç Savaşında İran ve Suudi Arabistan karşıt kampları destekliyor olmasının getirdiği güven sorunudur²⁸⁸. Tüm bu sorunlara ve ikili ilişkilerdeki mesafeye rağmen, İran-Suudi Arabistan ilişkileri 1980'lerdeki daimi kriz ortamından çıkarak, işbirliğine doğru yönelmektedir.

²⁸⁷ Chubin and Tripp, *op. cit.*, s. 21-22, 28-30, 46.

²⁸⁸ Mohsen Milani, "Iran's Post-Cold War Policy in the Persian Gulf", *International Journal*, Vol. XLIX, (Spring 1994), s. 345-46; Raşid, *op. cit.*, s. 330-34.

B) Afganistan'la

Nur Muhammed Taraki liderliğindeki komünistlerin Nisan 1978'de Afganistan'da iktidarı bir darbeye ele geçirmesi²⁸⁹ Tahran'da Şah Muhammed Rıza tarafından olumsuz karşılanmıştır. İran'da da olası bir komünist darbeden endişe eden Şah, Afganistan'daki rejim değişikliğinden on ay sonra tahtını bırakmak zorunda kalmıştır ama Tahran'daki yeni rejimin anti-komünizme eski rejimden daha fazla vurgu yapması, Kabil-Tahran ilişkilerindeki olumsuzluğu artırmıştır. Tahran'da rejim değişikliği gerçekleşikten on ay sonra Aralık 1979'da SSCB'nin Afganistan'ı doğrudan işgal ederek Babrak Karmal liderliğinde yeni bir Afgan yönetimi kurması²⁹⁰, olumsuz olan İran-Afganistan ilişkilerini tümüyle koparmıştır. Dolayısıyla, Kabil'de komünist rejimin sona erdiği 1992'ye kadar geçen dönemde İran-Afganistan ilişkilerinden bahsederken, İran'ın Kabil hükümetiyle değil, hükümete muhalif yerel güçlerle olan ilişkisi esas alınmalıdır.

Aslında, İran'ın Afgan muhalif gruplarıyla olan ilişkisi de genelde kopuk olmuştur. Sadece 1992 öncesinde değil, (bazı istisna dönemler hariç) 1979-2002 döneminde İran'ın "Afganistan" adına muhatap alabildiği iki unsur olmuştur: Şii Hazaralar ve

²⁸⁹ 1973'te Zahir Şah'ı Roma'ya sürgüne göndererek Afganistan'da cumhuriyeti ilan eden Muhammed Davut Han, kendini de cumhurbaşkanı olarak ilan etmiştir. Beş yıl sürecek iktidarı döneminde Moskova'yla iyi ilişkiler kuran Davut Han, ülkede iki komünist partisinin faaliyet göstermesine de izin vermiştir. Taraki'nin lideri olduğu Halk (kitle) ile Babrak Karmal'ın lideri olduğu Perçem (bayrak) Partileri özellikle subaylar arasında taraftar kazanmıştır. Nisan 1978'deki darbe de bu partilere sempati duyan subaylar tarafından gerçekleştirilmiştir (Esadullah Oğuz, *Afganistan*, İstanbul, Cep, 1999, s. 11-16).

²⁹⁰ SSCB'nin Afganistan'ı Taraki vasıtasıyla denetlemek yerine doğrudan işgal etmesinin temel nedeni, Taraki'nin Başbakanı Hafızullah Emin'in bir saray darbesi gerçekleştirerek Taraki'yi öldürmesi ve Emin'in selefinden daha bağımsız bir politika izlemeye başlamasıdır. Nitekim SSCB işgalinin ilk gününde Emin'i öldüren Sovyet birlikleri, Karmal'ı elçilik yaptığı Prag'dan getirerek kukla hükümetin başına geçirmişlerdir (Oğuz, *op.cit.*, s. 16-18).

Horasan'daki mülteciler. Bu iki unsur dışında ele alınabilecek bir "İran-Afganistan ilişkileri" yoktur²⁹¹. Diğer yandan, Afganistan üzerinde İran-Pakistan rekabeti belirgin biçimde öne çıkmıştır ama bu konu da İran-Afganistan ilişkilerinden ziyade, İran'ın Pakistan-Suudi Arabistan ve ABD ile olan ilişkilerini ilgilendirmektedir. Bir diğer deyişle, Pakistan-Suudi Arabistan-ABD üçlüsü, İran'ın Afganistan'la ilişki kurmasını engellemişlerdir.

1) Cihat Dönemi (1979-92)

Afganistan'da merkezî otorite, aşiret örgütlenmesinin üzerinde bir örgütlenmeyi tüm ülke düzeyinde hiçbir zaman oluşturmayı başaramamıştır. Ülkede asıl güç odakları aşiret konfederasyonları olagelmıştır. Bu aşiret konfederasyonları etnik temelde birbirlerinden ayrılmış ve ülkeyi kabaca beş parçaya bölmüşlerdir²⁹².

Sovyet işgaline karşı ilk direniş Kandahar'da spontane biçimde Dürraniler tarafından başlatılmıştır. Kısa sürede tüm ülkede aşiret temelinde örgütlenen "mücahit" gruplar bu direniş içinde yer almıştır. Mücahit grupların SSCB'ye karşı her geçen gün daha başarılı olan bir gerilla savaşı yürütebilmesinin temel nedeni, Pakistan'dan ve kısmen de İran'dan sağladıkları lojistikdir. Savaş nedeniyle, yaklaşık yirmi milyon olan Afganistan nüfusunun üç milyonu Pakistan'a ve iki milyonu da İran'a sığınmak zorunda

²⁹¹ Gilles Kepel, *Cihat*, 2. basım, çev. Haldun Bayrı, İstanbul, Doğan, 2001, s. 155-58.

İran'ın 1990'larda BM'nin 6+2 formülünde (altı komşu devlet + Rusya-ABD) yer alması da bu durumu değiştirememiştir.

²⁹² Ülkeyi batı-kuzeydoğu doğrultusunda bölen Hindikuş dağlarının güneyinde Peştular yer alır. Farsça'nın Dari lehçesini konuşan Dürrani Peştuları Kandahar merkez olmak üzere batıda, Peştunca konuşan Gılzay Peştunları Celalabad merkez olmak üzere doğudadır. Hindikuş dağları bölgesinin batısında Darice konuşan Bamyân merkezli Şii Hazaralar ve kuzeydoğusunda Feyzabad merkezli Tacikçe konuşan Tacikler bulunur. Özbekçe konuşan Özbekler ise Mezar-ı Şerif merkez olmak üzere Hindikuş dağlarının kuzeyindedir (Mahmud Osmanoglu, *Cihadın On Yılı*, Ankara, Rehber, 1990, s. 23-26).

kalmıştır. Mücahit grupların esas insan kaynağı ve eğitim-lojistik üsleri bu mülteci kampları olmuştur²⁹³.

Peşaver'de ABD-Suudi Arabistan kaynaklı desteği Afgan gruplara dağıtan Pakistan, sadece kendi uygun gördüğü gruplara bu pastadan pay vermeyi tercih etmiştir. Şii Hazaralar ise Peşaver'de temsil edilmelerine izin verilenlerden olamamışlardır²⁹⁴. Aslında Pakistan'ın Gılzaylar'dan başka bir etnik grubun güçlenmesine izin vermeyen politika izlediği görülmüştür²⁹⁵. Bu durum, İran'ın zaman zaman sadece Hazaralar nezdinde değil, Gılzaylar dışındaki tüm etnik gruplarla da temas kurabilmesine olanak sağlamıştır. Bununla birlikte, devam etmekte olan Irak Savaşı nedeniyle ekonomik açıdan zor durumda olan İran'ın sınırlı imkanları, Pakistan'la rekabetinde arka planda kalmasına neden olmuştur²⁹⁶. Sonuçta, İran'daki mülteci kamplarının savaşa etkisi, Pakistan'dakilerle kıyaslanmayacak kadar küçük olmuştur.

İran öncelikle, SSCB işgaline karşı savaşan yerel Hazara aşiretlerini organize etmiş ve silahlandırmıştır²⁹⁷. 1982'den itibaren ise, İran'daki medreselerde kısa süreli eğitim verdiği Hazaraları, sözkonusu organizasyon içinde kilit noktalara getirmiştir. İran'ın yeni Şii siyaset teorisi yorumunu benimsemiş olan bu kişiler sayesinde İran

²⁹³ Oğuz, *op.cit.*, s. 20-23; Sekan Taflıoğlu, "İslami Direniş'den Taliban'a", *Avrasya Dosyası*, C. IV, No. 3-4 (Kış 1999), s. 32-34.

²⁹⁴ Pakistan sadece yedi mücahit grubu (partiyi) tanımış ve diğer grupların bu gruplarla birleşmesini özendirmiştir. Şüphesiz Hazaralar böyle bir birleşmeye yanaşmamışlardır (Kapel, *op.cit.*, s. 160-62).

²⁹⁵ Hatta, Roma'dan Zahir Şah'ın Peşaver'e getirilerek sürgünde bir hükümet kurulması önerisine de Pakistan karşı çıkmıştır (Ahmed Raşid, *Taliban*, çev. Osman Akınhay, İstanbul, Everest ve Mozaik, 2001, s. 28).

²⁹⁶ 1980-92 döneminde Pakistan Afganlara dağıtmak üzere ABD ve Suudi Arabistan'dan toplam on milyar Dolar civarında hibe almıştır. İran ise iki milyona ulaşan mültecilere bakmakta bile zorlanmıştır (Raşid, *op.cit.*, s. 26-27).

Hazara örgütleri üzerinde doğrudan denetim kurabilmiştir. Bu gelişmenin bir sonraki aşaması ise, aşiret liderlerinin arka plana itilerek İran'da eğitim almış mücahitlerin, örgüt liderliklerini ele geçirmesi olmuştur²⁹⁸. Sonuçta, Hazara bölgesi ile İran arasında organik bağlar kurulmuş ve Hazaraların diğer Afganlardan yabancılaşması daha önce görülmemiş boyutlara ulaşmıştır.

Diğer gruplardan kendini yalıtıran Hazarlar, Afganistan'daki cihat içinde bir cihat vermelerine rağmen, diğer bir deyişle koordinasyon eksikliğine rağmen, SSCB işgaline karşı başarılı bir performans sergileyerek, çok büyük kurtarılmış bölgeler oluşturabilmişlerdir. Bunun bir nedeni, Hazara bölgelerinin dağlık ve yolsuz olması olabileceği gibi, SSCB'nin İran'la olan ilişkilerini bozmamak için İran destekli bu grupların üzerine fazla gitmemesi de olabilir. Nedeni ne olursa olsun, 1989'da SSCB işgali sona erdiğinde ve 1992'de de komünist rejim çöktüğünde, Hazaralar kendi bölgelerine egemen ve iyi organize olmuş bir güç olarak Afganistan iç politikasında tarihte daha önce benzeri görülmedik biçimde ağırlıklı bir rol oynayabilecek duruma gelmişlerdir. Bu durumun bir diğer anlamı, 1992'e gelindiğinde İran'ın Afganistan'a işlevsel bir aracının bulunduğudur.

Hazaralar-İran ilişkisine bakıldığında, İran'ın rejim ihracı politikası çerçevesinde Afganistan'ın iç işlerine müdahale ettiği düşünülebilir. Zaten, Irak-İran Savaşının devam ettiği bu dönemde Basra Körfezi ve Batı'nın İran'a bakışının esasını da rejim ihracı girişimleri oluşturmuştur. Basra Körfezi bölgesi için İran'ın rejim ihracı girişimleri doğru bir saptama olsa da Afganistan'da aynı saptamayı yapmak yanlış olur. İran-Hazara

²⁹⁷ Osmanoğlu, *op.cit.*, s. 60-63.

²⁹⁸ Aşiretlerüstü sekiz Hazara mücahit örgütü kurulmuştur. Bir süre sonra bu örgütler kendi aralarında da çatışmaya girdiklerinde İran doğrudan müdahale ederek, tüm Hazara örgütleri "Hizb-i Vahdet" adı verilen bir örgüt çatısı altında birleştirmiştir. Hizb-i Vahdet bugüne kadar

ilişkileri, İran'ın Afganistan'dan gelebilecek bir tehdide karşı hem coğrafi hem de ideolojik bir tampon bölge kurma ihtiyacının doğal bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Olası tehdit ise Peşaver'de organize edilen cihat amaçlı savaşın niteliğinde gizlidir.

Afganistan'da SSCB işgalinin yarattığı aşiret temelli direniş, yukarıda değinilen Hazara örneğinde olduğu gibi kısa sürede aşiretlerüstü bir örgütlenmeye dönüşmüştür²⁹⁹. Direnişin organizasyonunda görülen bu değişim, ideolojisinde de belirgin bir kayma ortaya çıkarmıştır. Aşağıda belirtileceği gibi, Afganistan'daki aşiretlerin İslama yaptıkları vurgu ne kadar dikkat çekici olsa da, Pakistan'daki mülteci kamplarında ortaya çıkan (veya çıkarılan) köktendinci İslamî ideolojiye benzememektedir. Mücahit gruplar aşiretlerüstü nitelik kazandıkça, "Peşaver modeli" diyebileceğimiz bir İslam yorumunu ideolojileri olarak benimsemeye başlamışlardır. Peşaver modeli, Birinci Bölümde açıklanan İran'ın İslam yorumunun Sünni versiyonudur. İlk defa Sünni İslam'da silahlı mücadeleyle köktendinci bir devlet kurma fikri pratiğe dökülmüştür. Bu durum ise İran'ın köktendinciliğe getirdiği yeni tanımın ve bu tanımın model ülkesi olma özelliğinin tekeline kırmıştır. Diğer bir deyişle, İran'ın zaten sınırlı olan Sünni İslamcı örgütlere hitap edebilme yeteneğini azaltmıştır. Üstelik, İran'ın Afganistan'la sınırında yer alan Horasan ve Belucistan illerinde nüfusun çoğunluğu Sünnilerden oluşmaktadır ve İran'lı Sünnilerin Tahran'dan yabancılaşması olasılığı İran'ı endişelendirmiştir. Peşaver modeli, Arap kamuoyunda Irak-İran Savaşının yaptığı etkinin bir benzerini Asyalı Müslümanlar üzerinde ortaya çıkarmıştır: İran'ın "Şii" niteliğini öne çıkarılması. Böylece, İran İnkılabının Sünni rejimlerin meşruiyeti üzerindeki baskısı hafiflemiştir.

birliğini koruduğu gibi Tahran da Hizb-i Vahdet üzerindeki denetimini korumuştur Kepel, *op.cit.*, s. 167-70).

²⁹⁹ Oğuz, *op.cit.*, s. 40-41.

Yukarıda açıklanan nedenlerle, İran'ın Afganistan cihatındaki tutumunu İran-Suudi Arabistan ilişkileri çerçevesinde düşünmek daha anlamlı olmaktadır. Bununla birlikte, Suudi Arabistan'ın Şii İran'dan sonra kendisi için daha büyük bir tehlike yaratabilecek olan Sünni Afganistan'ı yaratma konusunda Pakistan ve ABD'yle yaptığı işbirliği ayrı bir tartışma konusudur.

2) İç Savaş Dönemi (1992-)

1992'de Komünist rejim ortadan kalktığına, ona karşı savaşan grupların birbirleriyle çatışmasını önleyen biricik neden olan "ortak düşman" da ortadan kalmıştır. Bu gelişmenin hemen ardından ülkede belirli bölgelerde denetimi elinde bulunduran gruplar arasında iç savaş başlamıştır³⁰⁰. Kabil'i elinde bulunduran Tacikler ile kuzeydeki Özbekler'in kurduğu ittifaka karşı Pakistan'ın desteklediği Gılzayların³⁰¹ Kabil'e karşı saldırıları iç savaşın ilk döneminin ana unsuru olmuştur³⁰².

Pakistan (ve S. Arabistan-ABD) destekli Hikmetyar liderliğindeki Gılzaylar ile Rusya destekli Rabbani-Mesut liderliğindeki Tacikler arasındaki savaş üç yıl devam etmiştir. Bu mücadelede diğer gruplar dönem dönem müttefik (dolayısıyla taraf)

³⁰⁰ Burhaneddin Rabbani ve Mesut liderliğindeki Tacikler Kabil dahil ülkenin kuzeydoğusunu, Gülbeddin Hikmetyar liderliğindeki Gılzaylar güneydoğuyu, Raşid Dostum liderliğindeki Özbekler kuzeyini, belirli bir lider etrafında birleşemeyen Dürraniler güneybatısını, İsmail Han liderliğindeki Dürraniler ise Herat merkezli kuzeybatısını ve Hazariler de Bamyan merkezli orta bölgesini denetimlerinde bulunduruyorlardı (Raşid, *op.cit.*, s. 32; Kepel, *op.cit.*, s. 255-57).

³⁰¹ Pakistan'ın temel amacı, Türkmenistan veya Özbekistan'la güvenli bir karayolu bağlantısını sağlayabilmektir. Bunun için ülkeyi (Pakistan'da da akrabaları bulunan) Peştunların denetlemesinin uygun olacağını düşünen Pakistan, Hikmetyar'a destek vermiştir (Raşid, *op.cit.*, s. 40).

³⁰² Gilles Doronsoro, "Afghanistan Civil War", *Current History*, Vol. VC, No. 588 (January 1996), s. 37-40.

değiştirirken, Hazaralar bazı istisnalar dışında Taciklerin daimi müttefikleri olmuşlardır³⁰³. Kabil'de Rabbani iktidarının yer aldığı üç yıllık bu dönem, Tahran-Kabil ilişkilerinin de canlandığı izlenimini vermektedir ama bu görünüm yanıltıcıdır. İran'ın Kabil nezdindeki tüm girişimleri, kurulan koalisyonda Hazaraların biraz daha etkin yer alabilmesi için verilen çabalardan ibaret kalmıştır.

1994 Sonunda Taliban'ın ortaya çıkması ve birkaç yıl içinde (Hazara bölgesi dahil) ülkenin büyük kısmını ele geçirerek, diğer grupları ülke dışına sürmesi veya sindirmesi, Afganistan denklemini tümüyle değiştirmiştir.

Taliban³⁰⁴'in ortaya çıkışında ülke içindeki en büyük desteği Afgan nakliyatçıları-kaçakçıları vermiştir³⁰⁵. Ülkenin çok sayıda bölgeye parçalanmasının sonucunda iki şehir arasında mal taşımak için defalarca haraç vermek zorunda kalan ve buna rağmen güvenlik korkusu yaşayan nakliyeciler, Taliban'ın bir defalık vergi karşılığında sınırsız ve güvenli dolaşım hakkı tanımasını olumlu bulmuşlardır.

Taliban'a asıl desteği veren Pakistan olmuştur³⁰⁶. Hatta, Kandahar'da Taliban'ın bir güç olarak ortaya çıkmasını doğrudan Pakistan istihbaratı organize etmiştir.

³⁰³ Oğuz, *op.cit.*, s. 51-53.

³⁰⁴ Talebe anlamına gelen "talib" kelimesinin çoğulu olan Taliban'ı kendilerine isim olarak seçen bu grup, çoğunluğu bir şekilde medreseyle ilişkili olduğundan bu adı benimsemişlerdir. Ayrıca, diğer grupların "siyaset"i çağrıştıran parti isimlerine karşılık kendilerini tüm ülkeye hitap eden siyaset üstü "tarafsız" bir grup olarak nitelemek için de Taliban kelimesi tercih edilmiştir (Raşid, *op.cit.*, s. 34).

³⁰⁵ Afganistan'ın geleneksel küçük burjuvazisinin en büyük kısmını oluşturan nakliyeciler başta uyuşturucu olmak üzere ülke ekonomisinin tüm sektörlerinde belirleyici konumdadırlar (Raşid, *op.cit.*, s. 30-31).

³⁰⁶ Aslında Hikmetyar'ı destekleyen Pakistan, Hikmetyar'ın Tacikler karşısında başarısız olması üzerine desteğini Taliban'a kaydırmıştır. 1993'te başbakan olduktan sonra bu kararı alan Benazir Butto, Aşkabad-Kabil-Mezarı Şerif-Peşaver yolu yerine Aşkabad-Herat-Kandahar-Kuetta yolunun daha gerçekçi olduğunu düşünmüştür (Raşid, *op.cit.*, s. 41; Kepel, *op.cit.*, s. 264).

Taliban'ın insan kaynağı Pakistan'daki medreseler olduğundan sadece burada okuyan Afganlar değil, çoğunluğu Peştun olmak üzere Pakistanlılar da Taliban'a katılmışlardır. Bu durum, Pakistan ile Taliban arasındaki organik bağları güçlendirmiştir³⁰⁷.

ABD'nin de Taliban'ı desteklemesinin temel nedeni "Yeni Büyük Oyun" kapsamında Orta Asya hidrokarbür rezervlerinin dünya pazarlarına olası nakliyatı yollarından birinin Afganistan olmasıdır. Kazakistan-Türkmenistan-Afganistan-Pakistan güzergahını izlemesi planlanan petrol ve doğalgaz boru hatları, diğer tüm hatlara oranla ekonomik açıdan en rasyonel ikinci seçenektir³⁰⁸. Bu nedenle başta ABD şirketi *Unocal* olmak üzere uluslararası şirketler Taliban'ın tüm ülkeyi ele geçirerek istikrar sağlamasına sıcak bakmışlardır³⁰⁹.

Yukarıda değinildiği gibi, aşiret örgütlenmesi esas olmakla birlikte özellikle Aralık 1979'dan sonra Afganistan'da iktidarın meşruiyetini sağlayan temel unsur İslam'dır³¹⁰.

³⁰⁷ Oğuz, *op.cit.*, s. 55-56.

³⁰⁸ Halen çalışmakta olan Kazakistan-Rusya hattı bir yana bırakılacak olursa, ekonomik açıdan en uygun seçenek Kazakistan-Türkmenistan-İran hattıdır. Fakat ABD'nin İran'a uyguladığı ambargo nedeniyle bu proje rafa kaldırılmıştır. Kazakistan-Türkmenistan-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye güzergahı ise sadece yatırım maliyetinin yüksek olmasından değil, sözkonusu hidrokarbür rezervlerine asıl talebin Rotterdam, Cenova veya New York limanlarından ziyade Uzakdoğu'dan geleceğinin tahmin ediliyor olması nedeniyle de ekonomik bulunmamaktadır. Ayrıca, statüsü henüz belirsiz olan Hazar'ın altında boruların nasıl döşeneceği de bir diğer sorundur. Tüm bu seçeneklerin dışında Türkmenistan-Kazakistan-Çin hattının gelecekte en makul olasılık olarak belirmesi de ihtimal dahilindedir.

³⁰⁹ İrfan Kaya Ülger, "Taliban Afganistan'da: Pax-America'nın İslamcı Militanı", *Avrasya Dosyası*, C. IV, No. 3-4 (Kış 1999), s. 96-101.

³¹⁰ Olivier Roy, *Siyasal İslamın İffası*, 2. basım, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, Metis, 1995, s.201-203.

İslamiyet Afganistan'da diğer ülkelerdeki aşiretlerin hayatına yaptığı etkiden çok daha fazla tesir etmiştir. Aşiret efsanelerinde bile görülür: Peştunlar Hint-Avrupa kökenli olmalarına rağmen kendilerinin sahabelerden Kays'ın soyundan türediklerine ve bu nedenle Sami olduklarına inanırlar. Gılzaylar Kays'ın ikinci oğlunu ve Dürraniler de ilk oğlunu ataları kabul ederler (Raşid, *op.cit.*, s. 16).

SSCB işgaline karşı da cihat ilan edilmiş ve tüm gruplar istisnasız biçimde cihat amaçlı savaştıklarını iddia etmişlerdir. Bu nedenle o dönemde mücahit adı verilen savaşanların İslam'ın temsilcisi olduğu genel kabul görmüştür. Oysa, İran İnkılabının Ortadoğu'da "köktendinci" teriminin ifade ettiği kavramı yeniden tanımlaması gibi, Taliban da Afganistan'da İslam'ın temsilcisi olma niteliğini yeniden tanımlamıştır. Taliban'ın uygulamalarının ardından³¹¹ diğer grupların İslamî kökenli meşruiyetleri sorgulanmaya başlanmıştır³¹². Şüphesiz bu durum, Ortadoğu'da köktendinciliğin temsilcisi konumundaki İran'ın pozisyonunun da tehdit edilmesi anlamına gelmektedir.

Bu nedenle Taliban hareketi, Afganistan'da yabancı kaynaklı İran karşıtı ideolojik müdahalenin doruğu olarak değerlendirilebilir.

Taliban'ın İran'a bakışında mezhep ayrımını daima esas almasının tarihsel nedeni 18. Yüzyıla kadar uzanır³¹³ ama Taliban'ın İran'a karşı hasmane politikalar

³¹¹ Kadınların "ev hapsi"ne sokulması temelinde yeni bir cinsel ayrımcılık, Taliban'ın sosyal politikasının esasını oluşturmuştur. İran'da kadınlar her alanda faaliyet gösterebilirken, Afganistan'da kadının sokaklardan tümüyle silinmesi anlamlıdır. Ayrıca, İran'da devlet denetimi altında olan iletişim sektörü, Afganistan'da denetimin ötesine geçerek, televizyonun yasaklanmasına kadar varan örneklere ulaşmıştır. Diğer yandan, İran'ın kadınlar için bile uluslararası spor turnuvaları düzenlemesine karşılık Taliban tüm spor faaliyetleri dahil olmak üzere her türlü toplu sosyal girişimi yasaklamıştır. Son olarak şu örnek Taliban'ın İran'a nasıl bir İslamî meydan okuma içinde olduğunu göstermektedir: İran'da kravatlı erkekler sokaklarda görülebilirken, Afganistan'da sakalsız dolaşmak bile yasaklanmıştır (Kapel, *op.cit.*, s. 260-62).

³¹² Thomas Barfield, "The Afghan Morass", *Current History*, Vol. IVC, No. 576 (January 1995), s. 38-41.

³¹³ Safevilerin Afganistan'da Şiiliği zorla benimsetmeye çalışmaları üzerine 1709'da başlayan isyan başarıya ulaşmış ve 1727'de Gılzayların İsfahan'ı fethetmesiyle Sünni tepkisi doruğa ulaşmıştır. 1747'de Dürranilerin Kandahar'da ilk Afgan devletini kurmalarıyla bu süreç tamamlanmıştır. Dolayısıyla, Afgan kimliğinin ve devletinin ortaya çıkması, Şii İran'a karşı Sünni Afganların yaptığı bir mücadelenin ürünüdür. Afgan kimliğinde Şii İranlılar "onlar"ı ifade etmektedir.

izlemesi, onu ve Rusya'yı Afganistan'daki mutlak iktidarının önündeki engeller olarak değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Sözkonusu durum ideolojik değildir³¹⁴. 1994-97 döneminde Taliban Kandahar'dan başlayarak tüm ülkeyi feth etmeye kalktığında karşısında İran ve Rusya destekli ittifaklar bulmuştur. Oysa o tarihe kadar İran, Afganistan gelişmelerinde Hazaralara destek vermek dışında belirli bir grubu düşman olarak belirlemiş değildir ve Taliban bu anlamda İran politikasında bir değişikliği de ifade etmiştir. Taliban'a karşı olan her kim olursa olsun³¹⁵ İran'ın desteğini yanında bulmuştur. Dolayısıyla, Taliban'ın İran karşıtlığını sadece Pakistan-Suudi Arabistan-ABD tarafından yönlendirilmesinde aramamak gerekir. Taliban'ın bu politikası bile etki-tepki biçiminde gelişmiştir. Nitekim, 1997'de İran'ın Kabil Büyükelçiliğini kapatma kararı alan Taliban, bu kararın nedeninin, ülkenin kuzeyinde savaştığı güçlerin denetimindeki havaalanlarına hergün onlarca İran nakliye uçağının malzeme getiriyor olmasını göstermiştir.

Taliban-İran gerginliği, Afganistan iç savaşı üzerinden dolaylı olarak devam ederken, dört örnek olayda doğrudan somutlaşmıştır. En önemlisi, Taliban'ın ülkede istikrarı sağlamasının ardından başlattığı uyuşturucu üretme kampanyasına³¹⁶ İran'ın gösterdiği tepkidir. Bu uyuşturucunun Batı'da pazarlanmasında iki ana nakliye yolu İran ve Pakistan olmuştur. Oysa İran uyuşturucuyla mücadele konusunda büyük bir uğraş

³¹⁴ Şüphesiz İran-Taliban arasında ideolojik çatışma boyutu en azından uluslararası politika açısından önemlidir ve yukarıda bu konuya değinilmiştir.

³¹⁵ Hatta, Kabil'in batısının Hazaralardan geri alınması sırasında Hazaralara karşı bir katliam gerçekleştiren ve Hizb-i Vahdet liderini de öldürten Mesut bile İran desteğinden yararlanmıştır.

³¹⁶ İslamî bir rejimin sarhoşluk hissi veren her maddenin tüketimini yasaklaması beklenir ve gerçekten de Taliban bu konuda çok katı yasaklar koymuştur. Buna rağmen, uyuşturucu üretimini Taliban'ın Pakistan'dan bağımsız bir politika izleyebilmesi için biricik gelir kaynağı olduğundan, bu durumu meşrulaştırmak için sadece kafirlere satmak üzere uyuşturucu üretildiği söylenmiştir.

içinde olagelmıştır ve ülkede yaklaşık üç milyon bağımlı olduğu düşünülmektedir. Buna karşılık, Afganistan sınırında önlemleri artıran İran kolluk güçleriyle kaçakçılar arasındaki çatışmalar kimi zaman küçük birer muharebe biçimini almıştır³¹⁷.

İkinci somut olay ise Taliban'ın Herat ve Kandahar gibi İran'a yakın önemli kentlerde İranlı Sünniler için bürolar açmış olmasıdır. Bu bürolarda temsil edilen İranlı Türkmen, Beluci, Peştun vs. etnik kökenli Sünniler, Taliban tarafından "Ehl-i Sunnet Vel-Cemaat" adlı bir örgüt kurularak birleştirilmiştir³¹⁸. Bu örgüt temel amacının İran'daki rejimi devirerek yerine Taliban modeli bir rejim getirmek olduğunu ilan etmiştir. Bu amacın gerçekleşmesi en azından İran'ın %85'nin Şii olduğu gözönüne alınırsa gerçekçi görülmesi de, bu gelişme İran'ın öteden beri korktuğu ülkedeki Sünnilerin rejime yabancılaşması olgusuna katkıda bulunabileceği endişesini Tahran'da güçlendirmiştir³¹⁹.

Üçüncü ve dördüncü olaylar ise içiçe geçmiştir. 1998'de Taliban'a direnen son büyük kent olan Mezar-ı Şerif'i Taliban ele geçirdiğinde tüm Hazaraları katletmiştir. Üstelik bu katliamı gizlemek gibi endişesi olmayan Taliban, daha önce Taliban esirlerinin katledilmesinin intikamını aldıklarını gösteren bir tutum da takınmıştır³²⁰. İç savaş sırasında Hazaralara yönelik çok sayıda katliama tepki gösteren İran ise bu sefer Taliban'a savaş ilan etmeyi düşünmüş ve sınıra bir ordu yığarak tatbikata başlamıştır. 1979'daki SSCB işgalinin ardından ilk yabancı işgale neden olabilecek İran'ın sert

³¹⁷ Abbas Maleki, "The Islamic Republic of Iran's Foreign Policy: The View from Iran", *Iranian Journal of International Affairs*, Vol. V, No. 2, s. 748-49. Uyuşturucu sorunu Pakistan üzerinde pazarlandığı ABD için de önemlidir.

³¹⁸ İran'ın Hizb-i Vahdet'i kurdurarak benzer bir amaç için Meşhed'te üslendirdiği düşünülürse, Taliban'ın bu girişimi "hafif" bir karşılık olmuştur.

³¹⁹ Mohammad Javad Larijani, "Iran's Foreign Policy: Principles and Objectives", Vol. V, No. 2, s. 759-62; Raşid, *op.cit.*, s. 338.

³²⁰ Örneğin, insanları konteynirlara koyarak havasızlıktan öldürmek.

tutumunun gerisinde sadece Mezar-ı Şerif katliamı bulunmamıştır. İran'ı bu sertliğe iten asıl unsur. Mezar-ı Şerif'teki İran konsolosluğunun ve buradaki İran diplomatlarının da katliamdan paylarını almaları olmuştur³²¹. Tüm İranlı diplomatları kurşuna diken Taliban, bu kişilerin casus olduğunu iddia etmiştir³²².

Taliban'ın Pakistan dışındaki geleneksek dış destekçilerini kimi nedenlerle kaybetmesinin ardından, İran-Rusya ikilisinin Kuzey İttifakı adı verilen Tacik-Özbek-Hazara bloğuna uluslararası destek sağlama çabalarında artış görülmüştür. ABD-İran diyalogunun gelişmesi de Kuzey İttifakı lehinde sonuçlar doğurmuştur³²³. Kuzey İttifakının Taliban'a karşı genel bir saldırı yapmak üzere hazırlandığı bir dönemde, Eylül 2001'de New York'a yapıla saldırının arkasında Taliban'ın yanında savaşan Arap-Afganların olduğunun dünya kamuoyunda genel kabul görmesi, Afganistan'daki dengeleri tümüyle değiştirmiştir. ABD'nin Taliban'a karşı doğrudan müdahalesi ve ortaya çıkışından daha hızlı biçimde Taliban'ın yok olması, 1994'teki parçalanmış Afganistan'ı yeniden yaratmıştır. ABD başta olmak üzere uluslararası baskı nedeniyle tarihte ilk defa tüm grupları kapsayan bir Afgan hükümetinin kurulmuş olması, parçalanmışlığını ve kaotik potansiyelini koruyan Afganistan'ın niteliğini değiştirmemiştir.

İran açısından bu yeni gelişme ise iki anlam ifade etmektedir: Olumlu anlamı, İran'a en büyük tehdidi oluşturan Taliban'ın ideolojisiyle birlikte ortadan kaybolmasıdır. Üstelik, Hazaralar da eski bölgelerinin denetimini geri almışlardır. Olumsuz anlamı ise, Rusya'yla birlikte Taliban dışındaki tüm gruplar üzerinde nüfuz sahibi olmaya başlayan

³²¹ İran'ın ABD Büyükelçiliğini bazı gruplara işgal ettirerek 444 gün personeli rehin tutması da hatırlandığında, diplomatik dokunulmazlık konusunda İslamî rejimlerin genel tutumu sorgulanmaktadır.

³²² Raşid, *op.cit.*, s. 340-41.

İran'ın, ABD'nin müdahalesi sonucunda tekrara sadece Hazaralara etki edebilen bir konuma geri dönmesidir. Özellikle Afganistan'daki doğrudan ABD varlığı İran için yeni bir tehdit unsurudur.

³²³ Terken Hacaloğlu, "Afganistan'daki Çatışmalar ve Uluslararası Yansımalar", *Avrasya Dosyası*, C. IV, No. 3-4 (Kış 1999), s. 74-76.

C) Azerbaycan'la

İran'ın Azerbaycan'la olan ilişkisi 1991'den daha önceye gitmez. Sovyetler Birliği döneminde İran ile komşusu Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında kurulan ilişkiler Moskova üzerinden gerçekleşmiş ve bu nedenle de Tahran-Moskova ilişkilerinin dışında bir Tahran-Bakü ilişkisinden bahsetmek mümkün olmamıştır.

1) Muttalibov Dönemi (1991-92)

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmaya doğru gittiğinin açıklık kazanmasının ardından İran'da olası bir bağımsız Azerbaycan'la kurulacak ilişkinin niteliği konusunda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır³²⁴:

Birinci görüşü paylaşanlara göre, 1813 ve 1828 antlaşmalarına kadar İran'ın bir parçası olan kuzey Azerbaycan'ın "Rus boyunduruğundan kurtulması"nın doğal sonucu, sözkonusu bölgenin anavatanla (İran'la) tekrar birleşmesidir. Tarihsel açıdan mantıklı görülen bu görüş iki nedenle İran dış politikasına yansımamıştır: Birinci neden, Bakü'de yönetimde etkin olması beklenen grupların hiçbirinin böyle bir politikaya olumlu bakmayacağı ve diğer ilgili devletlerin de bunu benimsemeyeceğinin anlaşılmasıdır. Bu nedenle İran'ın Azerbaycan'ı 1938 Avusturyası gibi görmesi realpolitik anlayışa uymamaktadır ama 1980'lerde İran'ın realpolitik anlayışın dışında ideolojik güdülü dış politika uygulamaları olduğu gözönüne alınırsa, İran'ı bir *anchluss* çabasında alıkoyan asıl unsurun bu olmadığı düşünülebilir. İkinci ve asıl neden, dış politikada karar vericilerin olası bir iltihakı benimsememeleridir.

İkinci görüşün temsilcileri olan karar vericilere göre, Azerbaycan SSC'nin İran'a iltihakı bir yana, SSCB'nin dağılması bile İran'ın çıkarlarına aykırıdır. 1918'de Çarlık Rusyasının dağılmasının ardından ortaya çıkan Kafkas devletlerinin izlediği milliyetçi

³²⁴ Nesib Nesibli, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara, ASAM, 2001, s. 112-13.

tutumu ve Osmanlıların güney Azerbaycan'ı işgali sırasında Azeriler arasında yürüttüğü ayrılıkçı propagandaya Bakü'nün verdiği desteği hatırlayan İran yönetimi, SSCB'nin dağılmasının ardından ortaya çıkabilecek bağımsız Azerbaycan'ın da aynı tutumu takınacağından endişe etmiştir. Bunun da ötesinde, İran'da %25 civarında olduğu tahmin edilen Azerilerin oranının olası bir iltihak sonucu %35'e yükselmesini ülke bütünlüğü için tehlikeli gören rejim, ilk görüşü paylaşılanlara iltifat etmemiştir. İranlı yöneticilere göre, asıl tartışılması gereken konu, Bakü'nün İran'a nasıl katılacağı değil, Tebriz'in Bakü'ye katılmasının nasıl engellenebileceğidir. Çünkü, kuzey Azerbaycan'ın dinsel ideolojiyi benimsemesinden ziyade güney Azerbaycan'ın milliyetçi ideolojinin etkisinde kalmasının daha olası olduğu düşünülmüştür. 1991'de Moskova'yı ziyaret eden Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, Bakü'ye uğramış ve SSCB bu haliyle kalmasa bile en azından güçlü bir konfederasyon biçiminde varlığını devam ettirmesinin tüm cumhuriyetlerin yararına olduğunu söylemiştir. Velayeti'ye göre bağımsız bir Azerbaycan'ın Moskova'nın koruması olmadan Batı'nın hegemonyası altına girmesi kaçınılmaz olacaktır ve şüphesiz bu durumdan en çok Azerbaycan zarar görecektir³²⁵.

SSCB'nin dağılmasının engellenememesi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının tüm dünyaca tanınmasının ardından başka bir seçeneği kalmayan Tahran, Aralık 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış ve Ocak 1992'de de Bakü'de Büyükelçilik açmıştır. Aynı ay içinde bir İran heyeti Bakü'ye gelerek petrol üretimi ve Hazar'ın yeraltı kaynaklarının değerlendirilmesi konularında teknik temaslarda bulunmuştur³²⁶.

Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı olan Muttalibov, Ermenistan'la girdiği mücadele bazı konularda muhtaç olduğu İran'ın endişelerini yatıştırmak için ilk resmî ziyaretini

³²⁵ Bülent Aras, "İran'ın Değişen Güvenlik Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleriyle İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, (1997), s. 171-72; Kemal H. Karpat, "Orta Asya Devletleri, Türkiye ve İran'ın Dış Politikası," *Yeni Türkiye*, No. 16 (1997), s. 2168-70.

³²⁶ Nesibli, *op.cit.*, s. 114.

Tahran'a yapmıştır. Bu ziyaret sırasında, Ermenilerin ablukaya aldıkları Nahcivan'la bağlantının İran toprakları üzerinden kurulması, Nahcivan'ın serbest ekonomik bölge ilan edilmesi ve iki ülke arasında dış ticaret hacminin gelişmesini engelleyen bürokratik engellerin aşılması konularında anlaşmalar imzalanmıştır. Bu ziyaretin hemen ardından Şubat ayında İran İnkılabının yıldönümü kutlamalarına katılan Muttalibov, İran'a Azerbaycan'dan hiçbir tehdidin gelmesine izin vermeyeceğini vurgulamıştır. Muttalibov'un heyetindeki bir Azeri bakan "Doğu ve Batı Azerbaycan'ın (İran'daki Azeri illerinin) İran'dan ayrılarak birleşik bir Azerbaycan kurulmasının imkansız olduğunu" söyleyerek, Muttalibov'un misyonunun temel amacını ortaya koymuştur³²⁷.

Azerbaycan'ın Azeri milliyetçiliğine dayanan resmî ideolojisinde köklü bir değişiklik yapmanın kısa vadede mümkün olmadığını gören İran, uzun vadede İslamî ideolojinin güç kazanmasına ortam hazırlamaya çalışmıştır. İran, Aralık 1991'de Azerbaycan'ı tanımmasının ardından bu ülkede İslam inancının gelişmesi için çalışmalarda bulunmuştur³²⁸. Öncelikle, İran'ın finanse ettiği din öğretimi kampanyaları çerçevesinde din adamları ve kitapları Azerbaycan'a gönderilmiştir. Sahibi Azerbaycan vatandaşı olan

³²⁷ *idem*.

³²⁸ İran'ın bu yöndeki çabalarının ilki henüz Azerbaycan'ı resmen tanıman önce başlamıştı: Kiril alfabesini bırakmak isteyen Muttalibov yönetiminin Latin veya Arap alfabesi arasında karar vermesi bekleniyordu. Bu aşamada Türkiye'nin Latin ve İran'ın da Arap alfabesinin tercih edilmesi lehinde kulis faaliyetlerinde bulunduğu görüldü. Özellikle İran bu faaliyetlerini Bakü'deki yönetimin kulislerinden sokağa taşıdı ve Azeri kamuoyunun Arap alfabesine teveccüh göstermesi için bir kampanya yürüttü. Buna rağmen, 25 Aralık'ta kararını açıklayan Muttalibov, Latin alfabesini bazı değişikliklerle yeni alfabeleri olarak uygun bulunduğunu ilan etti. Bu tercih, henüz başlayan Azerbaycan-İran ilişkilerinin olumsuz bir ortama sürüklenmesine yol açabilecekken, İran Bakü'yü tümüyle karşısına almamak için hoşnutsuzluluğunu iletmenin ötesinde bir girişimde bulunmadı. Bununla birlikte, Kuran okuyabilmek için gerekli olan Arap alfabesi bilgisini ülkede yaygınlaştırmak için Kuran kurslarının açılmasını finanse etmeye önem verdi.

bazı dergi ve gazetelere maddi katkıda bulunuldu ve karşılığında, genelde İslamî rejimleri ve özelde de İran rejimini öven yazıların çıkması sağlanmıştır³²⁹.

Şubat 1992'nin sonunda Muttalibov'un Tahran ziyaretinin hemen ardından İran Dışişleri Bakanı Velayeti Bakü'ye gitmiştir. Velayeti'nin amacı Azerbaycan üzerinde belirginleşmeye başlayan Türkiye nüfuzunu dengelemek ve kültürel yönden Bakü'de kurulan köprübaşını siyasi yönden de kurabilmektir. Bunu sağlayabilmek için İran'ın Karabağ sorununda arabulucu olma önerisini Bakü'ye götüren Velayeti burada olumlu bir cevap almıştır. Aynı cevabı Erivan'dan da alan İran'ın arabulucuk çabaları kısa sürede sonuçlanmıştır ve 15 Mart 1992'de Tahran'da Ermeni ve Azeri yetkilileri arasında bir ateşkesi öngören memorandum imzalanmıştır. 08 Mayıs'ta da Cumhurbaşkanı Rafsancanî'nin bizzat yer aldığı toplantının sonunda Ermeni ve Azeriler arasında ateşkes anlaşması imzalanarak yürürlüğe girmiştir³³⁰. Şubat-Mayıs 1992 dönemini kapsayan ve başarıyla sonuçlanan İran'ın arabuluculuk girişimi, hem Ermenistan hem de Azerbaycan üzerinde İran'ın istediği siyasal etkinliği kurmasını sağlamış görünüyor ve Tahran'ın memnuniyeti izleniyorken, sadece bir gün sonra 09 Mayıs'ta Ermeniler ateşkesi bozarak Şuşa bölgesinde saldırıya geçmiştir. Şuşa'yı alan ve bir katliam gerçekleştiren Ermenilerin bu tutumuna İran'ın cevabı Vaezi'nin ağzından gelmiştir: "Bu işgali kınadığını ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası olduğunu; bölgede sınırların değiştirilmesine kesinlikle karşı olduklarını" söyleyen Vaezi, böylece savaş başladığından beri İran'ın açıkça Azerbaycan lehinde bir pozisyon aldığını da göstermiştir. Buna rağmen

³²⁹ Aras, *op.cit.*, s. 174.

³³⁰ 15 Mart'taki memorandumun ardından İran'ın yoğun bir mekik diplomasisi başladı. Bu çerçevede Dışişleri Bakan Yardımcısı Mahmud Vaezi'nin Bakü ve Erivan ziyaretleri önemli bir basamak oluşturdu. Vaezi, ateşkesin ayrıntıları ve savaş tutsaklarının değişimi konusunda belirli bir uzlaşma sağlayabildi.

Ermeni saldırıları devam etmiş ve 17 Mayıs'ta Laçın³³¹ de işgal edilmiştir. Haziran 1992'de Muttalibov yerini Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey'e bırakmıştır³³².

2) Elçibey ve Alievler Dönemleri (1993-)

Henüz SSCB dağılmadan 1988'den itibaren Azerbaycan'da başlayan "ulusal özgürlük mitingleri"ni Azerbaycan Halk Cephesi adlı bir örgüt organize ediyordu. Halk Cephesi'nin öncelikli hedefi Azerbaycan'ın SSCB içinde daha özerk bir konum kazanması ve ardından da tam bağımsızlığın elde edilmesiydi. Bu aşamada dikkat çeken husus, 1988'de bile mitinglerde "Tebriz, Tebriz" ve "Birleşik Azerbaycan" sloganlarının yer almasıydı. Üstelik bu konuda Halk Cephesi ilk somut girişimini Aralık 1989'da SSCB-İran sınırını oluşturan Aras nehri kıyısında düzenlediği bir gösteriyle gerçekleştirdi³³³. Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey'in "çok etnikli İran'da Farslar dışında kalanların ulusal haklarının ihlal edilmesinin, dillerinin okullarda yasak olmasının bu ülkenin gelecekte dağılmasına neden olacağı"ni her platformda dile getirmesi, Halk Cephesinin birleşik Azerbaycan görüşünün sadece tabanda değil, tavanda da paylaşıldığını gösteriyordu³³⁴. Halk Cephesinin bu tutumu İran'da endişeyle izleniyor ve olası Halk Cephesi iktidarının ikili ilişkilerde bir kriz yaratmasından çekiniliyordu. Üstelik, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden bir

³³¹ Laçın'ın işgali stratejik açıdan anlamlıydı: Böylece Ermenistan ile Karabağ Ermenileri arasında doğrudan ve güveilir bir bağlantı sağlanmış oldu.

³³² Çetinsaya, *op.cit.*, s. 309-13.

³³³ Aralık 1945'te SSCB işgali altındaki İran'da kurulan ve bir yıl geçmeden SSCB işgalinin bitmesinin ardında Tahran hükümetince sona erdirilen Tebriz merkezli Azerbaycan Özerk Cumhuriyetinin kuruluş yıldönümü olan 12 Aralık 1989'da Halk Cephesi Nahcivan Şubesinin düzenlediği "İki Azerbaycan arasında insanî ilişkilerin sınırsızca kurulması" talepli gösteriler düzenlendi. 31 Aralık'ta da Nahcivan'ad Astana'ay kadar olan SSCB-İran sınır engelleri kısmen yıkıldı. Bu nedenle 31 Aralık gününü Halk Cephesi "Dünya Azerbaycan Türklerinin Ulusal dayanışma Günü" olarak ilan etti.

gün önce Elçibey'in televizyon konuşmasında "İran'ın parçalanacağı ve birleşik Azerbaycan'ın kurulmasının uzak olmadığı"na ilişkin ifadelerinin ardından seçimi kazanması, Azerbaycan'ın bağımsız olmasından zaten endişeli olan İran'ın Bakü'den tehdit algılamasına, İran'ın güvenlik konularında "Azerbaycan"ın ilk gündem maddesini oluşturmasına neden oldu³³⁵.

Bu olumsuz ortam içinde Elçibey'in Dışişleri Bakanı Tofiq Gasimov Ağustos 1992'de İran'a ziyarette bulunarak, yeni hükümetle İran arasındaki ilk üst düzey teması sağladı. Gasimov ziyareti boyunca Halk Cephesinin programında da yer alan güney Azerbaycan'a verilmesi istenen haklar konusuna hiç değinmediği gibi, tam tersine, Elçibey'in seçimlerden önce yaptığı konuşmaların hükümeti bağlamayacağını, bu yönde Azeri medyasında hükümet veya doğrudan Elçibey kaynak gösterilerek yapılacak haberlerin de sadece iç politika unsuru olarak değerlendirilerek, bunun Azerbaycan'ın İran'a yönelik hasmane bir tutumu biçiminde değerlendirilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

Gasimov'un ziyaretinde İyi komşuluk ve işbirliğine ilişkin imzalanan protokollerin yanı sıra, Tebriz ve Nahçıvan'da karşılıklı konsolosluklar açılması da kararlaştırıldı. Tebriz'de Azerbaycan konsoloslğunun açılmasına, üstelik de Elçibey iktidardayken izin vermeyi kabul eden İran'ın bu tutumu bir jest ve iyi niyet girişimi olarak algılanmalıdır. Ayrıca, İran'ın Azerbaycan'a doğalgaz vermesi ve İran topraklarından geçerek Nahçıvan'a ulaşan enerji hatları ve kara ulaşımının geliştirilmesi konularında da uzlaşmaya varıldı ki, bu da İran'ın Azerbaycan'a uzattığı bir dostluk eli olarak kabul edilebilir³³⁶.

³³⁴ Zaten Elçibey, 1975'te birleşik Azerbaycan'ı savunmanın da dahil olduğu bazı siyasî suçlardan hüküm giymişti.

³³⁵ Nesibli, *op.cit.*, 114-15.

³³⁶ "Batı'ya gidildikçe anlaşma imzalamak zorlaşır ama uygulamak kolaylaşır, Doğu'ya gidildikçe anlaşma imzalamak kolaylaşır ama uygulamak zorlaşır" diyenleri haklı çıkarırcasına, Gasimov'un ziyaretinin bir başka gündem maddesi de Azerbaycan'ın bağımsız olmasından bu yana geçen bir yıldan daha kısa sürede iki ülke arasında imzalanan beş yüz'den fazla anlaşmanın

Böylece, Halk Cephesiyle de yapıcı ilişkileri kurmak istediğini belli eden İran'ın endişelerini yatıştırmaya çalışan Gasimov'un daha önce benzer çabayı gösteren Muttalibov kadar inandırıcı olabilmesi için Elçibey'in de Tahran'a ziyarette bulunması gerektiği yönünde İranlıların imâları ve ardından da İran'ın Bakü Büyükelçisinin defalarca ve ısrarlı davetlerine Elçibey'in verdiği aynı olumsuz cevap³³⁷, İran'ın şüphelerinde ne kadar haklı olduğu yolundaki inancını pekiştirdi.

Azerbaycan, Elçibey'in ziyaretinin gerçekleşmemesinin ikili ilişkilerde bir sorun ortaya çıkarmaması gerektiğini, kültürel ve iktisadi alanlarda ulaşılan aşamanın daha da geliştirilmesi için iki ülke arasında seyahatin önündeki bürokratik işlemlerin ortadan kaldırılması, televizyon yayınlarının mübadelesi, karşılıklı kültür günleri düzenlenmesi gibi önerileri Tahran'a iletildiğinde olumsuz cevap aldı. Üstelik, Nahçıvan'da İran konsolosluğu

uygulanmasının önündeki engellerin tesbit edilmesi ve bu anlaşmalara canlılık kazandırılmasıydı. Bu durum İran'ın sözkonusu anlaşmalara dayanılarak var olduğu düşünülen iyi niyetinin ne ölçüde samimi olduğu konusunda şüphe yaratmaktadır. Bununla birlikte, imzalanmış ama hayata geçirilememiş anlaşmaların yeniden canlandırılması ve iktisadi-kültürel ilişkilerin bunlara dayanılarak geliştirilmesi amacıyla bir komisyon kuruldu. Komisyonun yaptığı ilk iş, Kasım 1992'de bir memorandum ve dokuz protokol imzalamak oldu. 1993 Ocak ve Nisan aylarında İran'ı iki kez ziyaret eden Azerbaycan Devlet Genel Sekreteri Penah Hüseyinov da ekonomik ve kültürel alanda bir dizi anlaşmalar imzaladı. Tüm bu anlaşmaların sonunda, herşeye rağmen, 1993'e gelindiğinde Azerbaycan'ın dış ticaret partnerleri sıralamasında Rusya'da sonra İran ikinci sıraya yükseldi. Kültürel alanda da İran destekli veya İran'ın doğrudan işlettiği kurumların İslamî inancın yaygınlaşması konusundaki çabaları kamuoyunda hissedilmekteydi. Oysa Türkiye'nin bu dönemde Elçibey yönetimiyle kurduğu özel ilişkiler dikkate alınırca, Türkiye'nin değil de İran bu konuda olması, İran açısından bir başarı olarak değerlendirilmelidir.

³³⁷ Elçibey İran'ı ziyaretten büyük memnuniyet duyacağını ama bazı şartları olduğunu bildirmekteydi: Ziyarete önce Tebriz'den başlanacak, sonra Tahran'a gidilecekti. Bu sırada, Azeri milliyetçiliğine ilişkin siyasî suçlardan hüküm giyen İranlılar affedilerek hapisten çıkarılacaktı. Bunlardan önce de, güney Azerbaycan'da Azerice dergi ve gazete çıkarılarak, bunların Azeri milliyetçiliğine ilişkin yayınlar yapmasına izin veren bir karar alınacaktı. Elçibey'in bu şartlarından hiçbirini kabul etmeyen İran, ziyaretin gerçekleşmemesinde sorumlu olmadığını bildirmişti (Nesibli, *op.cit.*, s. 116).

açılmasına rağmen, Tebriz’de Azerbaycan konsolosluğunun açılmasına da İran izin vermedi. Bunun üzerine Azerbaycan, güney Azerbaycan Azerilerinin tüm vatandaşlık haklarından kuzeyde yararlanabileceğini ilan etti³³⁸.

Elçibey yönetiminin her geçen gün biraz daha dozu artan irredantist politikasına İran sessiz kalarak karşılık verdi. Hatta, İran’da Elçibey yönetimini eleştiren gazete haberlerinde Azerileri ve Azerbaycan’ı kötüleyen ifadelerden kaçınılmasına özen gösterildi. Kelbercer’in Ermeniler tarafından işgal edilmesinin ardından, Laçın’ın işgali sonrası yaptığı açıklamanın bir benzerini yaparak hem işgali kınadı hem de Azerbaycan’ın Karabağ da dahil olmak üzere toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini belirtti.

İran’ın “diğer yanağını çevirme” politikasının ardındaki temel faktör, ülke içindeki Azerilerden gelebilecek tepkiydi. Karabağ Savaşındaki Müslüman Azerilerin acılarını paylaştıklarını çeşitli yollarla ifade eden³³⁹ İran vatandaşlarının sayısı gün geçtikçe artıyordu. Buna rağmen, İran Elçibey yönetiminin “yıkıcı” politikalarını sınırlayabilmek için iki yol izledi. Birincisi savaşta el altından Ermenistan’a destek vermeyi sürdürmek ama retorikte tümüyle Azerbaycan’ın yanında görünmek oldu. İkinci yol ise daha etkiliydi: İran Azerbaycan’da Rusya’nın organize etmeye çalıştığı Halk Cephesi muhaliflerine destek vermeye başladı. Bir yandan Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı Haydar Aliev’le ilişkilerini yoğunlaştırırken, diğer yandan Gence’deki Suret Hüseyinov’a bağlantı

³³⁸ Elçibey Şubat 1993’te yaptığı bir konuşmada “kendisi için kuzey-güney ayrımının olmadığını, dolayısıyla kuzeydeki kamu kurumlarında güneylilerin [İran vatandaşlarının] istihdam edilmesinde bir sakınca görmediğini” söyledi.

³³⁹ Ali Vekili liderliğinde kurulan “Karabağ’a Halk Yardımı Komitesi” bu ifadelerden en somut olanıydı. Komite Karabağ göçmenlerine maddi yardımda bulunmak için bağış topluyordu. Kelbercer’in işgalinin kırkıncı gününde Caferî gelenekleri gereği düzenlenen anma toplantısı Tahran Camisinde büyük bir katılımı yapılmış ve Ermenistan’ı destekleyenlere lanet okunmuştu. Tahran Üniversitesinde “Azerbaycan” konulu bir panelde İran’ın hem Azerbaycan politikası eleştirilmiş hem de İran Azerbaycan’ında kültürel hakların ihlala edildiğinden bahsedilmişti. Bu tür örnekler gün geçtikçe çoğalıyordu.

kurmuştur³⁴⁰. Nitekim, önce Hüseyinov Haziran 1993'te Elçibey'i devirmiş ve ardından da Aliev Cumhurbaşkanı olmuş, böylece İran'ın öncelikli güvenlik tehdidi algıladığı Halk Cephesi iktidarı sona ermiştir.

Aliev iktidara geldiğinde Ermeniler Karabağ ve çevresinde gerekli gördükleri tüm yerleri işgal ettiklerinden, kısa süre sonra savaş durgunluğa girmiş “komik savaşı” andırmaya başlamıştır.

Azeri-Ermeni çatışması İran için endişelerini giderme ve bölgede etkin bir rol oynayabilme şansı doğurdu. İran'ın başarısı, Ermeni-Azeri sıcak savaşını sona erdirmek³⁴¹ ama soruna kalıcı bir siyasi çözüm bulunması çabalarını sabote etmek ve Azerbaycan'ın politik enerjisini bu alana saplanmış halde tutabilmektir. Üstelik İran bu sayede hem Erivan hem de Bakü üzerinde nüfuz sahibi olabildi³⁴².

Aliyev'in hem söylemde hem de pratikte, İran'a karşı uygulanan milliyetçi politikaları terk etmesiyle, İran-Azerbaycan ilişkilerinde bir dönüm noktası başladı. Hamaney'in Bakü'yü ziyaretiyle zirveye çıkan olumlu hava içerisinde İran, Azerbaycan'da Türkiye'nin ağırlığını dengelemeye çalıştı³⁴³.

Türkiye'nin milliyetçi yaklaşımına karşı İran dinsel bir yaklaşım izledi. Azerbaycan'daki camiler onarıldı. Azeri hacıların Meşhed gibi kutsal yerleri ziyaret etmeleri teşvik edildi.

³⁴⁰ Aliev Ağustos 1992 ve Mart 1993'te Tahran'a resmî ziyaretlerde bulunmuştur. İran'ın Bakü Büyükelçisi ise darbeden hemen önce Gence'ye giderek Hüseyinov'la durum değerlendirmesi yapmıştır.

³⁴¹ Sıcak savaşın yarattığı krizler ve belirsizlik, savaş Ermenistan'ın lehine de gelişse İran'ı endişelendiriyordu. Sıcak savaş nedeniyle başta ABD olmak üzere Batı da Kafkasya'da etkin olmaya başlamıştı. Savaşın nitelik değiştirmesi ve (Kıbrıs'a benzer biçimde) “sorunsuz” bir çözümsüzlüğe dönüşmesi, Batı'nın dikkatini bu bölgeden uzaklaştırdı.

³⁴² Aras, *op.cit.*, s. 173.

³⁴³ Karpat, *op.cit.*, s. 2176.

Farsça öğretim seferberliği başlatıldı. Azerbaycan'daki Şii ulema hiyerarşisinin yeniden canlandırılmasına ve Azerbaycan'da kurulan Şii dinci partiye her alanda destek olundu.

İran'ın artık Azerbaycan'dan endişe etmemesinin bir nedeni Aliyev'in statükocu politikasıydı. Ama daha önemli ve köklü iki neden daha vardı. Öncelikle Azerbaycan'ın büyük hirdokarbür rezervlerine rağmen orta vadede bile ekonomik bakımdan dikkate değer bir atılım yapamayacak olmasının anlaşılması belirleyici oldu. Azerbaycan'ın Rusya ve İran'a ekonomik bağımlılığı sürdüğü müddetçe İran'ın bu devletten çekinmesine gerek yoktu. Bu nedenle Hazar'ın statüsü konusunda ve Azeri petrolünün Batı'ya nakledilmesinde İran daima çözümü engelleyen bir tutum takındı.

İkinci neden daha önemliydi: İran ile Azerbaycan arasında büyük bir "kültür eşiğinin"³⁴⁴ varlığının fark edilmesi. Bu eşik, İran vatandaşı Azerilerin atlamak istemeyeceği kadar yüksekti. İranlı Azerilere göre kuzeyli Azeriler "ahlaksızdı, kültürsüzdü, bayağıydı" ama en önemlisi dinden de çok uzaktı³⁴⁵.

Kültür eşiğini ikame edecek bir "demokrasi eşiği"nin Azerbaycan lehine İran ile Azerbaycan arasında olması durumunda, İranlı Azerilerin yukarıda değinilen fikirlerini değiştirmeleri olasılığı vardı. Ama, demokrasi eşiğinde de Azerbaycan'ın İran'ın üstünde yer alması mümkün olmadı. İran, kendine özgü bir biçimde geliştirdiği demokrasi yorumuyla, bu konuda Azerbaycan'a göre daha tatminkar bir niteliğe sahip oldu.

Sonuçta, Türkçe'nin lehçelerini konuşan İran vatandaşlarının "İranlılık kimliği" daha güçlendi ve İran'ın bütünlüğü konusunda SSCB sonrasında çıkan milliyetçilik rüzgarına rağmen, gönüllü birliktelikten yana oldukları anlaşıldı. Bu noktanın anlaşılmasıyla, İran'ın Azerbaycan'a karşı politikası daha da yumuşadı.

³⁴⁴ Bakınız: Atay Akdevelioğlu, *İran'da Dış Politikanın Etnik-Dinsel Temelleri*

³⁴⁵ Seks turizmi için eskiden Türkiye'ye gelen İranlıların daha ucuz ve daha rahat olması nedeniyle Azerbaycan'ı tercih ediyor olması bunun bir belirtisiydi.

Azerbaycan'la ilişkilerin dinsel ve ekonomik temelde dengeye kavuşması, Ermenistan-İran ilişkilerinin bozulması anlamına gelmiyordu. Tam tersine, hem Bakü hem de Erivan üzerinde ağırlığa sahip olan İran'ın "eli" daha güçlendi.

İran'ın Aliev döneminde izlediği dış politika ile İslam'ın dış politika anlayışını üst üste koyduğumuzda, büyük oranda bir uyum görmekteyiz.

D) Irak'la

1975 Cezayir Anlaşması³⁴⁶ İran-İrak ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır. Olumlu yönünden (veya Tahran'dan) bakıldığında bu anlaşmayla ikili ilişkilerde esas sorunu oluşturan Şattularap üzerindeki sınır kesin biçimde belirlenmiş ve bu sorundan kaynaklanan (kuzey Irak Kürtleri gibi) diğer güvenlik konuları da gündemden düşmüştür. Böylece İran-İrak arasındaki güvensizlik sorunu aşılarak, Basra Körfezi bölgesinde istikrar pekişmiştir. Olumsuz yönünden (veya Bağdat'tan) bakıldığında ise Cezayir Anlaşması yeni bir *Versailles*'dir. Daha büyük bir çatışma için verilmiş bir soluklanma molasıdır. Böylece İran-İrak arasında bir silahlanma yarışı başlamış ve Basra Körfezi bölgesinde istikrar tehlikeye atılmıştır.

Aslında iki bakış açısı da madalyonun bir yüzünü doğru olarak göstermektedir. 1971'de İngiltere'nin bölgeden çekilmesinin ardından Basra Körfezinde üç ayaklı bir güç dengesi oluşmuştur: İran, Irak ve Suudi Arabistan. Başat güç rolünü oynamak içinse İran ve Irak mücadele etmiştir³⁴⁷. Cezayir Anlaşması, İran'ın Irak'a başatlığını kabul ettirdiği bir belgedir. Diğer yandan, kuzey Irak'taki iç savaşı sona erdirmiş ve Irak'ın gücünü toplamasına imkân tanımıştır. Nitekim, 1978'de Arap Birliği Zirvesine ev sahipliği yapan

³⁴⁶ Bu anlaşmaya göre Şattularap nehrinde esas olarak thalweg hattı sınırı oluşturacaktır. Nehir üzerindeki adaların durumu ve İran'ın Abadan limanı önündeki sınır da ayrıca belirlenmiştir. Aslında 1913 İstanbul Protokolünün İran lehine küçük değişiklikler içeren bir tekrarı olan Cezayir Anlaşmasının diğer maddelerine göre, İran Irak'taki (başta Kürtler olmak üzere) muhalif gruplara sağladığı lojistiği sona erdirecektir (Pirouz Mojtahed Zadeh, *Political Geography of the Strait of Hormuz*, London, SOAS, 1990, s. 50-52).

³⁴⁷ Suudi Arabistan petrol gelirlerinde tartışmasız üstünlüğe sahip olsa da demografik yapısı, başat güç rolü oynamasına izin vermemiştir ve bu durum orta vadede değişeceği benzememektedir. Bu nedenle, Birleşik Arap Emirlikleri ile İran arasında bir sorun olan Hürmüz Boğazı bölgesindeki adaların egemenliği tartışmalarında İran karşısında Suudi Arabistan'da daha çok Irak'ı bulmuştur (*Iran-Saudi Arabia Relations and Regional Order*, ed. John Chipman, Oxford, Oxford University, 1996, s. 60).

Irak hem Arap dünyasında Mısır'ın yarattığı siyasal boşluğu, hem de İran'ın ülke içi karışıklıklar nedeniyle Basra Körfezine olan ilgisinin dağılmasıyla oluşan güç boşluğunu³⁴⁸ doldurmak amacıyla 1970'lerin son iki yılında silahlanmaya ve dış politikada aktif tutum takınmaya ağırlık verebilmiştir. Özellikle 1979-80 yılları, İran'ın bölgesel bir güç olma özelliklerinin aşınmasına şahit olmuştur³⁴⁹. Tam tersine 1979-80, Irak için gücünün doruğunda olduğu bir dönemdir³⁵⁰.

1) Savaş Dönemi (1979-88)

Yukarıda çizilen tabloya bakıldığında İran-Irak Savaşı, sözkonusu güç mücadelesinin doğal bir sonucudur ve Irak "rövanşı" alma fırsatını değerlendirmek istemiştir. Bununla birlikte, Irak'ın sıcak bir savaşa girme konusunda temel dürtüsünün jeostrateji ve Basra Körfezi güç dengesi olduğunu söylemek yanıltıcı olur. Dönemin Irak'ı, sıcak bir savaşa girmeden de bölgede başatlığını İran'a kabul ettirerek rövanşı alabileceği gibi, böylece gücünde bir aşınma meydana gelmeden Filistin sorununda daha aktif bir rol

³⁴⁸ İran'ın düştüğü zayıflık sadece ülke içi karışıklıklardan kaynaklanmamıştır. 1973 Petrol krizine bakıldığında Basra Körfezinde petrol dış satımında Suudi Arabistan-İran-Irak sıralaması görülürken, 1978'e gelindiğinde bu sıralama Suudi Arabistan-Irak-İran olarak değişmiştir. Bu da nüfusu İran'ın üçte biri olan Irak'ın silahlanmaya daha çok kaynak ayırabilmesini sağlamıştır (Oystein Noreng, *Petrol ve İslam*, İstanbul, Sabah, 1998, s.259-60).

³⁴⁹ İran, İnkılab'ın hemen ardından ABD'ye verdiği silah siparişlerini iptal etmiştir. Üstelik, İran ordusundaki generaller ve üst rütbeli subayların çoğunluğu bir şekilde görevlerinden tasfiye edilmiştir. Başta uçaklar olmak üzere teknik silahların düzenli bakımını yapacak nitelikli personel de bu tasfiye kampanyasından etkilenmiştir. İran ordusunun bu durumu, bir yıl sonra 1980'de ABD elçilik işgali ve ardından başlayan silah ambargosu nedeniyle çok daha kötü bir hâle gelmiştir. Ordunun amfibik hareket yapabilme kabiliyeti neredenle ortadan kalkmıştır (Kayabalı, *op.cit.*, s. 320-26).

³⁵⁰ Tayyar Arı, *2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi*, 4. basım, Bursa, Alfa, 1999, s. 189-90; Hoffman, *op.cit.*, s. 7.

oyunarak Arap dünyasında hedeflediği liderliği de ele geçirme imkânına sahiptir. Dolayısıyla savaşın çıkışında İran'ın Irak'ı savaşa zorlayan unsurlara bakmak gereklidir.

İlk unsur, İran'da Şubat 1979'da meydana gelen rejim değişikliğinin ardından gelen resmî ideoloji değişikliğinin Bağdat'ta yarattığı hoşnutsuzluktur. 1960 ve 70'ler boyunca Bağdat, resmî ideolojisiyle³⁵¹ Orta Doğu'da en azından Arap kamuoyunda kendini model ülke olarak kabul ettirme çabasında olmuştur. Ortaya koyduğu modelin en önemli yönü devrimciliğidir. Bu nedenle kendisiyle benzer ideolojiye sahip olan Mısır ve Suriye'yi asıl rakipleri olarak görmüştür. Oysa, 1979'da İran'daki rejim devrimciliği yeniden tanımlayarak, sosyalist-milliyetçi devrimcilik yerine İslamî devrimciliği esas alan bir model ortaya çıkarmıştır. Bağdat'ı rahatsız eden de on yıllardır denenen sosyalist-milliyetçilik yerine İslamcılığın, Arap kamuoyunda devrimciliğe daha uygun olduğu yönünde bir teveccühün belirmesidir. Dolayısıyla Irak, model ülke olma özelliğini İran'a kaptırmaktan huzursuz olmuştur³⁵².

İkinci unsur, İran rejiminin Şii karakteridir. Tıpkı Baas gibi laik sayılabilecek Pehlevi rejimine karşı Şiilerin başkaldırması olan İran İnkılabının güney Iraklı Şii Araplar için bir örnek olması olasılığının (popüler deyişle "rejim ihracı" olasılığının) Bağdat'ta yarattığı endişe zamanla büyüyerek, temel tehdit algılamasına dönüşmüştür. Üstelik Iraklı Şiiler İran da dahil olmak üzere 1970'lerin siyasal açıdan en örgütlü Şii toplumunu oluşturmuşlardır. Yeraltında faaliyet gösteren çok sayıda parti ve örgüt arasında özellikle Dava Partisi ve onun lideri Ayetullah Muhammed Bekir el-Sadr öne çıkmaktadır. Dava Partisi İran'da bir İslam devleti kurma fikirlerinin hayata geçirilmeye çalışılmasında daha

³⁵¹ 1958'de monarşinin yıkılması ve on yıl sonra da Baas Partisinin iktidara sahip olmasıyla Irak "Arap sosyalizmi"ni resmî ideolojisi olarak benimsemiştir. Arap sosyalizmi (tıpkı Afrika sosyalizminde olduğu gibi) ile Arap milliyetçiliği bu ideoloji içinde harmanlanmıştır. Burada vurgulanması gereken nokta, "halk iktidarı" sloganını benimseyen rejimin, devrimciliğine yaptığı özenli vurgudur.

önce, Irak'ta bu amaca ulaşabilmek için organize biçimde faaliyet göstermeye başlamıştır. İran'da gerçekleşen İslamî devlet, Davalılarının davalarında başarıya ulaşabileceklerine olan inancı pekiştirmiştir³⁵³.

Yukarıda açıklanan iki unsur da İran'da yeni rejimin sadece "var olması"nın bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle de İran'ın Irak'a yönelik hasmane politikalarından ve sonuçta da Irak'ın bir savaşı göze almasına kadar varacak olan tırmanmadan İran yönetiminin sorumlu olmadığı düşünülebilir. Oysa, Irak'a karşı ideolojik üstünlüğünün ve Iraklı Şiiilerin Bağdat'a karşı hoşnutsuzluğunun farkında olan İran'ın yeni rejimi, her iki unsuru da kapsayan politikalar izlemiştir.

Birinci unsur açısından bakarsak, Baas rejiminin devrimciliği-İsrail karşıtlığı-antiemperyalist niteliği-İslam'a saygısı-halkın iktidarına imkân tanınması-sosyalist fırsat eşitlikçiliği gibi konularda İranlı liderlerin Tahran ile Bağdat'ı kıyasladıkları ve Bağdat'ın gerçekte bu niteliklere sahip olmadığına dair Müslüman kamuoyuna mesajlar vermeye başladıkları dikkat çekmektedir³⁵⁴. Bu mesajlardan çıkan sonuç, İran'ın bölgede model ülke olma yolunda kendine rakip olarak Irak'ı gördüğü ve bu nedenle de sözkonusu nitelikler açısından onu çürütmeye çalıştığıdır. Bunun da ötesinde Bağdat'ta yeni bir İslam

³⁵² İhsan D. Dağı, *İslam ve Siyaset*, İstanbul, Boyut, 1998, s. 123-25.

³⁵³ Mohammed Ali Emami, "Iran-Arab Relations," *The Iranian Journal of International Affairs*, (1996), s. 806-8.

³⁵⁴ İnkılab'ın hemen ardından Humeyni "kendilerinin sosyal devrimci, ezilen sınıfların temsilcisi ve siyonist-emperyalist düşmanı olduklarını iddia eden Baas mensupları aslında siyonizm ve emperyalizmin hizmetindedirler" diyerek doğrudan Bağdat'ı hedef almıştır. Humeyni'nin halefi ilan edilen Ayetullah Montezari'nin "Saddam Hüseyin'in İsrail ve emperyalizmle işbirliği yaptığını" söylemesi ve Dışişleri Bakanı Kutubzade'nin "Irak hükümetinin İslamiyet'le arasında hiçbir bağ bulunmadığını ve halkın iradesine rağmen iktidarda kalan caniler olduğunu" İslam ülkeleri büyükelçilerine yaptığı konuşmada dile getirmesi ile Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr'ın "biz kurtarıcı İslamiyet'in gerçek mirasçılarımız. Baas ideolojisi ise faşizmin ve komünizmin bir benzeridir" demesi, İran yönetiminin Irak'a karşı her kademedede sistemli bir ideolojik savaşa giriştiğini gösteren örneklerdir.

inkılabı gerçekleştirmeyi tasarladığıdır³⁵⁵. Sadece komşu ülke yöneticilerinin söylemleriyle ülkede rejimin değişebileceğine ihtimal veren Bağdat'ın tehdit algılamasının abartılı olduğu düşünülebilir ama Orta Doğu'da meşruiyetini kaybeden bir rejimin uzun süre iktidarda kalması mümkün değildir³⁵⁶. İran ise doğrudan Baas'ın meşruiyet iddialarını hedef almıştır.

İkinci unsur açısından ise, İran'ın politikası sadece söylemde kalmamıştır. 1979'da İran'da rejimin değişmesiyle eşzamanlı olarak Necef, Kerbela ve Bağdat'ta da İran'daki yeni rejime destek veren grupların çıkardığı gösteriler görülmüştür ki bu gösterilerde İran'ın katkısının olması düşük olasılıktır. Buna rağmen, aynı yılın Haziran ayında Necef ve Kerbela'da Dava'nın düzenlediği gösterilerin ardında Bekir el-Sadr ile Humeyni'nin teması vardır. Aslında, el-Sadr ile Humeyni arasındaki ilişki daha eskiye dayanmaktadır. 1979'un başında Dava Kum'da bir büro açmıştır. Irak'ın İran'a karşı harekete geçme konusunda karar vermesinde önemli rol oynayan olay ise 1980'nin Şubat ayında İran İnkılabının yıldönümü münasebetiyle Dışişleri Bakanı Tarık Aziz'e suikast girişimi de dahil olmak üzere bir dizi eylemin gerçekleştirilmesi olmuştur. Baas yönetimi olayların sorumlularını tutuklamak bahanesiyle çok sayıda muhalifi tasfiye ederken, Bekir el-Sadr ile kız kardeşini de tutuklamış ve ardından Nisan'da idam etmiştir. Bu gelişmenin ardından iki ülke liderlerinin karşılıklı suçlamaları artarak devam etmiştir³⁵⁷.

Haziran 1979'da İran birliklerinin kuzey Iraklı Kürtlere destek vermeye başlaması, Irak'ın tehdit algılamasında yeni bir unsur oluşturmuştur. Bu tutumun Cezayir Anlaşmasına aykırı olduğunu belirten Bağdat, önce İran'da barındığını iddia ettiği Kürt gruplara yönelik

³⁵⁵ Arı, *op.cit.*, s. 191-92.

³⁵⁶ Bölgede iktidarların temel dayanağı, aşiretlerin ve aşiret benzeri örgütlenmelerin oydaşmasıdır. Bu oydaşmanın altında da ideolojik açıdan tatmin edilmiş taban bulunur. Tabanın iktidarın meşruiyetine olan inancının sarsılması, aşiretler oydaşmasının da bozulmasına ve aşiretlerin meşruiyeti daha güçlü olacak yeni iktidar arayışlarına açık olmalarına neden olur ki bu da orta vadede o ülkede iktidarın değişmesi anlamına gelebilir.

³⁵⁷ Dağı, *op.cit.*, s. 125-26.

hava saldırılarıyla İran topraklarını bombalamış ve ardından da 18 Eylül 1980'de Cezayir Anlaşmasını fesh ettiğini ilan etmiştir. Sınır çatışmaları da 22 Eylül 1980'de Irak'ın İran'a topyekün saldırısıyla genel savaşa dönüşmüştür³⁵⁸.

Savaşın ilk dönemi İran'ın Kuzistan ilinde Irak'ın ilerlemeye çalışması ve İran'ın bu ilerlemeyi durdurma çabasıyla geçmiştir. Harekatın Kuzistan'da odaklanmasının temel nedeni bu bölgenin nüfusunun çoğunluğunun Araplardan oluşmasıdır³⁵⁹.

Şubat 1979'un hemen ardından başta Kürt, Arap, Türkmen ve Beluciler olmak üzere özerklik talepleri gelmiş ve bu taleplere olumsuz cevap veren Tahran'a karşı bazı ayaklanmalar yaşanmıştır. Kuzistan'da Mayıs 1979'da Şeyh Muhammed Tahir Hakani liderliğinde ayaklanan Araplara Bağdat lojistik sağlamıştır. Buna rağmen İran kısa sürede ayaklanmayı bastırabilmiştir. Bu tecrübeye dayanan Bağdat, Arapların Tahran'a karşı ayaklanmaya hazır olduğunu düşünerek savaşı bu bölgede yoğunlaştırmayı ve cephe gerisindeki ayaklanma sayesinde işgali kolayca sağlamayı planlamıştır. Böylece İran'ın kuzey Irak'ta Kürtleri ve güney Irak'ta Şiileri ayaklandırma çabalarının sonucunda Irak ordusunun ilgisinin cephe dışına kaymasına da bir karşılık verilmiş olacaktır³⁶⁰.

Bu beklentilere rağmen Kuzistan Arapları genelde İran'a sadık kalmış ve Irak'ın umut ettiği genel ayaklanma yaşanmamıştır. Buna karşılık, güney Irak'ta da genel bir Şii ayaklanması görülmemiştir. İki ülkede de asıl ayaklanan gruplar Kürtler arasından çıkmıştır. Bu durum özellikle şaşırtıcıdır. Sıcak savaş öncesinin yoğun ideolojik savaşının hazırladığı ortam ve bu dönemde görülen bazı ayaklanma girişimlerinin sonucunda, sıcak savaşın ortaya çıkardığı fırsatı İran'ın Şii ideolojisinin etkisindeki Iraklı Şiilerin ve Irak'ın Arap milliyetçiliği ideolojisinin etkisindeki İranlı Arapların değerlendirmesi beklenirken;

³⁵⁸ Kayabalı, *op. cit.*, s. 326-27.

³⁵⁹ Şüphesiz, Kuzistan'ın İran petrol üretiminde ilk sırayı ve endüstri üretiminde de Tahran'dan sonra ikinci sırayı alıyor olması da Irak'ın tercihinde etkili olmuştur.

³⁶⁰ Arı, *Op.cit.*, s. 192.

İran'la işbirliği halinde Irak'a karşı silaha sarılanlar Sünni Kürtler ve Irak'la işbirliği halinde İran'a karşı silaha sarılanlar gene (aralarında Şiiilerin de bulunduğu) Kürtler olmuştur. Bunun anlamı, ideolojinin sanıldığı kadar aksine bu savaşta ve öncesinde etkili olmadığı olabileceği gibi; bu durumun asıl nedeni ayaklanma beklenen bölgelerin engelenen yoksun ve kolluk güçlerinin hukuk dışı eylemlerde bulunmaktan kaçınmaz tavır içinde olmasıdır. Bir diğer nokta da, savaştan hemen önce yaklaşık yüz bin Iraklı Şii'nin Irak'tan İran'a sürgüne gönderilmesidir. Bu kitlenin yokluğu güney Irak'ta bir ayaklanmayı organize edecek kilit görevdeki kişilerin gerektiğinde bulunamamasına yol açtığı gibi, Kuzistan'a yerleşen bu Araplar, Kuzistan'da Bağdat yanlısı bir ayaklanmanın çıkma olasılığını da azaltmışlardır³⁶¹.

Kuzistan'da bir süre sonra siper savaşına saplanıp kalan ve kuzey Irak başta olmak üzere ülke içinde de önemli sayıda asker bulundurmaya zorunda kalan Irak, bir yıldırım savaşı kazanma fırsatını kullanamamıştır³⁶². 1983'e kadar cephedeki bu sıkışık durum devam etmiştir.

³⁶¹ Emami, *Op.cit.*, s. 809-10.

³⁶² Irak'ın bir yıldırım savaşı vererek kolay zafer kazanamamasının başlıca nedeni Kuzistan Araplarından beklediği beşinci kol faaliyetini yeterince görememesi değildir. Asıl neden, İran ordusunun beklenenden daha güçlü çıkmasıdır. Komuta kademesinde büyük kayıplar verdiği yukarıda anlatılan İran ordusunun alt kademeleri ideolojik inançla hem ülkelerini ama dah önemlisi rejimlerini koruma azmiyle savaşarak ilk Irak ilerlemesini durdurabilmiştir. Savaş boyunca İran'ın insan kaybının Irak'tan çok daha fazla olması ama Irak ordusunun daha fazla esir vermesi de ideolojik moral üstünlüğünün İran ordusu lehine olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca Irak, özellikle uçak ve zırhlı araçlardaki üstünlüğünü, bataklıkların yoğun olduğu arazide verimli biçimde kullanamamıştır. Üstelik, savaş ilerledikçe kendini hissettiren yedek parça temini konusunda SSCB'nin isteksiz tavrı Irak'ın savaşta "tıkanması"nın altında yatan diğer önemli nedendir. Bu ihtiyacını daha çok Mısır'dan temin eden Irak hiçbir zaman zamanında yeteri kadar yedek parça temin edememiştir. Bu nedenle Irak'ın zamanla SSCB silahları yerine başta Fransız olmak üzere Batı silah modellerine yöneldiği görülmüştür. İran ise ABD modeli silahlarla techiz edilmiş olan ordusunun yedek parça ihtiyacını karşılamada Irak kadar bile başarılı olamamış, bu nedenle de SSCB başta olmak üzere Doğu modeli silahlarla

1983'e gelindiğinde İran ülke içindeki Kürt ayaklanmasını bastırmayı başarmışken, Irak ülkesindeki Kürt ayaklanmasının daha da yayılmasına engel olamamıştır. Bunun temel nedeni, İran'daki ayaklanmaya katılan aşiretlerin genel Kürt nüfusuna oranla azınlıkta kalmasına karşılık, Irak'taki ayaklanmaya katılan aşiretlerin çoğunluğu oluşturmasıdır. Neden ne olursa olsun bu durum savaşta dengenin İran lehine dönmesine yol açmıştır³⁶³.

1983'ten itibaren savaşı İran'ın kısa sürede kazanacağına ilişkin tahminlerin yapılmasına neden olan İran saldırıları başlamıştır. Bu tahminlerin doğru çıkmamasının nedeni ise Suudi Arabistan liderliğindeki Basra Körfezi ülkelerinin açıkça Irak'tan yana ağırlıklarını koymaları olmuştur³⁶⁴. 1984-85 yıllarında savaşta denge tekrar sağlanmıştır. Dengenin sağlanmasında sadece KİK ülkeleri değil, ABD'nin de Irak'ın lehine Basra

ordusunu yeniden inşa etmeye girişmiştir. Tüm bu çabalar nedeniyle savaş uzamıştır. Dikkat edilmesi gereken nokta, "Rusya'yla İlişkiler" bölümünde değinildiği gibi, SSCB'nin geleneksel müttefiki Irak yerine İran'a daha yakın durmasıdır ki bu da savaşın kaderini belirlemiştir (Kayabalı, *op.cit.*, s. 328-35).

³⁶³ 1983'te insiyatifin Irak'tan İran'a geçmesinin bir diğer nedeni de Irak'ın döviz rezervlerinin tükenmiş olması ve fiilen tek istikrarlı petrol satımını Türkiye üzerinden geçen boru hattından gerçekleştirebilmesidir. Oysa, İran Basra Körfezinden üretebildiği tüm petrolü pazarlama imkânına sahiptir. Bu durum bir süre sonra Irak'ın "tankerler savaşı"na başlamasına neden olacaktır.

³⁶⁴ Savaşın başında İran'ın parçalanmasından ve Baas rejiminin bölgenin tek hegemonu olmasında korkan bu ülkelerin verdiği mâli destekle başta Fransız Mirage uçakları olmak üzere yeniden silahlanan Irak'a ayrıca Kuveyt aracılığıyla ABD istihbaratının günlük bilgileri de akmaya başlamıştır. Bu sayede İran'ın karşı saldırılarını durdurabilen Irak, önce "tankerler savaşı" ve ardından da "şehirler savaşı"ni başlatarak hava üstünlüğünün semeresini toplamaya çalışmıştır. Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) adı altında İran'a karşı birleşen Basra Körfezi ülkelerinin desteği savaşın sonuna kadar artarak devam etmiştir. Hatta, Bir Suudi F-15'nin bir İran F-4'ünü düşürmesi benzeri olaylara da rastlanmıştır.

Körfezine yerleşmesi³⁶⁵ ve kimi zaman İran'la sıcak çatışmaya girmesi belirleyici olmuştur³⁶⁶.

1986-87 döneminde kimyasal silahların karşılıklı olarak kullanıldığı savaş iki ülke için de ekonomik yıkıma dönüşmüştür. Bu dönemde petrol satışları en alt düzeye inen tarafların kredili mal alımları nedeniyle içine düştükleri durum, 1990'lardaki ekonomik geriliklerinin temel nedeni olacaktır. Böyle bir ortamda BM Güvenlik Konseyi'nin 598 sayılı önkoşulsuz³⁶⁷ ateşkes kararı Temmuz 1987'de ortaya çıkmıştır. Kararı Irak hemen kabul ederken, İran bir süre daha direnmiş ve Temmuz 1988'de Humeyni'nin "zehir içmekten daha acı" olarak ifade ettiği ateşkes kararını İran da kabul etmiştir. Ateşkesin hemen ardından Ağustos'ta Cenevre'de barış görüşmeleri başlamıştır³⁶⁸.

2) Ateşkes Dönemi (1988-)

Ateşkesin ardından asıl birliklerini kuzeydeki isyancıların üzerine sevk eden Irak ordusundan kaçan Kürtlerin komşu ülkelere ve bu arada İran'a da kitleler halinde sığınmaları İran-İrak ilişkilerini yeniden gerginleştirmiştir. Bununla birlikte İran doğrudan bir

³⁶⁵ KİK ülkesi tankerlerine ABD bayrağı çekilmesinden, İran petrol platformlarının ABD donanmasınca bombalanmasından, erken uyarı sistemlerinin verilerinin Irak'a bildirilmesinden, İran füzelerine karşı anti-füzelerin kullanılmasına ve nihayetinde İran Hava Yollarına ait bir Airbus'un düşürülmesine kadar çok çeşitli ABD müdahalesinin yanında İrangate (bakınız: "ABD'yle İlişkiler") olayının isitısına teşkil ettiği dikkate alınmadan savaşta ABD'nin her iki ülkeye destek verdiğine ilişkin yaklaşımlar yanlıştır. ABD'nin 1985'ten itibaren açıkça Irak'tan yana bir tutum sergilediği görülmektedir.

³⁶⁶ Arı, *op.cit.*, s. 192-93.

³⁶⁷ İran savaşın ilk yıllarından itibaren yapılan arabuluculuk girişimlerine verdiği yanıtta bir ateşkes için şu önkoşulları öne sürmüştür: Irak'ın tazminat ödemesi, salgın taraf olarak Irak'ın ilan edilmesi, yüz bin Şii'nin Irak'a geri dönebilmesi, Baas rejiminin iktidardan uzaklaşması. Özellikle son şart nedeniyle bir ateşkesin gerçekleşmesinin olasılık dışı olduğu düşünülüyordu.

³⁶⁸ Dağı, *op.cit.*, s. 128-30.

müdahalede bulunmayarak, ateşkesin bozulmasından yana olmadığını göstermiştir. Bir yıl içinde de sığınmacı Kürtlerin çoğunluğu Irak'a geri dönebilmiştir.

Ateşkestten bir yıl sonra Humeyni ölmüş ve Hamaney-Rafsancani liderliğinde İran yeniden yapılanmıştır. İran'da ikinci cumhuriyetin kurulması olarak değerlendirilen bu yeniden yapılanmanın sonucunda rejim ihracı amacını giderek daha çok geri plana atan bir İran ortaya çıkmıştır. Üstelik, savaşın getirdiği ekonomik yıkım nedeniyle de olsa, rejimin ekonomi alanında halkı tatmin edememesi ve Irak'la savaşta pata kalması, bir model olarak İran'ın Orta Doğu'da Müslüman kamuoyları nezdinde "gözden düşmesine" neden olmuştur. Dolayısıyla, Irak'ın savaş kararı almasında belirleyici olan yukarıda açıklanan iki unsur açısından da ortada belirgin bir sorun kalmamıştır³⁶⁹.

Ağustos 1990'da Irak'ın Kuvet'i işgal etmesiyle başlayan Körfez Savaşında da İran'ın Irak'a karşı kurulan koalisyona katılmaması, Irak'la yeni bir çatışmaya girmekten kaçınma konusunda kararlı olduğunu göstermiştir. Bunun da ötesinde, Irak'ın savaş uçaklarını "geçici bir süre korumaya almayı" kabul etmesi, KİK ülkeleri ve ABD'ye karşı Irak-İran işbirliğinin doğabileceği düşüncesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aslında, ABD'nin uygulamaya başlayacağı çifte çevreleme politikası da böyle bir işbirliğine zemin hazırlamıştır ama iki rejimin savaş sırasında kendi kamuoylarına birbirlerinin aleyhine olarak kendi rejimlerini tanımlamaları, böylesine keskin bir dönüşünün önündeki temel engel olmuştur.

³⁶⁹ Çetinsaya, *op.cit.*, s. 302-05.

SONUÇ: SİYERİN UYGULANABİLİRLİĞİ VE İRAN'IN İKİLİ İLİŞKİLERİNDEKİ YERİ

İslam'ın ilk dönemlerinde, orta vadede tüm dünyanın İslam devleti çatısı altında birleşeceğine dair genel inanç nedeniyle, dış politika konusu “geçici” bir alan olarak görülmüştü. Bu nedenle siyere ilişkin hükümler sistematik ve bağımsız bir alan olarak ele alınmamıştı. Aynı şekilde İran'da da 1979'un hemen ardından, başta Şii nüfusun yoğun olduğu ülkeler olmak üzere tüm İslam ülkelerinin benzer rejimlere kavuşacağına dair genel bir inanç oluşmuştu³⁷⁰. Bu nedenle, hem diğer İslam devletleriyle barış içinde birarada yaşamaya yönelik, hem de İslam dışında kalan devletlerle kurulacak ilişkilerde siyerin yaratabileceği olumsuzlukların giderilebilmesine yönelik doktriner çalışmalar ortaya çıkmamıştır.

9. Yüzyılla birlikte, Müslümanlar tüm dünyayı kapsayan İslam devletinin gerçekleşmesinin tahmin ettiklerinden daha fazla zaman alacağını fark ettiklerinde, siyere ilişkin konuların önemi kendiliğinden artmıştı. Benzer biçimde, Irak'la olan savaşın kazanılamamasının ve Humeyni'nin ölmesinin ardından İran'da da rejimin yayılmasının zaman alacağı kabul edilmiş ve hem İslam devletleriyle barış içinde birarada yaşama formülü geliştirilmeye çalışılmış, hem de İslam dışında kalan devletlerle kurulacak ilişkilerde siyerin izin verdiğinin de ötesinde olumlu bir ortamın oluşturulmasına çalışılmıştır. Buna rağmen, ilk dönemin retoriğinin üzerine böylesine yeni bir anlayışı inşa etmeye çalışmak, ülke içinde iktidarın meşruiyetinin sorgulanmasını da gündeme getirmiştir.

³⁷⁰ Bu durum tüm devrimlerin ve ihtilallerin doğasından kaynaklanmaktadır. Komünist devrimde de kısa sürede Almanya'da ve sonra da tüm dünyada benzer devrimlerin yaşanacağını dair genel inanç, ancak yıllar sonra terk edilebilmiş ve tek ülkede sosyalizm anlayışına dönülebilmştir.

Harbilerle ilişkide esas olan barış değil savaştı. Bu nedenle siyerde, harbilerle yapılacak savaşa ilişkin ayrıntılı açıklamalar bulunurken, ateşkes dönemindeki ilişkilere fazla yer ayrılmamıştı.

İslam savaşı, insan tabiatının ayrılmaz bir parçası ve dış politika araçlarından biri olarak tanımlamıştı. Savaşın asıl amacı insanlara zarar vermek, toprak kazanmak veya ganimet elde etmek değildi; bunlar savaşın kaçınılmaz birer sonucuydu. Asıl amaç zulmü ortadan kaldırmaktı. Savaşla birlikte kullanılan cihad kelimesinin anlamı “gayret etmek, mücadele etmek”ti ama sadece silahla savaşmayı değil; siyasi, ahlaki, ekonomik, kültürel vs. yolları kullanarak İslam’ı yaymaya uğraşmayı ifade ediyordu. Dolayısıyla, cihad için silahlı savaşa girişmek, başvurulabilecek yollardan sadece bir tanesi ve sonucusuydu.

İslam devletinin cihad amaçlı (“kutsal”) savaş ilan etme gerekçesinin ne olduğu sorusuna iki ayrı cevap verilebilmişti: Sadece Şafi ekolün dile getirdiği birinci görüş, tüm dünya Müslüman oluncaya ve/veya İslam devletinin egemenliğini tanıyuncaya kadar cihad amaçlı savaşın devam edeceğiydi. Bu durumda savaşın temel amacı nihai bir zaferdi. Bunun da doğal sonucu, dünyanın daimi bir savaş alanı olarak görülmesiydi.

İran’ın ikili ilişkilerinde harbilerle cihad dendiğinde akla gelen ilk devlet ABD’dir. ABD, Pehlevilerin baş destekçisi olduğu iddiasıyla Şubat 1979’da İran’dan çıkarılmış ve yeni rejimin hedefi haline gelmiştir. İran’da emperyalist dendiğinde de esas olarak ABD’nin akla geldiği bu dönemde Humeyni’nin anti-emperyalist nitelikli konuşmaları ve İran’a karşı hasmane tutum sergilediğini iddia ettiği “büyük Şeytan” ABD’yle cihad için halka çağrı yapması, İslamî yönetimin dar-ül harbin lideri konumundaki devletle ilişkisini siyer çerçevesinde belirlemekte olduğu izlenimini doğurmuştur. Bu ideolojik-politik tutarlılık 1979-81 döneminde iç savaşın eşliğine gelen İran’da yeni iktidarın meşruiyetini güçlendirmiştir. Diğer yandan bu tutarlılık, İnkılabın (İslamcılar, liberaller, solculardan oluşan) üç ayağından birini sol grupların oluşturması ve ABD karşıtı politikalar izlenmesi nedeniyle Moskova’nın beklediğinin aksine, SSCB-İran ilişkilerinde de gözlenmiştir.

Tahran'ın SSCB'yi "küçük Şeytan" olarak nitelemesi ve İranlı sol grupları tasfiyeye başlaması, Orta Doğu'da ABD'ye karşı stratejik üstünlük kurma imkânını kaçırmak istemeyen SSCB tarafından görmezden gelinse de İslamî rejimin siyeri dış politika düsturu kabul ettiğine dair beyanını güçlendirmiştir. İran'ın İnkılabın ilk döneminde dar-ül harbin iki bloğunun lider devletlerine karşı "ne Batı ne de Doğu" sloganıyla sembolize ettiği dış politikası, tüm dünya Müslümanlarına İslam'ın 20. Yüzyılda da uygulama alanı bulabilecek nitelikte ve bu uygulamanın model ülkesinin de İran olduğu mesajını iletmiştir. İnkılabın bölgedeki rejimlerde uyandırdığı endişe de bu tutarlılıktan kaynaklanmıştır. Bunun da ötesinde, sadece İslam toplumlarında değil, tüm Üçüncü Dünya ülkelerindeki sol eğilimlilerde İran'ın ABD ve SSCB politikaları sempatiyle izlenmiştir. Diğer yandan Ne Batı ne de Doğu politikasının, Şafi yoruma uygun biçimde "tüm dünya Müslüman egemenliğine girinceye kadar savaşmak" anlamına gelmediği açıktır ama en azından İslam ülkelerinin Harbî devletlerin nüfuzundan kurtulmasının İran tarafından ilk aşama olarak belirlendiği de açıktır. Bu politika bir tür İslamî Bağlantısızlık Hareketi olarak değerlendirilebilir.

İran'ın dar-ül harbin lider devletlerine karşı giriştiği kısmî cihadın daha ilk günlerinde, Humeyni'nin ilk başbakanı olan Mehdi Bazargan'ın ABD'yle yeniden yapıcı ilişkiler kurulması için İran'ın istekli olduğuna ilişkin gizli mesajları da Washington'a ulaşmaya başlamıştır. Bu mesajları, Bazargan hükümetiyle ABD arasında dolaylı veya doğrudan görüşmelerin yapılması izlemiştir. Bu görüşmelerden Humeyni'nin bilgisi olmamış, ABD-Bazargan teması ortaya çıktıktan sonra ise tepkisi çok olumsuz olmuştur. Gizli ilişkinin İran kamuoyuna açıklanma biçimi ve Humeyni'nin gösterdiği tepkinin niteliği, İslam'ın sadece iç politikada değil, dış politikada da İran'ın yeni rehberi olacağına ilişkin genel kanıyı güçlendirmiştir. Bir harbî devletle barış görüşmesi yapmakla suçlanan Bazargan ülkeden kaçmak zorunda kalmıştır.

Kasım 1979'da ABD elçiliğinin işgal edilmesi üzerine Nisan 1980'de ABD Tahran'a bir kurtarma operasyonu düzenlemiştir. Henüz ilk aşamada Tahran'a ulaşılmadan

operasyon fiyaskoyla sonuçlanmış, bu nedenle de askerler geri çekilmiştir. İran ile ABD'nin bu şekilde askerî alanda karşı karşıya gelmesi ve İran'ın zafer kazanmış görünmesi, Humeyni'nin siyer temelli söylemini güçlendirirken, rejimin ülke içinde ve tüm Müslüman kamuoyunda prestijini doruğa çıkarmıştır.

İnkılabın ilk yıldönümü kutlandığında, Hıristiyan devletlerin hegemonya kurduğu ulusal-devletler sisteminde bir İslam devletinin siyeri uygulayarak yaşayabileceği de kutlanmış oldu. Söz konusu ilk yıl, İran'ın bir İslam devleti modelini 20. Yüzyılda hiçbir devletin hayata geçiremediği kadar somut biçimde inşa ettiği dönemi oluşturmaktadır. Bu dönemde ve sonrasında İran dış politikası ayrıntılarda bile siyerle meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu ayrıntıya fidye hakkı örnek verilebilir. Savaş halindeki harbî devletin uyruklarının fidye almak için esir alınması, siyerin üzerinde önemle durduğu bir haktır. Lübnan'da İran ve Suriye destekli gruplar olan Şii-Emel ile Hizbullah'ın aralarında ABD'lilerin de yer aldığı Batılıları kaçırmak için rehine alması olaylarında, rehinelere serbest bırakılması karşılığında ABD'nin İran'a silah satması konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Bu olay Kasım 1986'da Başkan R. Reagan'ın bilgisi dışında silah satışının gerçekleştiğini ve bunu tasvip etmediğini açıklamasıyla resmen ABD tarafından da kabul edilmiştir.

Humeyni dönemi İranı, dar-ül harb ile dar-ül İslam arasında daimi bir savaş olduğuna dair siyasal İslamî akımlar arasındaki görüşü güçlendirmiştir. Humeyni'nin dış politika uygulamaları ama daha da önemlisi söylemleri, sadece siyere uygun görünmekle kalmamış, siyasal İslam için moral kaynağı olmuştur.

İslam devletinin cihad amaçlı savaş ilan etme gerekçesinin ikinci yorumu ise, Müslümanlara yönelik hasmane tutumların varlığı veya bir ülkede inanç özgürlüğünün olmadığı tespit edilmesi (ki içişlerine karışmama ilkesinin göz ardı edilmesi demektir) halinde, cihad amaçlı savaşın başlatılabileceğiydi. Bunun anlamı, hasmane tutumun sona ermesinin veya inanç özgürlüğünün sağlanmasının ardından savaşa son verilmesinin gerektiğiydi.

İnanç özgürlüğünün engellenmesi dendiğinde İran'da ilk akla gelen konu İsrail'in varlığıdır. İran kamuoyu İsrail'in varlık sorununu, İslam'ın evrensel tebliğinin önündeki temel engelin kaldırılma mücadelesi olarak algılamaktadır. İran, Filistin sorununa ABD güdümünde bir çözüm getirmeyi amaçlayan barış sürecine karşı olduğunu, barışın İsrail'in yok edilmesi (veya Kudüs'ün İsrail işgalinden kurtarılmasıyla) sağlanabileceğini belirtmektedir. Kudüs'ün kurtarılması amacıyla cihadın sürdürülmesini dış politikasının değişmez ana unsurlarından biri haline getiren İran, her Ramazan'da düzenlediği Kudüs Günü anma programıyla da bu amacını canlı tutmaktadır. Diğer yandan, İsrail'in egemenliği altında bölgede inanç özgürlüğünün sağlanabilme olasılığını tümüyle gözardı eden İran'ın tercihinde "siyerden çok siyerci olmak" baskın görünmektedir. İran için ulusal bir dava haline gelen Kudüs için cihad çabasından sapabilecek bir iktidarın meşruiyet zemini kayganlaşacaktır. Bu nedenle Hatemi hükümeti bile bu konuda Humeyni'den farklı bir politika izleyememektedir.

İran'ın inanç özgürlüğü olmadığını düşündüğü (çoğu İslam) bazı ülkelerdeki terörist örgütleri desteklemesi de siyerin bu anlayışı içinde değerlendirildiğinde meşrulaştırılabilmektedir. İran'ı "terörist devletler" listesine alan ABD'nin sözkonusu ülkelerdeki bağlantılarının, özgürlüğü kısıtladığını iddia eden İran ise, bu grupların birer özgürlük savaşçısı olduğunu ve herşeyden önce ABD'ye karşı mücadele ettiklerini öne sürmektedir.

ABD'ye göre küreselleşmenin tüm insanlık için evrensel değerler sunması karşısında İran yönetimi direnmekte ve İran halkının bu değerlerle yaşamasına imkân vermemektedir. İran ise insan hakları ve demokrasiyi İslam'ın, Avrupa'da bu değerler ortaya çıkmadan çok önce dile getirdiğini ve İran'da da Avrupa kökenli değerler yerine İslamî değerlere yer verildiğini, dolayısıyla insan hakları gibi konularda Batı'dan bir eksiklikleri olmadığını iddia etmektedir. İran'a göre ABD'nin esas amacı bu kavramların arkasına gizlenerek İran'daki rejimi zayıflatabilmek için İran'ın içişlerine karışma araçları

edinebilmektir. Humeyni'nin "demokrasi terimi Batı'nın İslam'ı sömürmek için ortaya attığı yapay bir anlayıştır" sözü esas hatlarıyla bugün de benimseniyor görünmektedir.

Hem terörizmi desteklemeyi hem de Filistin Barış Sürecini baltalamayı "inanç özgürlüğü" adına temel politika edinen İran'ın, bizzat kendi ülkesinde insan haklarının yetersizliğiyle suçlanması anlamlı gelebilir ama siyer açıdan konuya bakıldığında İran'ın bu konularda ideolojik tutarlılığını devam ettirdiği görülmektedir. Siyere göre inanç özgürlüğü, insanların kendi dinsel inançlarını açıkça tebliğ edebilmesi demektir. Günümüz terminolojisinde ise bu durum, siyasal İslam'ın serbestçe faaliyet gösterebilmesidir. Diğer bir deyişle, İran'ın bazı ülkelerde var olmadığını söylediği özgürlük, dinsel ritüelin serbestçe yerine getirilebilmesi değil, siyasal İslam'ın iktidara ulaşma kanallarının açık olmasıdır.

Yukarıda verilen örnekler, İran'ın siyerle ana hatlarıyla uyumlu bir dış politika izlediği sonucu vermektedir ama dikkat edilmesi gereken nokta, sözü edilen olgu veya olayların Humeyni'nin hayatta olduğu dönemle ilişkili olmasıdır. Humeyni sonrasında İran'ın siyerden belirgin sapmaları görülmüştür.

1990-91'de SSCB'nin dağılması süreci yaşanırken İran bu dağılmanın karşısında olduğunu vurgulamıştır. En azından SSCB'nin form değiştirerek konfederal bir yapıda da olsa varlığını devam ettirmesi yönünde görüşler ileri süren Rafsancani'nin bu tutumu, Moskova-Tahran ilişkilerinin olumlu yapısıyla uyuşurken, siyerle taban tabana zıtlık göstermektedir. Dar-ül harb içinde esir olduğu varsayılması gereken Müslümanların kurtuluşunun aleyhine bir politika izleyen İran'ın bu durumu açıklamak için öne sürdüğü neden, ABD nüfuzunun olası genişlemesidir ki bu siyer değil, reel-politiktir. Bağımsız Müslüman Kazakistan yerine SSCB'yi tercih etmek, İslamî açıdan açıklanması imkansızdır. Üstelik, bağımsızlıklarının ilk yıllarında İran'ın bu ülkelerle ekonomik ilişkilerini geliştirmek ve kültürel alanda İslamî uyanışa destek vermenin ötesinde, ideolojik bir yaklaşımının olmadığı gözlenmiştir. Oysa, siyasal İslama karşı yeni cumhuriyetlerde siyerde açıklanan biçimiyle bir inanç özgürlüğünden bahsetmek

imkansızdır. Bunun da ötesinde, Rusya'daki yaklaşık yirmi milyon Müslüman Rus vatandaşının da benzer bir eğilime girmesinden endişe eden Rusya için İran'ın temel politik tercihi olumlu olmuştur. İran'ın Rusya'yla kurduğu stratejik ortaklık, bir harbî devlet-İslam devleti ittifakının kapsamını aşmıştır. Böyle bir ittifak başka bir harbî devlete karşı kurulabilirken, İran-Rusya ilişkileri siyasal İslam karşıtlığında da devam etmiştir. Bununla birlikte, İran'ın politikasının sınıandığı ilk önemli gelişme 1994-96 I. Çeçenistan Savaşıdır. Bu konuda Rusya'nın kendisini çok zayıf hissettiği ve Çeçenlerin de İslamî devlet kurma konusunda istekli oldukları bu dönemde İran'ın politikasında belirgin bir sapma görülmemiştir. Hatta, İranlı liderlerin retoriklerinde bile Çeçenistan konusunda Rusya'ya yönelik eleştiriler ölçülü olmuştur. İran'ın bu konudaki somut tutumu, savaştan zarar gören ve komşu cumhuriyetlerdeki kamplara sığınana Çeçen sivillere insani yardım sağlamakla sınırlı kalmıştır. Çeçenistan konusunda İran'ın politikasının siyerle uygunsuzluğu tartışmaya bile gerek olmayacak şekilde açıktır: İran bir harbî devlet olan Rusya'yla ilişkilerinde tıpkı ABD gibi *Russia First* düsturunu takip etmektedir.

Buna rağmen, 1993-95 Bosna Savaşında Sırlara destek veren Rusya ile Boşnaklara destek veren İran dolaylı biçimde karşı karşıya gelmiştir. Başta silah temini olmak üzere her alanda Boşnaklara yardım eden ve bu konuda Türkiye ile Suudi Arabistan'dan daha aktif bir politika izleyen İran, kendi kamuoyunda Çeçenistan Savaşı yerine Bosna Savaşını öne çıkararak, halkın dikkatini Balkanlara çekmiştir. Azeri-Ermeni çatışmasındaki politikasını kamuoyuna anlatmakta zorlanan ve iktidarının meşruiyetini tehlikeye atan İran rejimi, benzer zorlukları Çeçenistan konusunda yaşamamak için bu savaşla ilgili haberleri medyada geri planda tutarken, Bosna Savaşına ilişkin haberleri gündemin ilk sıralarında tutmuştur. Etkinliğini dolaylı biçimde yansıtabildiği bu uzak coğrafyadaki savaş, iki yıl boyunca İranlıların başat sorunu haline getirilmiştir. Boşnakların İslamî bilinçlenmesine yardımın ötesinde, rejim ihracı için bazı eğitim kampları da kuram İran, İslam Konferansı Örgütü ve Birleşmiş Milletler başta

olmak üzere uluslararası platformlarda Boşnaklara yönelik katliamların takipçisi olurken, Çeçenistan'daki katliamlar konusunda sessizliğini korumuştur.

İran'ın Bosna politikasına benzer bir çizgi Tacikistan'da da gözlenmiştir. Tacikistan'ı kendi kültürel nüfuz bölgesinde gören İran kısa sürede İslamcı Tacik liderlerin ikamet ettikleri bir ülke haline gelmiştir. İlişkilerinin zarar görmesinden çekinen Rusya ve İran taraflara baskı yaparak 1994'e bir barış konferansı toplanmasını sağlamışlardır. Şubat 1997'de bir uzlaşmayla sonuçlanan görüşmelerde, Tacikistan'da karma bir hükümet kurulması kabul edilmiştir.

Rusya-İran işbirliğinin bir diğer örneği olan Hazar'ın statüsü sorununda da İran'ın Müslüman devletler aleyhine Rusya'yla beraber hareket etmesi, siyerin ruhuna aykırıdır.

İran'ın yukarıda dile getirilen, siyerle uyumlu ve ters politikalarının iki açıklaması olabilir. Birincisi, Humeyni döneminde siyere uygun hareket etmeye her ne pahasına olursun özen gösterildiği ama Humeyni sonrasında İran'ın İnkılabın ruhundan ayrılarak siyer yerine reel-politiği tercih ettiği'dir. İkinci açıklama ise, İran'ın başından beri ABD karşıtlığına karşı denge oluşturabilmek için Moskova'ya dayandığıdır. Humeyni döneminde SSCB'yle ilişkilerinde siyere uygun politika izleniyor görünmesinin asıl nedeni de hareket alanının sınırlı olmasıdır. O dönemde Kafkas ve Orta Asya cumhuriyetleri bağımsız olsalardı Humeyni'nin rejim ihracı çabasında bulunacağı şüphelidir. Bu iki açıklama içinde ikincisinin daha olası görünmektedir. Çünkü, Humeyni'nin hem ABD hem de SSCB karşıtı siyere uygun bir politika izliyor görünmesi bir yanılsamadır. Siyerin veri olarak aldığı İslam devleti ile dar-ül harb kutuplaşması, 1980'lerde fiziki olarak mümkün değildir. SSCB ile ABD'nin bir kefedede ve İran'ın da diğer kefedede olduğu bir uluslararası politika terazisi düşünülemez. Humeyni'nin becerisi, SSCB'ye dayanırken, SSCB karşıtı gibi görünebilmek olmuştur.

Humeyni'ye bu esnekliği veren de gene siyer olmuştur. Mekke dönemine ait ayetlerde savaş açıkça yasaklanmıştı. Çünkü, Müslümanlar aleyhine büyük bir güç dengesizliği vardır. Medine döneminde ise kendilerine saldırması halinde Müslümanlara

savaşma izni verilmişti. Ayetlerdeki bu gelişme, Müslümanların görece güçlenmesiyle doğru orantılıydı. Bunun anlamı, yukarıda değinilen savaş nedenleri ortaya çıksa bile, İslam devletinin görece güçsüzlüğü durumunda, farz kılınan savaştan kaınabilmesine olanak tanındığıydı.

Eylül 1980'de İnan-İrak Savaşı başlamıştır. İlk aylarda Irak'ın İnan topraklarında ilerlemesi, Tahran'ı zor duruma düşürmüştür. Üstelik Batı'nın uyguladığı ambargo nedeniyle de ihtiyaç duyduğu malzemeye ulaşmada zorluk çeken ve mâli açıdan da kötü bir dönem geçiren İnan, ncelikle ABD'yle arasındaki elçilik sorununu çözüme kavuşturmak istemiş ve sadece ABD'deki dondurulan İnan mâli varlığının serbest bırakılması karşılığında elçilik işgalini sona erdirmeyi kabul etmiştir. Ocak 1981'de, yeni ABD Başkanı R. Reagan'ın yemin ettiği gün tüm rehineler serbest bırakılarak bir uçakla Türkiye'ye gitmelerine izin verilmiştir.

Eylül 1980'de savaşın başlaması, ABD ambargosu ve i ayaklanmaların birarada bulunması İnan'ı zor duruma sokmuştur. Bu sırada Irak'la arasında bir dostluk ve işbirliği anlaşması bulunan SSCB, son dönemde silahlarına en iyi müşteri Irak olmasına rağmen, savaşta tarafsız kalacağını ve Irak'a silah satışını durduracağını ilan etmiştir. Bu gelişmenin ardından İnan da SSCB'ye başta silah temin edebilmek ve kuzey sınırının güvenliğinden emin olabilmek için yaklaşmıştır. Buna rağmen Afganistan'daki SSCB işgalinin devam ediyor olması bu ilişkinin daha ileri boyutlara taşınmasına imkan vermemiştir.

ABD ve SSCB'yle bu zorunlu yumuşamanın ardından İnan, Nisan 1988'de Basra Körfezinin güneyindeki petrol platformlarını bombalayan ABD karşısında hareketsiz kalmıştır. Temmuz'da ise ABD, İnan Hava Yollarına ait bir Airbus'ı füzeyle vurarak düşürmüştür. ABD'nin bu tür eylemlerle silahlı çatışma için ortam hazırladığını düşünen ama kendisini ABD'yle bir silahlı çatışma için yetersiz gören İnan, geri adım atarak Ağustos ayında Irak'la ateşkesi kabul ederek, Basra Körfezinde olası bir ABD-İnan savaşının önüne geçmiştir.

İran'ın bu tür geri adımları, yukarıda değinildiği gibi siyere uygundur ve cihadın terk edildiği anlamına gelmemektedir. Nitekim, cihadın kültürel alanda yoğunlaştırılması gerektiği mesajını veren Hatemi döneminde İran-ABD ilişkilerini yeniden kurulması veya en azından diyalogun başlaması için bazı girişimler olmuştur. 1998'de Hatemi'nin ABD'yle diyalog kurmak ve "güvensizlik duvarını yıkmak" istediklerini söylemesi ve gene aynı yıl Hatemi'nin BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmada uygarlıklar arası diyalogdan bahsetmesi benzeri İran kaynaklı girişimler de siyerle ve cihadın tanımıyla paralellik göstermektedir.

Hatemi'nin bu tür girişimlerini bir barış arayışı olarak değerlendirmemek gerekir. Harbîlerle barış (selam) yapılmaz, ateşkes (sulh) yapılırdı. Bu ateşkes süresince bir harbî devletin daimi elçisi kabul edilebilirdi. Bu elçiye ve maiyetine rehin gözüyle bakılırdı. Harbî devlet ateşkesi bozarsa (ki uygulamada ateşkesi bozanın hep harbî devlet olduğu iddia edilmiştir), o devletin elçisi hapsedilir ve yeni bir ateşkes yapılana kadar da orada kalır ve ateşkesle birlikte eski konağına geri getirilirdi.

ABD elçiliğinin işgali olayını da bu açıdan değerlendirdiğimizde, uluslararası hukukun önemli belgelerinden biri olan ve İran'ın da taraf olduğu 1961 Viyana Sözleşmesine açıkça aykırı olan bu girişim, siyerin ilgili anlayışına uygun görünmektedir. Bazargan-ABD görüşmesinin açığa çıkması, ABD'nin yeni rejim aleyhine bir darbe hazırladığına dair genel bir inanç oluşturmuştur. Böylesine tansiyonun yüksek olduğu bir ortamda Kasım 1979'da çoğunluğu üniversite öğrencisi olan bir grup, Tahran'da ABD Büyükelçiliğini işgal etmiş ve tüm personeli rehin almışlardır. İşgalciler eylemlerini sona erdirmelerinin üç şarta bağlı olduğunu bizzat Humeyni'nin ağzından ilan etmiştir: Devrik Şah yargılanmak üzere İran'a iade edilecek, Pehlevilere ait servet ve İran'ın dondurulan mâli varlığı İran'a transfer edilecek, ABD yönetimi İran'a karşı giriştiği komplolar ve Pehleviler döneminde yaptığı sömürü nedeniyle özür dileyecek. Buna karşılık, ABD'deki tüm İran mâli varlığını dondurulmuş ve İran'a karşı genel bir ambargo uygulanmıştır. Dikkat edilmesi gereken nokta, siyer

gereği, elçilik personeline hiçbir zarar verilmediği ve bir tür ipotek olarak harbî devlete karşı kullanıldıklarıdır. Bir başka dikkat edilmesi gereken nokta da elçilik personelinin, harbî devletin İslam devletine ciddi bir tehditte bulunması üzerine rehin alındığıdır.

İran'ın bu şekilde ABD'yle kriz ortamına girmesi ve cihadın canlanması, yeni rejimin içinde bulunduğu iç sorunları çözmede de olumlu bir tesir göstermiştir. Siyere göre bir yöneticinin cihad ilan etmesi, her türlü rejim sorunlarının ertelenerek uyulması gereken bir çağrıydı. Dolayısıyla, normalde itaat etmeme eğiliminde olan tebânın (cemaatin), bu çağrı sonrasında tutumunu değiştirmesi ve fiili silahlı destek vermesi zorunluydu. Aksi halde dinden çıkmakla suçlanması gündeme gelebilirdi. Mürtedlik suçlaması böylesine bir kriz ortamında kolayca yapılmış ve aralarında Dışişleri Bakanı Kutupzade'nin de bulunduğu çok sayıda kişi bu suçtan hüküm giyerek idam edilmiştir. Benzer bir sondan kurtulmak için Başbakan Bazargan ve Cumhurbaşkanı Beni Sadr da ülkeden kaçmak zorunda kalmışlardır.

İslam Konferansı Örgütünün Mayıs 1980'de İslamabad'ta yapılan zirvesinde İran'ın girişimiyle ABD'nin rehineleri kurtarmak için giriştiği operasyonu bir "askeri saldırı" olarak tarif edilmiş ama İran'dan da işgalin sona erdirilmesi için çaba harcaması istenmiştir. Elçilik işgali gibi radikal bir siyer uygulamasını onaylamayan diğer İslam devletleri, ABD'ye karşı İran'ın cihadını tanımak zorunda kalmışlardır. Bu durum, İran'ın İslam kamuoyları nezdindeki etkisinin de bir göstergesidir.

Her Müslüman devlet ve lider, komşusunu en fazla "örgütlü asiler" olarak kabul eder; onları geçici bir süre için belli bir bölgenin denetimini eline geçiren asiler olarak görürdü. Dolayısıyla, harbî devletleri ikili ilişkilerde bir aktör olarak muhatap kabul eden ve buna dair kimi kuralları düzenleyen siyer, muhatap bile alınmayan asîlerle olan ilişkilerin düzenlenmesinde daha da belirsiz ve yetersiz kurallardan oluşmuştu. Üstelik, İki İslam devleti arasındaki temel konu olan kimin asi ve kimin Peygamberin devletinin gerçek ardılı olduğu sorununa ilişkin tatminkar bir ölçü de belirlenmemiştir.

İran'da yeni rejim Peygamberin ve Ali'nin devletinin ardılı olduğu iddiasıyla ortaya çıktığında diğer tüm İslam devletlerinden daha çok Suudi Arabistan'la meşruiyet çatışmasına girmiştir. Çünkü Suudi hanedanı, Hicaz'a egemen olmasının getirdiği üstünlükle, uzun süredir boş kalan halifelik makamını fiilen doldurmaya yönelik faaliyetler yürütmüştür. İslam Konferansı Örgütünü kurdurmak gibi somut başarılarla da imza atan Suudi hanedanı, İran'ın meydan okuması karşısında zor durumda kalmıştır. Bu ortamda kimin ardıl ve kimin asi olduğuna ilişkin ideolojik mücadele, Hicaz bölgesinin egemenliği konusunda somutlaşmıştır. Kasım 1979'da Kâbe'yi yaklaşık 250 kişilik bir grubun işgal etmesi Hicaz'daki ilk olay olmuştur. Çoğunluğu Suudi Arabistan vatandaşı olmayan grubun lideri kendisini Mehdi olarak ilan etmiş ve dünyada adaleti sağlamaya Mekke'den başlamayı uygun bulduğunu söylemiştir. İki hafta devam eden işgal sonucunda sağ ele geçirilen tüm eylemciler idam edilmiştir. Aralık 1981'de gerçekleştirilen hac organizasyonu sırasında İranlı hacıların Medine'de ABD ve İsrail aleyhine diğer hacılara söylevler vermeleri ve broşürler dağıtmaları üzerine Suudi Arabistan polisi müdahale etmiş, İranlı hacıları tutuklamış ve rejimi yıkmaya çalışmak suçundan sınır dışı ederek İran'a geri göndermiştir. İran, hac ibadetinin Müslümanlar arasında güncel politikanın tartışıldığı dünyanın en büyük ve en köklü forumu olduğunu ve kutsal toprakların Suudi hanedanının egemenliğinde kalmasının yanlış olacağını iddia etmiştir.

1987'ye kadar hac sırasında benzer olaylar meydana gelmiş ve bu olayları karşılıklı retorikler körüklemiştir. 1987 haccından önce tankerler savaşı nedeniyle iki ülke ilişkileri yeniden gerginleşmişken, Temmuz ayında İranlı hacıların Suudi polisinden izin alarak gerçekleştirdikleri bir gösteri sırasında, polis İranlılara saldırmış ve sonuçta 400'den fazla hacı öldürülmüştür. Tahran ile Riyad ilişkileri kopma noktasına gelmiştir. Bu aşamada iki taraf da haklılığını kanıtlamak ve diğer tarafı İslam kamuoyu vicdanında mahkum etmek için propaganda faaliyetine girişmiştir. İslam kamuoyu vicdanı İran'dan yana görünse de İran hükümetler düzeyinde yeterli desteği bulamamıştır. Bunun

üzerine İran, haccı boykot ettiğini ve Riyad'la diplomatik ilişkilerini kestiğini ilan etmiştir. Sonuçta İran "Hicaz cephesi"nden çekilerek alanı Suudi Arabistan'a bırakmıştır.

İran-Suudi Arabistan arasındaki ideolojik mücadeleye 1990'ların ikinci yarısında Taliban yönetimindeki Afganistan da eklenmiştir. Peygamberin devletinin asıl ardılının kendisi olduğunu iddia eden Taliban, buna delil olarak ülkede kurduğu totaliter rejimin oluşturduğu toplumsal yapıyı göstermiştir. Afganistan'ın ölçüsüne göre, Peygamber dönemine uygun toplumsal yapıya sahip devletler şöyle sıralanmıştır: Afganistan, Suudi Arabistan ve en sonra da İran. Özellikle kadının toplum hayatındaki yerine göre belirlenen bu sıralama, bu üç ülkede modernleşme sürecinin hangi düzeyde olduğunu da göstermiştir.

İran ise Taliban'ı tanımadığı gibi, muhalif güçleri destekleyerek dolaylı biçimde Afganistan'daki iç savaşa karışmıştır. Özellikle Şii Hazarlarla İran'ın kurduğu organik ilişki ve yoğun lojistik destek sayesinde, 1992'de de komünist rejim çöktüğünde, Hazaralar kendi bölgelerine egemen ve iyi organize olmuş bir güç olarak Afganistan iç politikasında tarihte daha önce benzeri görülmedik biçimde ağırlıklı bir rol oynayabilecek duruma gelmişlerdir. Böylece Afganistan içinde İran'ın uydusu bir özerk bölge ortaya çıkmıştır.

İran Suudi Arabistan ve Afganistan örneklerinde olduğu gibi kendisine rakip olarak gördüğü asilerin topraklarında sorunlar yaratarak mücadeleyi bu ülkelerin topraklarında somutlaştırmıştır. Bu tercih ise İslam devletinin tanımından kaynaklanmaktadır. Kendi ülkesinin toprak bütünlüğünün tartışma konusu yapılan bir devletin Peygamberin devletinin ardılı olabilmesi tartışmalıdır.

Benzer bir durumla İran da 1991'de karşılaşmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecine girmesi ve bu süreçte Halk Cephesinin başat rol oynaması, İran'ı bu sefer kendi ülkesinin toprak bütünlüğünün tartışıldığı bir ortamda bulmasına neden olmuştur. SSCB'nin dağılmasının engellenememesi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının tüm dünyaca tanınmasının ardından başka bir seçeneği kalmayan Tahran, Aralık 1991'de

Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı olan Muttalibov, Ermenistan'la girdiği mücadele bazı konularda muhtaç olduğu İran'ın endişelerini yatıştırmak için ilk resmî ziyaretini Tahran'a yapmıştır ama Muttalibov bir yıl geçmeden yerini Elçibey'e bırakmak zorunda kalınca, Tahran-Bakü gerginliği doruğa çıkmıştır. Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey'in "çok etnikli İran'da Farslar dışında kalanların ulusal haklarının ihlal edilmesinin, dillerinin okullarda yasak olmasının bu ülkenin gelecekte dağılmasına neden olacağı"ni her platformda dile getirmesinin ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden bir gün önce televizyon konuşmasında "İran'ın parçalanacağı ve birleşik Azerbaycan'ın kurulmasının uzak olmadığı"na ilişkin ifadelerinin ardından seçimi kazanması bu gerginliğin temel kaynağını göstermektedir.

İran-Azerbaycan gerginliğinin asıl çarpıcı yönü milliyetçilik temelli olmasıdır. Oysa Azerbaycan, İran'dan sonra nüfusunun Şii oranı en yüksek olan ülkedir ve bu konumuyla, İran'ın Şii söylemine rakip olabilecek veya tam tersine İran'la bir Şii devleti çatısı altında birleşebilecek niteliktedir. Buna rağmen Bakü'nün ister Elçibey ister bir yıl sonra iktidarı ele geçiren Aliev yönetiminde olsun, dinsel ideolojiye uzak durması bu olasılıkları ortadan kaldırmıştır.

İran'ın, ideolojik alanda asilerle mücadele ettiği bir ortamda sıcak savaşa bu devletler yerine Irak'la girmesi dikkat çekiciydi. Bu gelişmede, siyerin asiler arası savaşı özendirmemesinin de rolü vardı. Halifenin cihad çağrısında zorunlu olarak canı ve malıyla orduya katılma zorunluluğu, asilere karşı yapılan savaşta yoktu. Çünkü bu savaş, kutsal bir savaş değildi ve halifenin ordusuna katılmak isteğe bağlıydı. Asiyle yapılan savaş da olmaması gereken ve geçici kabul edilen İslam devletinin parçalanmışlığını sona erdirmek için yapılan bir tür "idari işlem"di. Üstelik, bu savaşın "ekonomik çekiciliği" cihaddan çok düşüktü. Cihadın özelliklerinin tersine, bu savaşta ne köle alınabilir, ne de ele geçirilen bölge halkından ganimet toplanabilirdi. Fidyeye için esir alınamaz, hatta hiçbir biçimde uzun süreli hapis uygulanamazdı. Buna karşılık, asi

devletin malları ganimet olarak alınabilirdi. Savaşa getirilen sınırlamaların temel amacı, dar-ül İslam içinde tahribata ve anarşiye mümkün olduğunca engel olabilmektir.

Buna rağmen İran-İrak savaşının, Birinci Dünya Savaşını andıran nitelik kazanmasının arkasında tarafların birbirlerini asi olarak görmemeleri belirleyici olmuştur. İran, Baas rejimini münafık olarak kabul ederken, Bağdat da İran rejimini sapık olarak kabul etmiştir. Savaşın bir barış yerine sadece ateşkesle sonuçlanması da bu anlayışın bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.

ÖZET

Bu tezde, İslam'ın ilk dönemindeki dış politika anlayışı ("siyer") ile İran'da Cumhuriyet döneminde izlenen dış politika karşılaştırılmaktadır.

Giriş bölümünde tezin amaçları ve varsayımları ortaya konmuştur. 19. Yüzyıldan itibaren, İslam devletlerinin dış politikalarını açıklamak için siyere dayalı dış politika anlayışının işe yaramayacağı ve günümüzdeki köktendinci Ortadoğu rejimlerinin retorikte siyeri takip etseler de uygulamada Batı normlarına uydukları, tezin temel varsayımını oluşturmaktadır. Bölümün ikinci kısmında ise İslam'da devlet anlayışı ve siyaset teorisi özetlenmiş, Sünni ekoller ile Caferi ekol arasındaki farklar açıklanmıştır.

İlk bölümde Klasik dönem (1258 öncesi) İslamî dış politika anlayışı, Kuran esas alınarak, bir anlamda kodifiye edilmeye çalışılmıştır. Kodifikasyon ile model oluşturma arasında bir çaba olarak tanımlanabilecek bu teorik kısım, siyerin sadece muğlak bir çerçeve oluşturduğunu ve bu nedenle de "anlayış" yerine "kuram" teriminin kullanılmayacağını göstermiştir. Ayrıca, olanı açıklamak yerine olması gerekeni anlatması, siyerin kuramdan bir diğer farkı olarak belirlenmiştir.

İkinci bölümde Cumhuriyet İranında dinsel yapılanma ve yeni rejimin bölgede ifade ettiği anlam incelenmiştir. İran'ın anayasal teokratik rejiminin *sui generis* niteliği ortaya konmuştur. Ayrıca, Ortadoğu'da köktendincilik teriminin 1979 sonrasında anlamının nasıl kaydığı açıklanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde İran dış politikasının ana hatları, ikili ilişkiler esas alınarak incelenmiştir. Bazı olaylar öne çıkarılarak, siyerle ne derece bağdaştırılabileceği ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde ise, varsayımların geçerliliğinin ne ölçüde sınındığı tartışılmıştır. Varsayımlar doğrulanmış olsa da, siyerin esnekliği sayesinde, İran'ın ulusal çıkara dayalı olduğu anlaşılan dış politikasını, İslam'ın dış politika anlayışına uygun göstermeyi büyük oranda başardığı sonucuna varılmıştır.

ABSTRACT

The understanding of foreign policy in the first period of Islam (*siyer*) has been compared with the foreign policy of Republic of Iran in this thesis.

The aims and hypotheses of the thesis have been given in the introduction part. From the 19th century, the understanding of foreign policy that based on *siyer* in order to give information about the foreign policy of Islamic states was not useful and if fundamentalist of the Middle Eastern regimes follow the rhetoric of *siyer* but they have been obeyed Western norms in the application have been formed the main hypothesis of this study. The second part of the chapter summarizes the understanding of state and the theory of politics in Islam, comparing and describing the Sunnite and the Jafari Sects.

In the first chapter, Islamic foreign policy understanding in the Classical period (before 1258) has been tried to codify in one meaning based on the Koran. This theoretic part has been defined an effort between the formation of codification and model, only the *siyer* has been formed an uncertain frame and in this reason, it has been showed that the “theory” term would not be used instead of “understanding”. Furthermore, it has been defined that the *siyer* has another difference from theory, about the explaining the necessary thing instead of the thing that was.

In the second chapter, what new regime expressing means in the Middle East and has been examined in the formation of religious structure of Iran. It has been put out that the quality of *sui generis* constitutional theocratic regime of Iran. Also, it has been tried to explained how the meaning of the term of fundamentalist in the Middle East changing after 1979.

In the third chapter, the guidelines and bilateral relationships of Iranian foreign policy have been examined. It has been explained how the degree to get along well with *siyer* taking some events front.

In the conclusion, the discussion regards how much the validity of the hypotheses has been questioned. Even though they are confirmed, it has been concluded that Iran has highly achieved to display the conformity of its foreign policy, which shows to be based on national interests, with that of Islam, thanks to the flexibility of the *siyer*.

Kaynaklar

I) Kitaplar

- Abir, Mordechai, *Saudi Arabia, Government, Society and the Gulf Crisis*, London, Routledge, 1993.
- Ahavi, Şahruh, *İran'da Din ve Siyaset*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, Yöneliş, 1990.
- Akyol, Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul, Milliyet, 1999.
- Alaolmolki, Nozar, *The Persian Gulf Region in the Twenty First Century*, Lanham/Maryland, University of America Press, 1996.
- Arı, Tayyar, *2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi*, 4. basım, Bursa, Alfa, 1999.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-80*, dördüncü basım, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1987.
- _____, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-90*, C. II, 3. basım, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1991.
- Ataöv, Türkkaya, *Bilimsel Araştırma El Kitabı*, 2. baskı, Ankara, Savaş, 1989.
- Barraclough, Colin, *Iran 1998*, Business Monitor International, 1997.
- Chehabi, Houchang Eric, *Iranian Politics and Religious Modernism*, Ithaca/New York, Cornell University, 1994.
- Chubin, Shahram and Tripp, Charles, *Iran-Saudi Arabia Relations and Regional Orders*, Oxford, Oxford University, 1996.

- Dağı, İhsan D., *İslam ve Siyaset*, İstanbul, Boyut, 1998.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul, Beyan, 1996.
- Dilipak, Abdurrahman, *Savaş, Barış, İktidar*, üçüncü basım, İstanbul, İşaret ve Ferşat, 1991.
- Elhami, Dawood, *The Doctrine of Jihad in Islam*, trans. Sayyid Saeed Arjmand, Tehran, Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi, 1991.
- Hamidullah, Muhammed, *The Conduct of Islamic State*, Haydarabad, [y.y.], 1942.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, 2. basım, İstanbul, İletişim, 2000.
- Humeyni, Ruhullah, *İmam'dan Mesajlar*, Ankara, Endişe, 1991;
- _____, *Konuşmalar*, İstanbul, Objektif, 1991;
- _____, *İslam'da Devlet*, 2. basım, İstanbul, Objektif, 1991;
- _____, *Sözleriyle Hatt-ı İmam*, Ankara, Endişe, 1991;
- _____, *Vasiyetname*, 2. basım, İstanbul, Objektif, 1991.
- Hunter, Shireen T., *Iran and the World*, Bloomington, Indiana University, 1990.
- *Iran; a country study*, ed. Helen Chapin Metz, fourth edition, Washington D.C., US GPO, 1989.

- *Iran-Saudi Arabia Relations and Regional Order*, ed. John Chipman, Oxford, Oxford University, 1996.
- İkbâl, Muhammed, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, 2. basım, İstanbul, Birleşik, 1995.
- İmamüddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Ankara, Rehber, 1990.
- *İran Devrimi, din, anti-emperyalizm ve sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul, Belge, 1992.
- *İran İslam İnkılabı*, çev. Hamide Muhammed, İstanbul, Kevser, 1993.
- Kaplan, Morton A., *System and Process in International Relations*, New York, Wiley and Sons, 1957.
- Kayabalı, İsmail ve Arslanoğlu, Cemender, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi, 1453-1989*, Ankara, [y.y.], 1990.
- Kepel, Gilles, *Cihat*, 2. basım, çev. Haldun Bayrı, İstanbul, Doğan, 2001.
- Khadduri, Majid, *War and Peace of Islam*, Baltimore/Maryland, John Hopkins, 1955.
- Kinross, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, Güneş, [t.y.].
- *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Kutup, Seyyid, *Dünya Barışı ve İslâm*, İstanbul, Ebru, 1987.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmalı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993.

- Lewis, Bernard, *İslâm'ın Siyasal Dili*, çev. Fatih Taşar, İstanbul, Rey, 1992.
- Marshall, Phil, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, çev. Bernar Kutluğ, İstanbul, Z, 1994.
- Menashri, David, *Revolution at a Crossroads*, Washington DC, The Washington Institute for Near East Policy, 1997.
- Mutahhari, Murtaza, *İslam Devrimi*, çev. Ali Emiroğlu, ikinci basım, İstanbul, Pınar, 1995.
- Nesibli, Nesib, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara, ASAM, 2001.
- Noreng, Oystein, *Petrol ve İslam*, İstanbul, Sabah, 1998.
- Oğuz, Esadullah, *Afganistan*, İstanbul, Cep, 1999.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği; Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, yenilenmiş ve genişletilmiş 5. basım, Ankara, Bilgi, 1999.
- _____, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, gözden geçirilmiş 3. basım, Bilgi, Ankara, 1997.
- _____, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, güncelleştirilmiş ve genişletilmiş 4. basım, İmaj, Ankara, 2001.
- Osmanoğlu, Mahmud *Cihadın On Yılı*, Ankara, Rehber, 1990.
- Özel, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

- Ramazani, Ruhullah K., *The Foreign Policy of Iran, 1500-1941*, Charlottesville/ Virginia, University of Virginia, 1966.
- Raşid, Ahmed, *Taliban*, çev. Osman Akınhay, İstanbul, Everest ve Mozaik, 2001.
- Roosevelt, Kermit, *Karşı Darbe*, 2. basım, İstanbul, Nehir, 1979.
- Roy, Olivier, *Siyasal İslam'ın İflası*, çev. Cüneyt Akalın, ikinci basım, İstanbul, Metis, 1995.
- Sander, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Çöküşü*, Ankara, İmge, 1993.
- _____, *Siyasi Tarih*, C. II, Ankara, İmge, 1989.
- Schahgaldian, Nikola B., *The Clerical Establishment in Iran*, Santa Monica/California, RAND, 1989.
- Sırma, İhsan Süreyya, *İslamî Tebliğ'in Medine Dönemi ve Cihat*, İstanbul, Beyan, 1996
- Süleyman, Abdulhamid Ahmed ebu, *İslam'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, çev. Fehmi Kuru, İstanbul, [y.y.], 1985.
- _____, *The Islamic Theory of International Relations*, Philadelphia/Pennsylvania, University of Pennsylvania, 1973.
- Şeriatî, Ali, *Anne Baba Biz Suçluyuz*, çev. Kerim Güney, İstanbul, Seçkin, 1994.
- Uludağ, Süleyman, *İslam Siyaset İlişkileri*, İstanbul, Dergah, 1998.
- Taheri, Amir, *Hizbullah*, çev. Hikmet Bila, İstanbul, Sel, 1990.

- Tahmasb-ı Safevi, *Tezkire*, çev. Hicabi Kırlangıç, İstanbul, Anka, 2001.
- Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, XVI.-XVII. Yüzyıllar, C. III*, 2. basım, İstanbul, Say, 1990.
- Temel, Ali Rıza, *Harp mi, Sulh mu?; İslam'da dış politika ve diplomasi*, İstanbul, Seha, 1988.
- Tekin, Ali, *İran Dış Politikasında Teörizmin Yeri*, Ankara, Avrasya Merkezi, [t.y.].
- The Sunday Times Savaş Muhabirleri, *Yom Kippur 1973 Arap-İsrail Savaşı*, İstanbul, Kastaş, 1985.
- Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları*, 2. basım, Ankara, İmge, 1996.
- Turnagil, A. Reşid, *İslamiyet ve Milleler Hukuku, İstanbul*, Sebil, 1993.
- Vatikiotis, P. J., *İslam ve Ulus Devlet*, çev. Enis Arslanoğlu, İstanbul, Pınar, 1998.
- Von Grunebaum, Gustave Edmund; Shaw, Stanford ve Keddie, Nikki, *İslamiyet; Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar-1, C. II*, çev. Esat Nermi Erendor, Ankara, Bilgi, 1993.
- Wright, Robin, *Son Büyük Devrim*, çev. Şeniz Türkömer, İstanbul, Doğan, 2001.
- Yaman, Ahmet, *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, İstanbul, Beyan, 1998.
- Yergin, Daniel, *Petrol*, çev. Kamuran Tuncay, 2. basım, Ankara, İş Bankası, 1999.

- Zadeh, Pirouz Mojtahed, *Political Geography of the Strait of Hormuz*, London, SOAS, 1990.

II) Makaleler

- Aras, Bülent, "İran'ın Değişen Güvenlik Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleriyle İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, (1997), s. 167-180.
- Bazergan, Mehdi, "Halkın Merciiilerden Beklentileri" *Ulema ve Dini Otorite*, çev. Kutlukhan Eren, İstanbul, İnsan, 1995, s. 81-102.
- Barfield, Thomas, "The Afghan Morass", *Current History*, Vol. IVC, No. 576 (January 1995).
- Chehabi, Houchang Eric, "İran'da Din Adamları ve Devlet", *Avrasya Dosyası*, C. II, No. 1 (İlkbahar 1995), s. 7-18.
- Doronsoro, Gilles, "Afghanistan Civil War", *Current History*, Vol. VC, No. 588 (January 1996).
- Emami, Mohammed Ali, "Iran-Arab Relations," *The Iranian Journal of International Affairs*, (1996), s. 797-833.
- Hacaloğlu, Terken, "Afganistan'daki Çatışmalar ve Uluslararası Yansımalar", *Avrasya Dosyası*, C. IV, No. 3-4 (Kış 1999).
- Freedman, Robert O., "1990'larda Rusya-İran İlişkileri", çev. E. Banu Tepe, *Avrasya Dosyası*, C. VI, No. 4 (Kış 2001).
- Karpat, Kemal H., "Orta Asya Devletleri, Türkiye ve İran'ın Dış Politikaları," *Yeni Türkiye*, No. 16 (1997), s. 2166-2178.
- Kunt, Metin, "Siyasal Tarih, 1600-1789", *Türkiye Tarihi; Osmanlı Devleti, 1300-1600*, C. III, der. Sina Akşin, 4. basım, İstanbul, Cem, 1995, 11-72.

- Larijani, Mohammad Javad, "Iran's Foreign Policy: Principles and Objectives", *Iranian Journal of International Affairs*, Vol. V, No. 2.
- Maleki, Abbas, "The Islamic Republic of Iran's Foreign Policy: The View from Iran", *Iranian Journal of International Affairs*, Vol. V, No. 2.
- Mesbahi, Mohiaddin, "Tajikistan, Iran and the International Politics of the Islamic Factor," *Central Asian Survey*, Vol. 16, No. 2 (1997), s. 141-158.
- Milani, Mohsen, "Iran's Post-Cold War Policy in the Persian Gulf", *International Journal*, Vol. XLIX, (Spring 1994).
- Moghadam, Val, "İran'da Devrim ve Sol", *İran Devrimi, din, anti-emperyalizm ve sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul, Belge, 1992, s. 108-50.
- Muaddel, Mansur, "İran'da Şii Ulema ve Devlet", *İran Devrimi, din, anti-emperyalizm ve sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul, Belge, 1992, s.151-200.
- Mutahhari, Murtaza, "İslam'da İçtihat", *Ulema ve Dini Otorite*, çev. Kutlukhan Eren, İstanbul, İnsan, 1995, s. 29-55.
- Rahman, Fazlur, "İslam ve Siyasi Aksiyon: Siyaset Dinin Hizmetinde," *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, çev. Kazım Güleçyüz, İstanbul, İnsan, 1995, s. 7-22.
- Stern, Marianne, "Ve Susuyor Herkes, Artık Unutuldu Körfezdeki Savaş", *Orta Doğu Dosyası*, der. Ragıp Zarakolu, İstanbul, Alan, 1988.
- Taflıoğlu, Sekan, "İslami Direniş'den Taliban'a", *Avrasya Dosyası*, C. IV, No. 3-4 (Kış 1999).

- Ülger, İrfan Kaya, "Taliban Afganistan'da: Pax-America'nın İslamcı Militanı", *Avrasya Dosyası*, C. IV, No. 3-4 (Kış 1999).

III) Diğer

- Akdevelioğlu, Atay, *İran'da Dış Politikanın Etnik-Dinsel Temelleri*, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi], 1999.
- "The Middle East: A Peaceful Backwater", *Stratfor.com*, 25.03.2002.